

યુનિવર્સિટી ગ્રાન્ટ્સ કમિશન, વેસ્ટર્ન રિજિયોનલ ઓફિસ
ગણેશખિંડ, પૂણે- ૪૧૧૦૦૭
માન્ય માઈનર રિસર્ચ પ્રોજેક્ટ

:: પ્રોજેક્ટ નું શીર્ષક ::
' ઈંગ્લેન્ડમાં મુસલમાનો દ્વારા ગુજરાતી
ગઝલ-સાહિત્ય : એક અભ્યાસ '

:: પ્રસ્તુતકર્તા ::
ડૉ. હસન એ. લુણત
એસોસિએટ પ્રોફેસર
ગુજરાતી વિભાગ,
સી.બી. પટેલ આર્ટ્સ કોલેજ,
નડીઆદ- ૩૮૭૦૦૧, જિ.ખેડા

**University Grants Commission, Western Regional Office
Ganeshkhind, PUNE-411007
approved the Minor Research Project**

:: The Title of the Project ::
' Gujarati Gazal - Literature in England
By Muslims : A Study '

:: Presented by ::
Dr. Hasan A. Lunat
Associate Professor
Department of Gujarati
C.B. Patel Arts College,
Nadiad- 387001, Dist. Kheda
Gujarat

File No. 23-3151/11 (WRO)

નિવેદન

લેખન- સંશોધન કાર્યમાં હંમેશા રસરૂચિ રહ્યાં છે. ઈ.સ. ૧૯૯૦ માં એમ. ફિલ. અને ઈ.સ. ૧૯૯૩ માં પીએચ.ડી.ની ડીગ્રી માટે સંશોધન કાર્ય કર્યું અને દક્ષિણ ગુજરાત યુનિવર્સિટી દ્વારા આ ડીગ્રીઓ મેળવી. તે પછી પણ વાચન અને લેખનના શોખને લીધે અનેક પુસ્તકો અને વિષયો પર વિવેચન લેખો લખતો રહ્યો. રાષ્ટ્રીય અને રાજ્ય સ્તરના અનેક પરિસંવાદો નિમિત્તે પણ ઘણા સંશોધનલેખો લખાયા અને કેટલાક વિભિન્ન સામયિકો અને પુસ્તકોમાં પ્રગટ પણ થયા. એ બાબતનો અહીં ઉલ્લેખ કરતાં આનંદ થાય છે.

અમારી કોલેજના વિદ્વાન આચાર્યશ્રી ડૉ. મનોજ આર.પટેલ સાહેબે યુ.+સી. પ્રાયોજિત માઈનર રિસર્ચ પ્રોજેક્ટ હાથ ધરવા સૂચન કર્યું. મેં તુરંત આ સૂચન સ્વીકારી લીધું. કોઈક પ્રોજેક્ટ પર સંશોધનાત્મક કાર્ય કરવાની મારી ઈચ્છાની પૂર્તિ કરવાની એમાં તક હતી. યોગ્ય અને આવકાર્ય સૂચન માટે હું ડૉ. મનોજ આર. પટેલ સાહેબનો આભાર માનું છું.

ગુજરાતી સાહિત્યમાં અનેક સંશોધકો દ્વારા એમ.ફિલ., પીએચ.ડી., યુ.+સી.ના માઈનર કે મેજર રિસર્ચ પ્રોજેક્ટ, પરિસંવાદો કે અન્ય નિમિત્તો અર્થે સંશોધન કાર્યો થતાં રહે છે. પરંતુ ગુજરાતી ડાયસ્પોરા સાહિત્યમાં ઝાઝું કામ થયું નથી, એવું મને જણાયું છે. ઈંગ્લેન્ડ, અમેરિકા, કેનેડા, આફ્રિકા, પાકિસ્તાન, વગેરે દેશોમાં સેંકડોની સંખ્યામાં ગુજરાતીઓ જઈને વસ્યા છે અને તેમાં કેટલાક સાહિત્ય ક્ષેત્રે પણ સક્રિય છે. તેમના સમગ્ર સાહિત્ય વિશે જો ચર્ચા કરવામાં આવે તો એક થી વધુ મેજર રિસર્ચ પ્રોજેક્ટ થઈ જાય. મેં અહીં માત્ર ઈંગ્લેન્ડમાં વસતા મુસ્લિમ ગઝલકારોની ગઝલોનો અભ્યાસ કર્યો છે. ગુજરાતી સાહિત્યના મુખ્ય પ્રવાહમાં આ ગઝલકારોની ચર્ચા ભાગ્યેજ કોઈએ કરી હશે. પરંતુ એમની ગઝલોમાં જે ભાવ, વિચાર, સૌન્દર્ય અને કલા તત્વોનાં દર્શન થાય છે તેમાં આ ગઝલકારોની પરિપક્વતા અને પ્રૌઢતાનો આપણને સુપેરે પરિચય થાય છે. મેં આ ગઝલકારોનો શાસ્ત્રીય અભ્યાસ કરવા માઈનર રિસર્ચ પ્રોજેક્ટ તૈયાર કરવાનું નક્કી કર્યું. અને એ માટે વિષય પસંદ કર્યો : " ઈંગ્લેન્ડમાં મુસલમાનો દ્વારા ગુજરાતી ગઝલ-સાહિત્ય: એક અભ્યાસ " ("Gujarati Gazal-Literature in England by Muslims : A Study.") (" ઇંગ્લેન્ડમેં મુસલમાનો દ્વારા ગઝલ- સાહિત્ય : એક અભ્યાસ)

યુનિવર્સિટી ગ્રાન્ટ્સ કમિશન, વેસ્ટર્ન રિજિયોનલ ઓફિસ, પૂણેએ આ પ્રોજેક્ટ માટેની મારી દરખાસ્તને મંજૂર કરી અને અનુદાન આપ્યું, તે થકીજ હું આ પ્રોજેક્ટ બે વર્ષના નિર્ધારિત સમયગાળામાં

સમયસર પૂરો કરી શક્યો છું. એ બદલ હું યુનિવર્સિટી ગ્રાન્ટ્સ કમિશનની પૂણે ખાતેની પશ્ચિમ ક્ષેત્ર પ્રાદેશિક કચેરીનો અત્યંત આભારી છું.

આ પ્રોજેક્ટ તૈયાર કરવામાં મને મારી કોલેજના આચાર્યશ્રી ડૉ. મનોજ આર.પટેલની પ્રેરણા અને પ્રોત્સાહન સતત મળતાં રહ્યાં છે, તે બદલ હું તેમનો બેહદ આભારી છું.

ધી નડીઆદ એજ્યુકેશન સોસાયટીના પ્રમુખશ્રી હર્ષદભાઈ દલાલ, ઉપપ્રમુખ શ્રી પ્રદ્યુમ્નભાઈ પટેલ અને તમામ હોદ્દેદારોનો કિંમતી અને નિરંતર સહયોગ મળ્યો છે, તે કેમ ભૂલાય? હું એમનો હૃદયપૂર્વક આભાર માનું છું.

સી.બી.પટેલ આર્ટ્સ કોલેજ, નડીઆદના ગુજરાતી વિભાગના વડા પ્રા. કલ્પનાબેન ત્રિવેદી અને વહીવટી વિભાગના કર્મચારીશ્રી પંકજભાઈ તલાટી તરફથી આવશ્યક તમામ સહકાર મળ્યો છે, એ બદલ હું એમનો પણ આભાર માનું છું.

ટંકારિયા (જિ. ભરૂચ) ના શ્રી દાઉદભાઈ ખાંધિયા અને લેસ્ટર-યુ.કે.સ્થિત મિત્ર યુસુફભાઈ સીદાતનો પણ પુસ્તકોની પ્રાપ્તિ, કવિઓનો સંપર્ક વગેરેમાં મહામૂલો સહકાર સાંપડ્યો છે. તેમનો પણ હું દિલથી શુક્રિયા અદા કરું છું.

અન્ય જે કોઈ નામી-અનામી વડીલો, મિત્રો, સાહિત્યકારો, શુભેચ્છકો તરફથી આ લઘુ સંશોધનકાર્યમાં મને જે સાથ-સહકાર મળ્યો છે, જે માર્ગદર્શન-પ્રોત્સાહન પ્રાપ્ત થયું છે, તે સહુનું હું ઋણ સ્વીકારું છું અને અંતઃ કરણ પૂર્વક આભાર માનું છું.

ડૉ. હસન એ. લુણાત
ગુજરાતી વિભાગ,
સી.બી.પટેલ આર્ટ્સ કોલેજ, નડીઆદ
જિ.ખેડા (ગુજરાત)

અનુક્રમણિકા

પ્રકરણ	પ્રકરણનું શીર્ષક	પાન નંબર
પ્રકરણ-૧	ગુજરાતી ગઝલ ઈંગ્લેન્ડમાં	૧
પ્રકરણ-૨	બ્રિટનના મુસ્લિમ ગુજરાતી ગઝલકારો	૧૩
	૨.૧ 'દીપક' બારડોલીકર	૧૭
	૨.૨ 'અદમ' ટંકારવી	૧૯
	૨.૩ અહમદ 'ગુલ'	૨૦
	૨.૪ 'મહેક' ટંકારવી	૨૨
	૨.૫ 'કદમ' ટંકારવી	૨૩
	૨.૬ 'અંજુમ' વાલોડી	૨૪
	૨.૭ 'બેદાર' લાજપુરી	૨૫
	૨.૮ 'સેવક' અલીપુરી	૨૭
	૨.૯ 'સિરાજ' પટેલ પગુથનવી	૨૭
	૨.૧૦ 'બાબર' બંબુસરી	૨૮
	૨.૧૧ ઈબ્રાહીમ રાઠોડ 'ખય્યામ'	૨૯
પ્રકરણ-૩	'દીપક' અને 'અદમ' ની ડાયસ્પોરા ગઝલો	૩૨
	૩.૧ 'દીપક' નો ગઝલપ્રકાશ : બારડોલીથી બ્રિટન સુધી	૩૩
	૩.૨ 'અદમ' : ગુજરાતી ગઝલના યુ.કે. ખાતેના એલચી.	૪૪
પ્રકરણ-૪	'ગુલ', 'મહેક', 'કદમ' અને 'અંજુમ'ની ડાયસ્પોરા ગઝલો	૬૪
	૪.૧ 'ગુલ' ની ગઝલોની સુગંધ	૬૫
	૪.૨ 'મહેક'ની અધ્યાત્મરંગી ગઝલો	૭૯
	૪.૩ 'કદમ' ટંકારવી: પ્રણયનાં જૂજવાં રૂપના કવિ	૮૭
	૪.૪ 'અંજુમ' વાલોડી : ગ્રામ-સંસ્કૃતિ અને પ્રકૃતિના ઉદ્ગાતા ગઝલકાર	૯૧
પ્રકરણ-૫	'બેદાર', 'સેવક', 'સિરાજ' અને 'બાબર' ની ડાયસ્પોરા ગઝલો	૯૮
	૫.૧ 'બેદાર' લાજપુરી: ગઝલિયતથી ભર્યાભર્યા ગઝલકાર	૯૯
	૫.૨ 'સેવક' અલીપુરી: સેવાના ઉદ્દેશથી ગઝલક્ષેત્રે પ્રવૃત્ત	૧૦૫
	૫.૩ 'સિરાજ' પગુથનવી:શ્રોતાઓની પસંદગીના ગઝલકાર	૧૦૯
	૫.૪ 'બાબર' બંબુસરી: ધીરગંભીર શૈલીના ગઝલકાર પણ	૧૧૨
	૫.૫ 'ખય્યામ' : વ્યક્તિથી વતન સુધી પ્રેમ છલોછલ ગઝલકાર	૧૧૫

પ્રકરણ	પ્રકરણનું શીર્ષક	પાન નંબર
પ્રકરણ-૬	આ ડાયસ્પોરા ગઝલો : રૂપરંગ અને દશાદિશા	૧૨૨
	૬.૧ વતન- વિચ્છેદની વ્યથા	૧૨૩
	૬.૨ ભાષા- ઝૂરાપો	૧૨૮
	૬.૩ ગુજલિશ કે બ્રિજરાતી ગઝલો	૧૩૦
	૬.૪ આધ્યાત્મિક રંગ	૧૩૩
	૬.૫ ઈશકે-મિજાજી આલેખન	૧૩૮
	૬.૬ ગઝલ ખાતર ગઝલ	૧૪૨
	૬.૭ મૌનનો મહિમા	૧૪૫
	૬.૮ +વન, જગત, મૃત્યુ વિષયક ચિંતન	૧૪૬
	૬.૯ પૂર્વ-પશ્ચિમ સાંસ્કૃતિક સંઘર્ષ અને સાંપ્રત યુગચેતના	૧૪૮
	૬.૧૦ તરહી મુશાયરાઓની અસર	૧૫૦
	૬.૧૧ આ ડાયસ્પોરા ગઝલોમાં અલંકારો, પ્રતીકો, કલ્પનો આદિ	૧૫૪
પ્રકરણ-૭	ઉપસંહાર	૧૬૧
	સંદર્ભસૂચિ	૧૬૭

ગુજરાતી ગઝલ ઈંગ્લેન્ડમાં

પ્રકરણ : ૧ ગુજરાતી ગઝલ ઈંગ્લેન્ડમાં

ગુજરાતી કવિ અરદેશર ફરામ+ ખબરદારે ગાયું છે:

' જ્યાં જ્યાં વસે એક ગુજરાતી ત્યાં ત્યાં સદાકાળ ગુજરાત '

સાહસ અને દેશાટન ગુજરાતી પ્રજાના મહત્વના ગુણો છે. સાહસિક પ્રજા તરીકે ગુજરાતીઓ સદીઓથી વિદેશ પ્રવાસ કરતા રહ્યા છે. મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં પણ વિદેશયાત્રાના ઉલ્લેખો મળી આવે છે. સાત સમંદર પારની યાત્રા જે જમાનામાં નિષિદ્ધ ગણવામાં આવતી, ત્યારે પણ ખમીરવંતા ગુજરાતીઓએ સમાજના બહિષ્કારનો ખોફ વહોરીને પણ વિદેશયાત્રાઓ કરી છે. કરસનદાસ મૂળ+, મહીપતરામ નીલકંઠ જેવા સમાજસુધારકો આ બાબતના ઉમદા દ્રષ્ટાન્ત છે. એમની પાસેથી તો ગુજરાતી સાહિત્યને પ્રવાસ વર્ણનનાં પુસ્તકો પણ મળ્યાં છે.

આજે તો સ્થિતિ એવી છે કે દુનિયાના લગભગ દરેક દેશમાં ગુજરાતીઓ વસવાટ કરી રહ્યા છે. દુનિયામાં ભાગ્યે જ કોઈ એવો દેશ હશે જ્યાં એકાદ પણ ગુજરાતી કુટુંબ વસતું ન હોય. બ્રિટન, યુરોપના દેશો, ઓસ્ટ્રેલિયા, કેનેડા, અમેરિકા, દક્ષિણ આફ્રિકા, આફ્રિકા ખંડના દેશો, દુબઈ— મસ્કત જેવા ગલ્ફના દેશો, પાકિસ્તાન વગેરે દેશોમાં મોટી સંખ્યામાં ગુજરાતીઓ વસવાટ કરે છે. વિદેશ ગયેલા મોટા ભાગના ગુજરાતીઓ જે તે દેશમાં સ્થાયી થઈ ગયા છે. તેમનું આ વિદેશગમન વિશેષતઃ તો અર્થોપાર્જન અર્થે જ થયેલું જોવા મળે છે. ડોલર, પાઉન્ડ, યુરો અને રેન્ડ જેવા વિદેશી ચલણ તેમને આકર્ષે છે. વિદેશમાં વસતા ગુજરાતીઓ આર્થિક રીતે સમૃદ્ધ કહી શકાય એવી સ્થિતિમાં +વી રહ્યા છે.

વિદેશમાં વસતા ગુજરાતીઓ ગુજરાતી ભાષા, ગુજરાતી સાહિત્ય અને ગુજરાતી સંસ્કૃતિ સાથે નાતો જાળવી રાખી શક્યા છે, એ આનંદની વાત છે. જો કે વિદેશમાં વસીને ગુજરાતી ભાષામાં સાહિત્યસર્જન કરવું એ અત્યંત કપરું કામ છે. છતાં આપણાં ઘણાં ગુજરાતી સર્જકો વિદેશી ધરતી પરથી ઉત્કૃષ્ટ પ્રકારનું સાહિત્યસર્જન કરતા રહ્યા છે, જેનું આપણે ગૌરવ લેવું જોઈએ. આવું સર્જનાત્મક કામ વીસમી સદી માં વધુ થયું છે અને એકવીસમી સદીમાં આગળ વધ્યું છે. સાહિત્યનું સર્જન અને તેનું ભાવન વિદેશમાં પોતાની ઓળખ સ્થાપવાનું, પોતાનું ગુજરાતીપણું ટકાવી રાખવાનું એક મહત્વનું પરિબળ છે, એ વિદેશસ્થિત ગુજરાતીઓ સારી પેઠે જાણે છે. પરભૂમિ પરથી સ્વભાષા ગુજરાતીમાં લેખન—સર્જન કરતા અનેક કવિઓ, વાર્તાકારો, નવલકથાકારો, નિબંધકારો, નાટ્યકારો અને પત્રકારો આજે અમેરિકા, કેનેડા, ઈંગ્લેન્ડ, પાકિસ્તાન આદિ દેશોમાં વસવાટ કરી રહ્યા છે. આ લેખકો દ્વારા સર્જાયેલા સાહિત્યને ગુજરાતી ડાયસ્પોરિક સાહિત્ય (Diasporic Literature) તરીકે આપણે ઓળખીશું.

વિદેશસ્થિત ગુજરાતી સર્જકોના સાહિત્યને ગુજરાતી સાહિત્યના મુખ્ય પ્રવાહની એક શાખાજ ગણવામાં આવે છે. ભારતમાં, ગુજરાતમાં ગુજરાતી સાહિત્યનાં જે સ્વરૂપો આપણે સ્વીકાર્યા છે, જે વાદો અને પરંપરાઓ આપણે માન્ય કર્યા છે, તેને સ્વીકારીને જ , તેને માન્ય રાખી ને જ વિદેશસ્થિત ગુજરાતી સાહિત્યકારો સર્જન કરતા રહ્યા છે. ડૉ. ધીરુભાઈ ઠાકરે આ સાહિત્યની વ્યાખ્યા આમ આપી છે :

" તેની રચના વિદેશી સમાજની વચ્ચે થતી હોવાને કારણે વિષય વિદેશમાનાં અનુભવ-અવલોકનનો હોય અને વિદેશસ્થિત વ્યક્તિના જીવનનો સંસ્કાર સંઘટ્ટ કે વિદેશની ધરતી પર વસીને વિદેશી સમાજની તાસીર દર્શાવે, તેની વિશિષ્ટતાને સ્વાનુભવ દ્વારા ઉપસાવી આપે તે ડાયસ્પોરિક સાહિત્ય." ૧

આમ, ડાયસ્પોરિક માત્ર સ્થળ વાચક નહીં, ગુણવાચક શબ્દ પણ છે. આ પરિભાષામાં વિદેશી સમાજના સંસ્કાર ઝીલવાની વૃત્તિ -પ્રવૃત્તિ પણ નીહિત છે, વિદેશી સંસ્કૃતિની અસર પણ એમાં અભ્યાસવિષય બને છે. છતાં સામાન્યતઃ વિદેશમાં વસતા લેખકોનાં સઘળાં લખાણોને ડાયસ્પોરિક સાહિત્ય ગણી લેવામાં આવે છે. અને એમ ગણી લેવું યોગ્ય જ લાગે છે. પરદેશી ભાષાના માહૈલમાં રહીને પોતાની મૂળ ભાષામાં લખવું, મૂળને ટકાવી રાખવાનો નિષ્ઠાપૂર્વકનો પ્રયત્ન કરવો, એજ બાબત ડાયસ્પોરા સર્જકોને અભિનંદન અર્પવા પર્યાપ્ત છે.

છેલ્લા પાંચેક દાયકા દરમ્યાન ઈંગ્લેન્ડમાં ગુજરાતી સાહિત્યનું મબલખ ખેડાણ થયું છે. લંડનમાં ગુજરાતી સાહિત્ય અકાદમી નામની સંસ્થા છે, તેનું વિચારપત્ર 'ઓપિનિયન' છે. આ સંસ્થા અને તેના મુખપત્ર દ્વારા ગુજરાતી ભાષા- સાહિત્યને લગતી પ્રવૃત્તિઓ થતી રહે છે. ઈંગ્લેન્ડના અન્ય શહેરોમાં આવી બી+ સાહિત્યિક સંસ્થાઓ અને સામયિકો પણ છે, જેમણે ગુજરાતી ડાયસ્પોરિક સાહિત્યના વિકાસમાં મહત્વની ભૂમિકા ભજવી છે. અમેરિકાની જેમ ઈંગ્લેન્ડમાં પણ ગુજરાતી સાહિત્ય ક્ષેત્રે નોંધપાત્ર પ્રગતિ સધાયેલી જોઈ શકાય છે.

યુ.કે. સ્થિત સાહિત્યકારોના સહિયારા પ્રયાસોથી ત્યાં ગુજરાતી ભાષા, સાહિત્ય અને સંસ્કૃતિનું સારું એવું પ્રચલન રહ્યું છે. આ સાહિત્યકારોની કલમ કવિતા, ટૂંકી વાર્તા, નવલકથા, નાટક, નિબંધ, પ્રવાસવર્ણન, વિવેચન વગેરે તમામ સ્વરૂપોમાં વિહરતી રહી છે. તેઓ અંગ્રે+ ભાષાના વાતાવરણમાં પોતાની ભાષાના- ગુજરાતી ભાષાના કવિસંમેલનો કરે છે, પરિસંવાદો યોજે છે, કાર્યશિબિરોનું આયોજન કરે છે અને નાટકના કાર્યક્રમો પણ કરે છે.

ઈંગ્લેન્ડમાં જે મુસ્લિમ ગઝલકારો છે તેમાંના કેટલાકે ઈંગ્લેન્ડ ગયા પછી લખવાનું શરૂ કર્યું છે, કેટલાક અહીં ગુજરાત નિવાસ દરમ્યાન પણ લખતા હતા અને યુ.કે. ગમન પછી તેમના લેખનકૌશલનો વિકાસ થયો છે. અદમ ટંકારવી જેવા સાહિત્યકારે અહીંની, ગુજરાતી સાહિત્યની મુખ્ય ધારામાં રહીને સારું એવું કામ કર્યા બાદ ઈંગ્લેન્ડમાં સ્થાયી થવાનું પસંદ કર્યું છે. ઈંગ્લેન્ડમાં મુસ્લિમ સાહિત્યકારોની

સર્જન પ્રવૃત્તિની ગતિવિધિ જોતાં એવું કહી શકાય કે તેમના દ્વારા ડાયસ્પોરિક સાહિત્યનો પ્રારંભ વીસમી સદીના સાતમા દાયકામાં થયો હતો. કારણકે, મોટાભાગના મુસ્લિમ કવિઓનું યુ.કે. ગમન સાતમા દાયકામાં જ થયું હતું.

કવિતા લખનારા મુસ્લિમ કવિઓની સંખ્યા ઈંગ્લેન્ડમાં મોટી છે : 'દીપક' બારડોલીકર, 'અદમ' ટંકારવી, અહમદ 'ગુલ', 'મહેક' ટંકારવી , 'કદમ' ટંકારવી, 'બેદાર' લાજપુરી, 'સેવક' અલીપુરી, 'બાબર' બંબુસરી, 'જિગર' નબીપુરી, 'પ્રેમી' દયાદરવી, 'અંજુમ' વાલોડી, મુલ્લાં હથુરણી, 'સૂફી' મનુબરી, 'સાગર' મનુબરી, સિરાજ પટેલ પગથનવી, 'પથિક' સિતપોણવી વગેરે ઉપરાંત શબ્બીર કાઝી, ઈસ્માઈલ દાજી, માસૂમ કરોલીઆ, ઈબ્રાહીમ રાઠોડ 'ખય્યામ', ફારૂક ઘાંચી, મહમદ ઘારી વગેરેએ પણ ખ્રિટનમાં રહીને ગુજરાતી સાહિત્યના ખેડાણમાં યથાશક્તિમતિ પોતાનો ફાળો આપ્યો છે. આ સર્જકોમાંના મોટાભાગના ગઝલસ્વરૂપ સાથે સંકળાયેલા છે. કેટલાક ગઝલ ઉપરાંત પદ્યના અન્ય સ્વરૂપો અને ગદ્યમાં પણ લેખનકાર્ય કરી રહ્યા છે.

છેલ્લા પચાસેક વર્ષથી ગુજરાતી ડાયસ્પોરિક ગઝલ સાહિત્ય યુ.કે.માં મુસ્લિમો દ્વારા ખેડાતું અને વૃદ્ધિ પામતું રહ્યું છે. આ ગઝલોની ગુણવત્તા કોઈને વર્તમાન ગુજરાતી સાહિત્યની મુખ્ય ધારાને મુકાબલે ઓછી જણાય એ બનવાજોગ છે. પરંતુ તેમણે એ વિચારવું જોઈએ કે ઈંગ્લેન્ડની આ ગઝલ એ નાના ઝરણાં સમાન છે, જેણે ગુજરાતના મુખ્ય પ્રવાહની ગઝલસરિતામાં સમાઈ જવાનું છે. ઈંગ્લેન્ડમાં બોલાતી ગુજરાતી ભાષા અને ત્યાં રચાતા ગુજરાતી સાહિત્યને – ગઝલને પણ , તેની જન્મદાત્રી ધરતી સાથે નાળનો સંબંધ છે. તેને મુખ્ય પોષણ તો ઉદભવ સ્થાનમાંથીજ મળતું રહ્યું છે. ઈંગ્લેન્ડની ગઝલ પણ એજ રીતે પોષણ પામી છે.

ખ્રિટનમાં ગુજરાતી ગઝલ ક્ષેત્રે બોલ્ટન અગ્રસ્થાને ગણાય છે. ઈંગ્લેન્ડનો સૌપ્રથમ ગુજરાતી મુશાયરો બોલ્ટનના સ્પીનર્સ હોલમાં યોજાયેલો. ઈ.સ. ૧૯૬૬માં ખ્યાતનામ ગઝલકાર આઈ.ડી.પટેલ 'બેકાર' સાહેબ ઈંગ્લેન્ડના પ્રવાસે આવેલા ત્યારે તેમના અતિથિવિશેષપદે એ મુશાયરાનું આયોજન થયું હતું. એમાં કદમ ટંકારવી, મહેક ટંકારવી, સૂફી મનુબરી અને અંજુમ વાલોડીએ ગઝલપઠન કર્યું હતું. ત્યારથી આજપર્યંત બોલ્ટનમાં મુશાયરા- પ્રવૃત્તિ ચાલતી રહી છે.

ઈ.સ. ૧૯૭૦ માં પ્રેસ્ટનમાં કદમ ટંકારવીના નિવાસસ્થાને 'ગુજરાતી સાહિત્ય મંડળ' ની સ્થાપના કરવામાં આવી હતી. તેના સ્થાપકોમાં બોલ્ટનના મહેક ટંકારવી અને સૂફી મનુબરી પણ હતા. ઈ.સ. ૧૯૭૩ માં સુપ્રસિદ્ધ ગઝલકાર શેખાદમ આબુવાલા ઈંગ્લેન્ડ પધાર્યા હતા. તેઓ ભરૂચી વહોરા ઈસ્માઈલ કડુ+ના મહેમાન બન્યા હતા. તેમની ઉપસ્થિતિનો લાભ લઈ એક મુશાયરા-મહેફિલનું આયોજન કરવામાં આવ્યું હતું. શેખાદમ આબુવાલાના સૂચનથીજ ' ગુજરાતી સાહિત્ય મંડળ' નું 'ગુજરાતી રાઈટર્સ ગિલ્ડ, યુ.કે.' માં રૂપાંતર થયું હતું. બોલ્ટનના ગઝલકાર 'મહેક' ટંકારવી

સ્થાપનાકાળથી તેના પ્રમુખ છે. હાલમાં અદમ ટંકારવી તેના ઉપપ્રમુખ અને સિરાજ પટેલ પગથનવી તેના મહામંત્રી તરીકે કાર્યરત છે. સ્થાપનાકાળથી ઈ.સ. ૨૦૦૪ સુધી સતત ૩૩ વર્ષ કદમ ટંકારવીએ આ સંસ્થાના સેક્રેટરી તરીકે સેવા બજાવી હતી.

પથિક સિતપોણવી અને હારૂન પટેલ કોઠીકર પણ બોલ્ટનના ગઝલકાર છે. આ ગઝલકારો મુશાયરાઓ યોજે છે અને બ્રિટનભરમાં યોજાતા મુશાયરાઓમાં પણ ભાગ લે છે. બોલ્ટનનિવાસી સુપ્રસિદ્ધ ગઝલકાર અદમ ટંકારવી બ્રિટન ઉપરાંત યુ.એસ.એ., કેનેડા, દુબઈ, શારજાહ અને મસ્કતમાં ગઝલપઠન માટે અતિથિકવિ તરીકે આમંત્રિત થાય છે. ઓગસ્ટ ૨૦૧૧ માં તેમને ઈન્ડિયન નેશનલ થિયેટર (આઈ.એન.ટી.) દ્વારા મુંબઈ ખાતે નામાંકિત ગઝલકારોને અપાતા પ્રતિષ્ઠિત 'કલાપી એવોર્ડ' થી નવાજવામાં આવ્યા હતા.

બ્લેકબર્નના પ્રેમી દયાદરવી, મૂળ મનુબરના મહમ્મદ દલાલ ઉર્ફે 'સાગર' મનુબરી તથા નાહીદ રાંદેરી ગુજરાતી રાઈટર્સ ગિલ્ડની મુશાયરા અને અન્ય પ્રવૃત્તિઓ સાથે સંકળાયેલા છે. તો બ્લેક બર્નના જ બાબર બંબુસરીએ ગુજરાતી રાઈટર્સ એસોસિએશન નામની સંસ્થા સ્થાપી છે, જેના એઓ ચેરમેન છે. આ સંસ્થાના ઉપક્રમે તેઓ અવારનવાર એકલા હાથે ગુજરાતી-ઉર્દૂ મુશાયરાઓનું આયોજન કરે છે.

ગુજરાતી રાઈટર્સ ગિલ્ડ દ્વારા સ્થાપનાકાળથી આજપર્યંત સુધીમાં બ્રિટનમાં આશરે ૭૫ જેટલા ગુજરાતી મુશાયરાઓ તથા સાહિત્યિક કાર્યક્રમો યોજાયા છે.

ઉપર બોલ્ટન, પ્રેસ્ટન, બ્લેકબર્નના જે ગઝલકારોનો ઉલ્લેખ થયો છે, તે મૂળ ભરૂચ જિલ્લાના પટેલ વહોરાઓ છે. ઈતિહાસકાર મકરંદ મહેતાના મતે બ્રિટનમાં ગુજરાતી ભાષા- સાહિત્યના જતન અને વિકાસમાં ભરૂચી વહોરા પટેલોનું પ્રદાન અત્યંત નોંધપાત્ર છે. ૨

ઈંગ્લેન્ડના યોર્કશાયરમાં પ્રથમ મુશાયરો ભારતના સ્વાતંત્ર્યદિન નિમિત્તે ૧૫ મી ઓગષ્ટ ૧૯૭૧ ને રવિવારના રોજ બપોરે ૩ વાગ્યે બાટલી ટાઉનના ઓલ્ડ પીપલ્સ હોલમાં યોજાયો હતો. આ મુશાયરાનું આયોજન પ્રતિષ્ઠિત ગઝલકાર અહમદ 'ગુલ' ના પ્રયાસોથી શક્ય બન્યું હતું. આ મુશાયરામાં મુખ્યત્વે લેન્કેશાયરના કવિઓ (મહેક ટંકારવી, કદમ ટંકારવી, સુફી મનુબરી, ગપ બંડલપુરી, તોપ વાંકી ચૂકી, સાગર મનુબરી અને મૌન જંઘારવી) હતા. તેમની સાથે અહમદ ગુલે પણ ગઝલપઠન કર્યું હતું. ગુજરાતના 'જનસત્તા' દૈનિકમાં એ.એ.અલવીએ આ મુશાયરાનો અહેવાલ પ્રગટ કર્યો હતો. સંયુક્ત કાવ્યસંગ્રહ 'ઉપવન' માં એ અહેવાલ અક્ષરશઃ પુનઃ પ્રકાશિત થયેલ છે. શ્રી એ.એ. અલવીએ લખ્યું હતું. "યોર્કશાયરના આ પ્રથમ મુશાયરામાં શાયરીની સૂઝ ધરાવનારા શોખીન શ્રોતાઓએ ગઝલમંડળના પ્રત્યેક શાયરને પ્રભાવિત કર્યા છે. આમ બ્રિટનની ધરતી પર ..... બાટલીનો મુશાયરો સૌથી વધુ સફળ રહ્યો..... " ૩

આમ, યોર્કશાયરમાં બાટલીની ધરતી પરથી ગુજરાતી મુશાયરા પ્રવૃત્તિના મંડાણ થયા હતા. તે પછી ત્યાં સતત મુશાયરા થતા રહ્યા છે. મોટા ભાગના આ મુશાયરા તરહી પ્રકારના હતા. ('ગઝલ લખવા માટે કોઈએક કાફિયારદીફ યુક્ત પંકિત આપવામાં આવે તેને આધારસ્થંભ માની ગઝલની રચના કરવામાં આવે અને આપેલી પંકિત કોઈ એક શેરમાં વણી લેવામાં આવે એવી ગઝલને તરહી ગઝલ કહે છે. '૪) ઈ.સ. ૧૯૮૦માં જ્યારે અદમ ટંકારવી લેન્કાસ્ટર યુનિવર્સિટીમાં ઉચ્ચ અભ્યાસ અર્થે ગયેલા, ત્યારે અહમદ ગુલ અને એમના કવિમિત્રોએ અદમની મુલાકાત લઈ ગઝલના ઇંદો પર ચર્ચા કરી હતી. એ હકીકત બતાવે છે કે આ ડાયસ્પોરા મુસ્લિમ કવિઓએ ગંભીરતાપૂર્વક ગઝલસાધના કરી હતી.

ઈ.સ. ૧૯૮૫માં બે મુશાયરા થયેલા. ગુજરાતથી જાણીતા ગઝલકાર-પત્રકાર 'મસ્ત' મંગેરા ઈંગ્લેન્ડ ગયેલા. તેમની હાજરીનો લાભ લેવા બીજા મુશાયરાનું આયોજન થયેલું. અહમદ 'ગુલ' લખે છે: 'એમની હાજરીના કારણે મુશાયરાની વિશેષતા વધી. શ્રોતાઓમાં પણ ગુજરાતી ભાષા અને ગઝલ પ્રત્યે વધુ રસ જાગ્યો અને અહીંના ગઝલકારોમાં લખવાનો ઉત્સાહ વધ્યો...'૫

અત્યાર સુધી જે મુશાયરા યોર્કશાયરમાં થયા હતા, તે વ્યક્તિગત પ્રયાસોના ફળરૂપ હતા. એ પૈકીના ત્રણેક મુશાયરાનું આયોજન 'એશિયન યુથ ઓર્ગેનાઈઝેશન' ના સહકારથી થયું હતું. પણ એ સાહિત્યિક સંસ્થા ન હતી. આવી સાહિત્યિક સંસ્થાની સ્થાપના યોર્કશાયરના સાહિત્યકારોને જરૂરી લાગી હતી. પરિણામે ઈ.સ. ૧૯૮૦ માં ૨૦ જૂનના રોજ 'ગુજરાતી રાઈટર્સ સર્કલ' ની સ્થાપના કરવામાં આવી હતી. એના સ્થાપક પ્રમુખ તરીકે અહમદ ગુલ અને સેક્રેટરી તરીકે ઈસ્માઈલ દાજીની વરણી થઈ હતી. આ સંસ્થાએ યોર્કશાયરમાં ગઝલની આબોહવા તૈયાર કરવા માટે ભરપૂર કામ કર્યું છે. સ્થાનિક કવિઓને ગઝલના સ્વરૂપનો પરિચય મળે તે હેતુથી અરૂઝના ઊંડા અભ્યાસી નાદિર લાજપુરીના સંચાલન હેઠળ સર્જન શિબિરનું આયોજન પણ કરવામાં આવ્યું હતું.

ગુજરાતી રાઈટર્સ સર્કલે મુશાયરા નિમિત્તે ગુજરાતથી જાણીતા કવિઓને અતિથિકવિ તરીકે આમંત્રિત કર્યા છે. સૌપ્રથમ ઈ.સ. ૧૯૮૪ માં પ્રતિષ્ઠિત કવિ પ્રો.ડૉ. હસન લુણત 'વિતાન' ને અતિથિકવિ તરીકે આમંત્રણ આપવામાં આવ્યું હતું. તેમની ઉપસ્થિતિમાં ડયુઝબરીના ટાઉન હોલમાં ભવ્ય મુશાયરો યોજાયો હતો. આ મુશાયરાને જવલંત સફળતા સાંપડી હતી, શ્રોતાઓએ અપૂર્વ પ્રતિસાદ પાઠવ્યો હતો. એનાથી પ્રેરાઈ પછીના વર્ષોમાં સંસ્થાએ 'આદિલ' મન્સૂરી (૧૯૮૫), ડૉ. રશીદ મીર (૧૯૮૬), 'મુસાફિર' પાલનપુરી અને સૈયદ 'રાઝ' નવસારવી (૧૯૮૭), પુન: 'આદિલ' મન્સૂરી (૧૯૮૮) અને ડૉ. મુકુલ ચોકસી (૨૦૦૪) ને આમંત્રિત કર્યા હતા. ત્યાંના સાહિત્યનો ઈતિહાસ આલેખતાં અહમદ 'ગુલ' આ અંગે લખે છે. " At the request and invitation of Batley's Gujarati Writer's Circle, many famous guest poets arrived and

participated in Mushairas all over U.K., Creating an enjoyable experience for poets and poetry lovers of various town and cities."⁵

મુશાયરાઓનું આયોજન એ ગુજરાતી રાઈટર્સ સર્કલની મુખ્ય પ્રવૃત્તિ હતી. મુખ્ય પ્રવાહના ગુજરાતી સાહિત્ય સાથે સંપર્ક વધે અને પ્રવૃત્તિઓનો વિસ્તાર થાય એ આશયથી ઈ.સ. ૨૦૦૫માં ગુજરાતી રાઈટર્સ સર્કલનું ગુજરાતી રાઈટર્સ ફોરમમાં રૂપાંતર થયું, જેના પ્રમુખ તરીકે અહમદ 'ગુલ' અને સેક્રેટરી/ ખજાનચી તરીકે ઈસ્માઈલ દાજીની વરણી થઈ. આ ફોરમ દ્વારા પુસ્તક— પ્રકાશન, સર્જક— સન્માન અને ભાષાંતરની પ્રવૃત્તિઓ પણ હાથ ધરવામાં આવી.

ગુજરાતી રાઈટર્સ ફોરમ દ્વારા ગુજરાતના નામાંકિત ગઝલગાયકો પ્રિ.રિષભ મહેતા અને પ્રા. ગાયત્રી ભટ્ટને આમંત્રિત કરી ગુજરાતી સાહિત્યના પ્રસિદ્ધ ગઝલકારોની ગઝલોની ગાયકીનો કાર્યક્રમ બ્રાડફોર્ડ ખાતે યોજવામાં આવ્યો હતો. આ પ્રસંગે લેસ્ટરના કલાકારો નયના વીટટેકર, હેમા આચાર્ય અને જ્યોતિકા પટેલે અદમ ટંકારવીની ગઝલનાટિકા ' ખાલીપો ' ની રજૂઆત કરી હતી. ગઝલકાર બેદાર લાજપુરીએ એનું દિગ્દર્શન કર્યું હતું. લોકનૃત્યનો કાર્યક્રમ પણ થયો હતો. આમ, ફોરમ દ્વારા સાહિત્યિકની સાથે સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિઓ પણ શરૂ થઈ છે.

આ ફોરમ દ્વારા અહમદ 'ગુલ' ની ૭૫ ચૂંટેલી ગઝલોના અંગ્રેજી ભાષાંતરના પુસ્તક 'AROMA' નું પ્રકાશન કરવામાં આવ્યું છે. અદમ ટંકારવીએ આ ભાષાંતર કર્યું છે. એના વિમોચન સમારંભમાં આદિલ મન્સૂરી અને ઉત્તર ગુજરાત યુનિવર્સિટીના ભૂતપૂર્વ વાઈસ—ચાન્સેલર ડૉ. દાઉદભાઈ ઘાંચી ઉપસ્થિત હતા. આ પ્રસંગે પોતાના વક્તવ્યમાં ડૉ. દાઉદભાઈ ઘાંચીએ કહ્યું હતું. : " અરોમા મુખ્ય પ્રવાહની અંગ્રેજી કવિતા અને બ્રિટનની ગુજરાતી કવિતા વચ્ચે સેતુ રચશે, આપણી યુવા પેઢીને આ પુસ્તક દ્વારા પોતાના રૂટસનો પરિચય થશે."^૭ તો આદિલ મન્સૂરીએ જણાવ્યું હતું : "ગુજરાતી ડાયસ્પોરિક સાહિત્યમાં આ પ્રકાશન નોંધપાત્ર ઘટના છે."^૮

આ સંસ્થા દ્વારા અંગ્રેજ કવિયિત્રી જુલી બોડનની કવિતાઓના ગુજરાતી રૂપાંતરના પુસ્તક 'અહીંથી...' નું પણ પ્રકાશન થયેલ છે. આ રૂપાંતર પણ અદમ ટંકારવીએ કર્યું છે.

ઈંગ્લેન્ડમાં આવેલી અન્ય સાહિત્યિક સંસ્થાઓના આમંત્રણથી પધારેલા ગુજરાતી કવિઓ શ્રી શોભિત દેસાઈ, હરીશ મીનાશુ, ખલીલ ધનતેજવી, જલન માતરી, રઈશ મનીઆર, મણિલાલ હ. પટેલ, ચતુર પટેલ, અશોકપુરી ગોસ્વામી, ચિનુ મોદી, અઝીઝ ટંકારવી, હરીશચંદ્ર જોશી વગેરેએ પણ બાટલીની સંસ્થાઓ ગુજરાતી રાઈટર્સ સર્કલ કે ગુજરાતી રાઈટર્સ ફોરમ દ્વારા યોજાયેલા મુશાયરાઓમાં ભાગ લીધેલ છે.

ગુજરાતી રાઈટર્સ ફોરમ દ્વારા યુ.કે. સ્થિત ગુજરાતી કવિઓ અહમદ 'ગુલ', મુલ્લાં હથુરણી, શબ્બીર કાઝી, ઈસ્માઈલ દાજી, હસન ગોરા ડાભેલી, દીપક બારડોલીકર, અદમ ટંકારવી, મહેક

ટંકારવી, સૂફી મનુબરી, પ્રફુલ્લ અમીન, વિપુલ કલ્યાણી વગેરેનું શાલ ઓઢાડી, સ્મૃતિચિહન અને સન્માન પત્ર એનાયત કરી દબદબાપૂર્વક બહુમાન કરવામાં આવ્યું છે.

ઈંગ્લેન્ડસ્થિત ભારતીય મૂળના લોકોની ઈંગ્લેન્ડમાં જ જન્મેલી નવી પેઢી પોતાના મૂળને જાણે, ભારત વિશે, ગુજરાત વિશે, પોતાના પૂર્વજો વિશે પરિચિત રહે એ માટે પણ ગુજરાતી રાઈટર્સ ફોરમ ચિંતિત અને પ્રવૃત્ત રહી છે. આ સાહિત્યિક સંસ્થાએ સફળતાનાં ૨૫ વર્ષ પૂરાં કર્યાં. ત્યારે ત્યાંની નવી પેઢી "કવિતા દ્વારા પોતાના વારસાને શોધે" એવો નવતર પ્રોજેક્ટ હાથ ધર્યો હતો. એ સર્જનાત્મક લેખન શિબિરમાં પ્રાથમિક- માધ્યમિક શાળામાં ભણતા ઘણા વિદ્યાર્થી-વિદ્યાર્થિનીઓએ ભાગ લીધો હતો. તેમણે જે કવિતાઓની રચના કરી હતી, તે અલબત્ત, અંગ્રેજીમાં હતી. પરંતુ કવિતાના વિષયો 'ગુજરાતી ભાષા', ' ભારત-આપણી મૂળભૂમિ' વગેરે હતા. આ કિશોર-કિશોરીઓએ પોતાના દાદા- દાદી અને પૂર્વજોનું પણ સ્મરણ કર્યું હતું. આવી ૧૬ કવિતાનો એક નાનકડો સંગ્રહ 'ન્યુ વોઈસીસ' નામે આ ફોરમે પ્રકાશિત કર્યો છે. એની પ્રથમ કવિતા 'My Mum's Language' ની પ્રારંભની પંક્તિઓ જુઓ :

'My mum's language is Gujarati

It sounds very sweet.

For bread she says chapati

Kem chho when she wants to greet. '૯

યુ.કે.ના ગુજરાતી ગઝલકારો વતનઝૂરાપાની અભિવ્યક્તિ પોતાની ગઝલોમાં કરે છે. ત્યાંની નવતર પેઢીએ પિતા કે દાદા- પરદાદાનું આ વતન જોયું નથી. પરંતુ વડીલોએ આ પેઢીમાં મૂળ તરફ જવાના સંસ્કાર અવશ્ય ભર્યા છે. એક નાના બાળકે રચેલું ' Alipore' નામનું કાવ્ય જુઓ :

' Alipore, Alipore a word I heard many a time

from Young and old

But what is Alipore ? '

જે જોયું નથી તે વિશે સતત વાતો થતી રહે ત્યારે બાળકને આવો પ્રશ્ન થાય એ સ્વાભાવિક છે. કાવ્યની છેલ્લી પંક્તિઓમાં બાળકની સમજદારીની વાત છે :

' Alipore may be small

But it's morethan a town

It's the birthplace of my grandparents

And a jewel in the crown. ' ૧૦

ગુજરાતી રાઈટર્સ ફોરમે ભારત, ગુજરાત, ગુજરાતી ભાષા, ગુજરાતી સાહિત્ય, ગુજરાતી બોલીઓ, દાદા-દાદી જેવા વડીલો, પૂર્વજો તરફ નવતર પેઢીમાં આદરમાનની ભાવના પેદા થાય, મૂળને શોધવા- પામવાની તેઓ મથામણ કરતા રહે, એ માટે સંસ્કાર સિંચનનું બેનમૂન કાર્ય કર્યું છે, કરી રહી છે. શ્રી હરીશ મીનાશ્રુએ યોગ્ય જ કહ્યું છે : " ગુજરાતી રાઈટર્સ ફોરમ ગુજરાતી ભાષાનું યુનાઈટેડ કિંગડમ- શબ્દબિરાદરીનું રજવાડું છે. "૧૧

ગુજરાતી રાઈટર્સ ફોરમ (જૂનું નામ- ગુજરાતી રાઈટર્સ સર્કલ) નું મુખ્ય મથક બાટલી નામનું ટાઉન રહ્યું છે. આ બાટલી ટાઉનમાંથી અહમદ ગુલ અને એમના સાથી કવિમિત્રોએ ગુજરાતી ગઝલ માટે પૂરી પ્રતિબદ્ધતાથી જે કાર્ય કર્યું છે, તે કાબિલેદાદ છે. આદિલ મન્સૂરીએ તો ' બાટલી' શીર્ષકથી એક આખી ગઝલ લખી છે. તેમાંની થોડીક પંકિતઓ અહીં નોંધ્યા વિના ચાલે એમ નથી :

' ચોતરફ મહેકે છે ગુજરાતી ગઝલ

એક ગુલની ખુશબૂનું પરિણામ જો.

જો ગઝલ ટંકાર પડઘાતો બધે

એકલા એકલ અદમની હામ જો.

મહેકના શબ્દો તલાશે જે અહીં

એ બધા રંગોના છલકે જામ જો.

ટમટમે કેં એમ દીપકનો પ્રકાશ

રોશની પ્રસરાવતો પૈગામ જો.

ગુર્જરીનો ધ્વજ બધે ફરકાવતા

આ ષિટનના દોસ્તોનું કામ જો. "૧૨

અહમદ 'ગુલ' અને એમના સાથીઓ દર વર્ષે મુશાયરાઓ યોજે છે, યુ.કે.ના વિવિધ શહેરોમાંથી કવિઓને નિમંત્રી તેમને એક મંચ પર આસીન કરે છે. ગુલ અને એમની સંસ્થાએ યુ.કે. માં અનેક ગઝલકારોને જન્મ આપ્યો છે ! શબ્બીર કાઝી, હસન દા+, ઈસ્માઈલ દા+, માસૂમ કરોલીઆ, ઈસ્માઈલ બાસર, રાબિયા આકુડી, સેવક અલીપુરી વગેરે વગેરે આજે ગુજરાતી ગઝલ ક્ષેત્રે પ્રવૃત્ત છે, તેમાં આ ફોરમનો ફાળો સૌથી મહત્વનો રહ્યો છે. શ્રી હરીશ મીનાશ્રુએ આ મુસ્લિમોની ગઝલસાધનાને ભરપેટ બિરદાવી છે. તેમણે લખ્યું છે : " ઈંગ્લેન્ડના વાયવ્ય પ્રાન્તની આ ગુજરાતી પ્રજાનો ભાષાપ્રેમ 'ઈર્શાદ' કહેવડાવે એવો છે. અહીં ઢગલેબંધ શાયરો છે. આપણને શંકા પણ જાય કે ગઝલ લખવા માટે શરિયતમાં આદેશ હશે કે શું? ... એમના હૃદયારવિંદમાં શરિયત અને શેરિયત બંનેનો વાસ છે. એમની ગઝલો સુઘડ ઇંદે લખાયેલી છે ને ગઝલસ્વરૂપની લાક્ષણિકતાઓ પણ દાખવે છે....."૧૩

બ્રિટનમાં ગુજરાતીઓની સૌથી વધુ વસ્તી ધરાવતા શહેર લેસ્ટરમાં પણ ' ગુજરાતી લિટરરી ગ્રુપ' નામની સંસ્થા કાર્યરત છે. આ સંસ્થાની સ્થાપના ઈ.સ. ૧૯૯૧ માં કરવામાં આવી છે. આ સંસ્થાના મૂળ હેતુઓમાં મુખ્યત્વે ગુજરાતી ભાષા, સાહિત્ય, સંસ્કૃતિનો વિકાસ અને જતન, એને લગતી પ્રવૃત્તિઓને પ્રોત્સાહન પૂરુ પાડવું, એ માટે અન્ય વ્યક્તિઓ અને સંસ્થાઓ સાથે જોડાણ કરી સમન્વય સાધવો વગેરે છે. લેસ્ટરનું આ સાહિત્યિક સંગઠન સ્થાપના થયા પછી સતત પ્રવૃત્તિમય રહ્યું છે. આ સંસ્થાના યજમાન પદે અનેક સંમેલનો અને મુશાયરાઓનું આયોજન થયું છે, ભારતથી ઈંગ્લેન્ડના પ્રવાસે ગયેલ અનેક ગુજરાતી સાહિત્યકારોને આમંત્રી તેમનું સન્માન કર્યું છે, જેમાં શ્રી ભરત કવિ ઉર્મિલ, ડૉ. શૈલેષ ટેવાણી, 'જલન' માતરી, ડૉ. 'વિતાન', 'મસ્ત' મંગેરા, ' રાઝ' નવસારવી વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. વિનય કવિ, 'અગમ' કોસંભવી વગેરેના પુસ્તકોના લોકાર્પણ સમારંભ પણ આ સંસ્થાએ યોજ્યા છે. 'અદમ' અને 'ગુલ' ના જાહેર અભિવાદનના સમારંભોમાં આ સંસ્થાએ સહયોગ આપ્યો હતો. સાહિત્યકાર, વિવેચક, કેળવણીકાર અને વાઈસ ચાન્સેલર ડૉ. બળવંત જાની અને ડૉ. દક્ષેશ ઠાકરનું પણ લેસ્ટરની આ સંસ્થાએ દબદબાભર્યું સન્માન કર્યું હતું. યુરોપમાં પ્રથમ હાસ્ય મુશાયરો યોજવામાં પણ આ સંસ્થાએ અગ્રિમ ભૂમિકા અદા કરી હતી. હાલમાં આ સંસ્થાના પ્રમુખ તરીકે જાણીતા ગઝલકાર 'બેદાર' લાજપુરી અને સેક્રેટરી તરીકે લેખક અને સામાજિક કાર્યકર યુસુફ એમ.સીદાત સેવા પ્રદાન કરી રહ્યા છે. વસુબહેન ગાંધી આ સંસ્થાના ઉપપ્રમુખ છે, તો શ્રી દિલીપ ગજજર જોઈન્ટ સેક્રેટરી છે. ૧૪

વિદેશોમાં સ્થાયી થયેલા ગુજરાતી સાહિત્યકારોએ સાહિત્યના વિવિધ સ્વરૂપોમાં નોંધપાત્ર પ્રદાન કર્યું છે. આ હકીકતની સાહિત્યના ઈતિહાસે નોંધ લીધા વિના ચાલે તેમ નથી. દીપક બારડોલીકર પણ ડાયસ્પોરા ગુજરાતી સાહિત્યકાર છે. તેમણે લખ્યું છે. " વિદેશવાસી ગુજરાતી લેખકોએ ઘણું લખ્યું છે, લખી રહ્યા છે. વાર્તા, લેખ, નિબંધ, નાટક, વિવેચન , પ્રવાસવર્ણન બધું તેમની કલમને સાધ્ય છે. તેમના પ્રામાણિક પ્રયાસોથી આજે વિદેશોમાં ગુજરાતી ભાષાઓના દરિયા ઘુઘવાટા મારી રહ્યા છે. ત્યાં ગુજરાતી ભાષાના ડાયરા પણ ઠાઠથી જામી રહ્યા છે. ગુજરાતી ગીત— ગઝલ તથા સંગીતની મહેફિલો પણ યોજાઈ રહી છે, અને નાટકોના પડદાયે ઊંચકાઈ રહ્યા છે. આ કંઈ નાનીસૂની વાત નથી, એક નોંધપાત્ર ઐતિહાસિક ઘટના છે." ૧૫

ગુજરાતી ગઝલ હોય કે કોઈપણ સ્વરૂપમાં સર્જાયેલું સાહિત્ય હોય, પણ આ ડાયસ્પોરિક સાહિત્ય ગુણવત્તામાં પણ વિવેચકોની તીક્ષ્ણ નજરમાંથી પસાર થતું રહ્યું છે. યુ.કે. માં નિવાસ કરી રહેલા મુસ્લિમ ગઝલકારોને તેમની ગઝલક્ષેત્રની સિદ્ધિઓને લઈને નામાંકિત સંસ્થાઓ તરફથી સન્માનિત કરાયા છે. ગુજરાતી સાહિત્ય અકાદમી, લંડનના મહામંત્રીશ્રી વિપુલ કલ્યાણીએ વર્ષો પૂર્વે આશાવાદ વ્યક્ત કર્યો હતો: " અંગ્રેજીના મુખ્ય પ્રવાહમાં જેમ હિન્દી ઉપખંડનાં નિરદ યૌધરી, આર.કે. લક્ષ્મણ, વિક્રમ શેઠ કે પછી અનીતા દેસાઈ વગેરેની ઈજજત થાય છે તેમ આ વિલાયતના વાતાવરણમાંથી કોઈક

લેખકની કદર ગુજરાતીના મુખ્ય પ્રવાહમાં થાય અને તેને ક્યારેક તેના ઉચ્ચ ચંદ્રકો અને માન- અકરામો મળે તેવું વાતાવરણ ક્ષિતિજે હવે દેખાવા લાગ્યું છે. જેમ ભાનુશંકર ઓઘવજી વ્યાસ, મહેક ટંકારવી કે પછી અદમ ટંકારવીને માનઅકરામો મળ્યાં છે, તેમ બીજાને એ મળતાં થાય તેમ હાલ દેખાય છે. " ૧૬

ગુજરાતી ગઝલ ઈંગ્લેન્ડમાં સ્થાયી થયેલા મુસ્લિમ ગઝલકારો દ્વારા યુ.કે. પહોંચી, તેમણે ગુજરાતી ગઝલને પાળી-પોષી, તેને લાડ લડાવીને ઊછેરી. ગુજરાતી ગઝલ હવે ઈંગ્લેન્ડમાં સ્થિર થઈ છે. આ ડાયસ્પોરિક ગઝલ વિવેચકો, અભ્યાસીઓ અને ગઝલપ્રેમીઓને આકર્ષતી રહી છે.

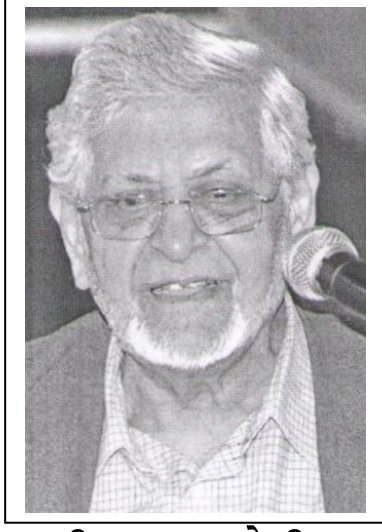
પાઠટીપ

૧. અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યની વિકાસરેખા : ખંડ-૫ : પૃ.૩૩૬, ૨૦૦૬ની આવૃત્તિ.
૨. ભરૂચી વહોરા પટેલ : સંપાદન- આદમ ઘોડીવાલા, યાકૂબ મેન્ક: પ્રથમ આવૃત્તિ, ૨૦૧૧ : પૃ. ૯૩-૯૪ ને આધારે.
૩. યોર્કશાયર, યુ.કે.માં ગુજરાતી ભાષા- સાહિત્યનો આલેખ : અહમદ 'ગુલ' : પ્રથમ આવૃત્તિ, ૨૦૧૦ : પૃ.૦૪
૪. ગઝલ શીખવી છે? : આશિત હેદરાબાદી : પ્રથમ આવૃત્તિ, ૨૦૦૪: પૃ.૩૮
૫. યોર્કશાયર, યુ.કે. માં ગુજરાતી ભાષા- સાહિત્યનો આલેખ : પૃ. ૦૬
૬. A History of Gujarati Literature in Batley. West yourkshire, U.K. : Written by-Ahmad Gul : Translated by-Dr. Ebrahim Dadibhai : First Edition,2011:P.14
૭. યોર્કશાયર, યુ.કે.માં ગુજરાતી ભાષા- સાહિત્યનો આલેખ : પૃ. ૧૧
૮. એજન, પૃ. ૧૧
૯. New Voices :Published by-Gujarati Writers Forum, Batley in May 2010 : Page-01
૧૦. એજન, પેજ-૧૫
૧૧. યોર્કશાયર, યુ.કે.માં ગુજરાતી ભાષા- સાહિત્યનો આલેખ : પૃ.૩૪
૧૨. એજન, પૃ.૨૨
૧૩. એજન, પૃ.૩૩ (હરીશ મીનાશ્રુનો એ લેખ પ્રથમ 'અખંડ આનંદ' ના ઓકટોબર- ૨૦૦૨ ના અંકમાં છપાયેલો)
૧૪. મહૂમ ઈબ્રાહીમભાઈ નાથલિયા સ્મરણિકા (સંપાદકો : 'બેદાર' લાજપુરી, દિલીપ ગજજર) ને આધારે
૧૫. ડાયસ્પોરિક વાર્તાઓ : સંપાદકો- વિપુલ કલ્યાણી, અનિલ વ્યાસ : પ્રથમ આવૃત્તિ, ૨૦૧૧ : પૃષ્ઠ- ૭
૧૬. ગુજLISH ગઝલો : સંપાદન - 'મસ્ત' મંગેરા, 'જિગર' ટંકારવી : પ્રથમ આવૃત્તિ, ૨૦૦૦ : પ્રસ્તાવનામાંથી

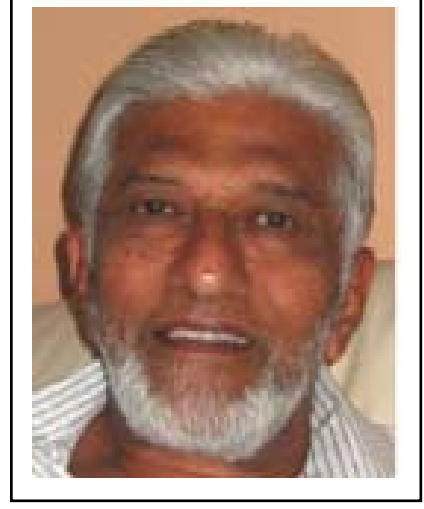

બ્રિટનના મુસ્લિમ ગુજરાતી ગઝલકારો

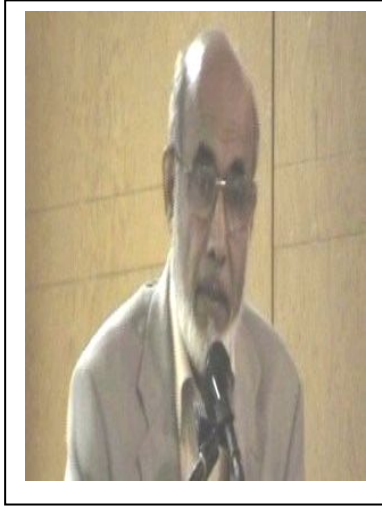
યુ.કે. સ્થિત મુસ્લિમ ગઝલકારો

'દીપક' બારડોલીકર

'અદમ' ટંકારવી

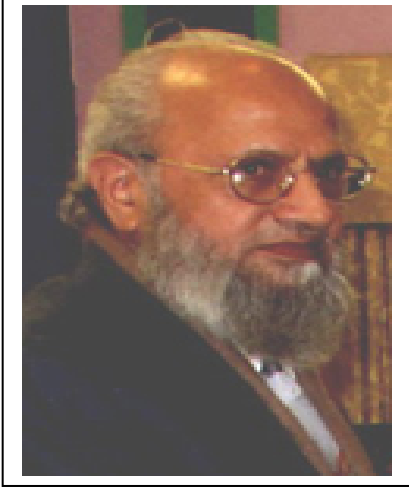

અહમદ 'ગુલ'

'મહેક' ટંકારવી

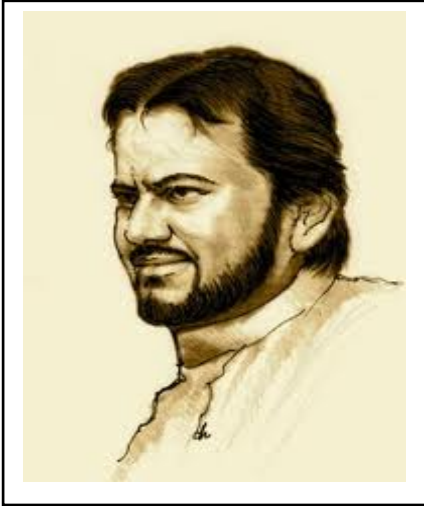
યુ.કે. સ્થિત મુસ્લિમ ગઝલકારો

'કદમ' ટંકારવી

'અંજુમ' વાલોડી

'બેદાર' લાજપુરી

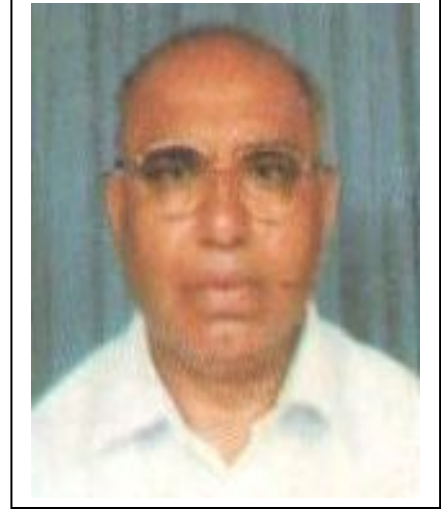

'સેવક' અલીપુરી

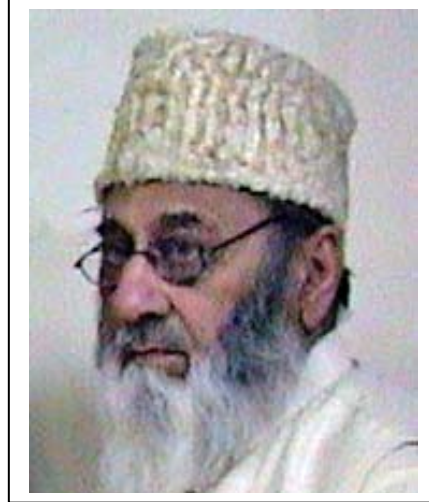
યુ.કે. સ્થિત મુસ્લિમ ગઝલકારો

'સિરાજ' પટેલ પગુથનવી

'બાબર' અંબુસરી

ઈબ્રાહીમ રાઠોડ 'અય્યામ'

પ્રકરણ : ૨ બ્રિટનના મુસ્લિમ ગુજરાતી ગઝલકારો

યુ.કે.માં નિવાસ કરતા મુસ્લિમ ગઝલકારોની ગઝલોનો અભ્યાસ કરતાં પૂર્વે આ ગઝલકારોનાં +વન અને કવનનો સંક્ષિપ્ત પરિચય આપવો જરૂરી છે.

૨.૧ 'દીપક' બારડોલીકર

'દીપક' બારડોલીકરનું મૂળનામ મૂસાજી ઈસપ+ હાફિઝ+ છે. ગુજરાતભૂમિમાં સુરત જિલ્લાના બારડોલી શહેરમાં ૨૩ નવેમ્બર ૧૯૨૫ ના એમનો જન્મ થયો. ૩૬ વર્ષની યુવા વયે પાકિસ્તાનના કરાચી શહેરમાં જઈને વસ્યા. ત્યાં ૩૦ વર્ષ ગુજાર્યા બાદ ઈંગ્લેન્ડ ગયા. દીપક બારડોલીકરનાં વસવાટનાં સ્થળો ભલે બદલાયાં, તેઓ નવા દેશકાળમાં મૂકાયા તો ભલે. પરંતુ ગુજરાતી સાહિત્ય, વિશેષ કરીને ગુજરાતી ગઝલ સાથેની એમની નિસબત કાયમ રહી. ગુજરાતમાં હતા, ત્યારે પણ તેઓ સર્જક તો હતા જ. પાકિસ્તાનમાં પત્રકાર તરીકે પણ એમનો વિકાસ થયો. એમણે ખુદ પોતાનો પરિચય આ રીતે આપ્યો છે : " .... કરાચીના દૈનિક ' ડોન— ગુજરાતી ' માં પચ્ચીસ વર્ષ સેવા બજાવી ૧૯૯૦ માં એડિશન ઈન્ચાર્જની હેસિયતે નિવૃત્ત થયેલા. એ પૂર્વે ' મિલ્લત' તથા ' વતન' દૈનિકોમાં સબ— એડીટરની હેસિયતે સેવા બજાવી હતી. સુરતમાં ' તબ્લીગ' માસિકનું સંપાદન કર્યું હતું....' ^૧

ઈંગ્લેન્ડનો નિવૃત્તિગાળો એમના સર્જકકર્મને ફળ્યો છે. ભારત—પાકિસ્તાન નિવાસનાં સંભારણાં એમની સર્જનાત્મકતા માટે ઉપકારક નીવડયાં છે. જૈફવયે પણ એમની સર્જકતા પૂર્ણપણે ઝગમગતી રહી છે. ત્રણ દેશોની ધરતીનાં અમીનીર એમણે પીધાં છે અને તેમાંથી ઉચ્ચ ગુણવત્તાવાળું વૈવિધ્યસભર સાહિત્ય નિષ્પન્ન થયું છે. પ્રારંભના સાડા ત્રણ દાયકા વતનમાં રહ્યા બાદ બાકીનાં તમામ વર્ષો એમણે પાકિસ્તાન અને ઈન્ગ્લેન્ડમાં +વ્યા છે, અર્થાત વતનભોમકાથી સેંકડો માઈલ દૂર રહ્યા છે. ગુજરાતની ધરા અને બહુમતી ગુજરાતી પ્રજા તથા ગુજરાતી ભાષા— સાહિત્યનો સીધો સંપર્ક એમને સહજ— સ્વાભાવિક ન જ રહ્યો હોય. છતાં એમના થકી સત્વશીલ ગુજરાતી સાહિત્યનું અવતરણ થયું છે, એ જાણી—માણી ગુજરાતી પ્રજા ધન્યતાના ઉદગાર કાઢે જ. એમની ગઝલો, નઝમો, મુક્તકો, રૂબાઈઓ, હાઈકુ, માહિયા વગેરે ગુજરાતી કવિતા—સાહિત્યની મોંઘી જણાસ છે. પંજાબી કાવ્યપ્રકાર માહિયાનો એમણે જ ગુજરાતી કવિતામાં પ્રવેશ કરાવ્યો છે. એઓ ગુજરાતી માહિયાના પિતા છે. એથી પણ ગુજરાતી સાહિત્ય 'દીપક' નું ઓશિંગણ રહેશે.

ગુજરાતી કવિતા ક્ષેત્રે 'દીપક'નું પ્રદાન વિપુલ છે. ' પરિવેશ', 'મોસમ' 'વિશ્વાસ', 'આમંત્રણ', 'તલબ', 'એની શેરીમાં', 'ગુલ મોરના ઘૂંટ ' રેલો અષાઢનો ', 'તડકો તારો પ્યાર', ' ચંપો અને ચમેલી' અને 'હવાનાં પગલાં' દીપક બારડોલીકરના કાવ્યસંગ્રહો છે. 'કુલ્લિયાતે દીપક' (પ્રથમ આવૃત્તિ,૨૦૦૭) એ એમના તમામ કાવ્યસંગ્રહોમાંની શ્રેષ્ઠ રચનાઓને સમાવતો આકર ગ્રંથ છે.

દીપકના કાવ્યસંગ્રહોમાં ગઝલોનું પ્રમાણ સૌથી વધુ છે. એમની ગઝલ સેવાની કદરૂપે ઈ.સ. ૧૯૮૦માં કરાચીની રંગકલા ગુજરાતી કલ્ચરલ સોસાયટી તરફથી એમને સુવર્ણચંદ્રક એનાયત કરાયો હતો. વડોદરાની પ્રેમાનંદ સાહિત્ય સભા તથા બુધ કવિસભાના સંયુક્ત ઉપક્રમે ૨૦૦૧ માં, કરાચીના વતન ગ્રુપ ઓફ પબ્લિકેશન્સ દ્વારા ૨૦૦૩ માં અને યુ.કે.ની ગુજરાતી રાઈટર્સ સર્કલ દ્વારા ૧૯૯૬ માં એમનું જાહેર સન્માન કરવામાં આવ્યું હતું. તેઓ ઈ.સ. ૧૯૮૭માં કરાચીમાં 'ગુજરાતી કવિ સંગત' નામની સંસ્થાનું પ્રમુખ પદ પણ શોભાવી ચૂક્યા છે.

ગદ્ય ક્ષેત્રે પણ ' દીપક' નું વિપુલ પ્રદાન છે. ' ઉછાળા ખાય છે પાણી' અને 'સાંકળોનો સિતમ' એ એમની નોખી ભાત પાડતી આત્મકથાઓ છે. 'ધૂળિયું આકાશ' અને ' બખ્તાવર' નામની એમની નવલકથાઓ ઈંગ્લેન્ડના વાચકોમાં ખૂબ વખણાઈ છે. ઈસ્લામ ધર્મ અને વહોરા સમાજ વિશેના સંશોધનમૂલક આધારભૂત ગ્રંથો એમની પાસેથી પ્રાપ્ત થયા છે.

'દીપક' પાકિસ્તાનમાં હતા ત્યારે ડોન ગ્રુપ ઓફ ન્યૂઝ પેપર્સના કામદાર મંડળ 'પાકિસ્તાન હેરાલ્ડ વર્કર્સ યુનિયન' ના મહામંત્રી હતા. ઓલ પાકિસ્તાન ન્યૂઝ પેપર્સ એમ્પ્લોઈઝ કન્ફેડરેશન (એપનેક) ની રાષ્ટ્રીય કારોબારી કાઉન્સિલના સભ્ય હતા. ઈ.સ. ૧૯૮૭ માં ઝુલ્ફિકારઅલી ભુટ્ટોની સરકારને ઊથલાવીને જનરલ ઝિયાઉલ હકકે સત્તા કબજે કરી દેશમાં ' માર્શલ લો' નાખી પ્રેસ સેન્સરશીપ વડે પત્રકારોના અવાજને દાબી દીધો હતો ત્યારે 'દીપક' અને એમના સાથીઓએ ' પ્રેસ ફ્રીડમ' માટે ચળવળ ચલાવી હતી. તેમણે હૈદરાબાદ (સિંધ)ની સેન્ટ્રલ જેલમાં જેલવાસ ભોગવેલો અને જેલમાં આમરણાંત ઉપવાસ પર પણ ઊતર્યા હતા.

આ પીઠ ગઝલકારને એક મુશાયરાના સંચાલક તરીકે જોયા— સાંભળ્યા પછી આધુનિક ગુજરાતી સાહિત્યકાર શ્રી મધુરાયે પોતાના પ્રતિભાવમાં દીપક વિશે લખ્યું છે: ' .... એમની ખૂબી એ હતી કે તે માણસ તરીકે જેવા સાલસ પારદર્શક અને ફિતરતના મુલાયમ છે તેવા ને તેવા જ શાયર અને સંચાલક તરીકે પેશ આવ્યા. ' મધુરાયે એમને ' શાન્તરસના નિખાલસ માણસ ' મલમલ જેવો પારદર્શક માણસ' એવા શબ્દોથી પ્રમાણ્યા છે.^૨

૨.૨ 'અદમ' ટંકારવી

ભરૂચ જિલ્લાના ટંકારિયા ગામમાં જન્મેલા આદમભાઈ ઘોડીવાલા ગઝલવિશ્વમાં 'અદમ' ટંકારવી ઉપનામથી પ્રખ્યાત છે. એમનો જન્મ ૨૭મી સપ્ટેમ્બરના રોજ ઈ.સ. ૧૯૪૦માં થયો હતો. પિતા મૂસાભાઈ અને માતા આયેશાબહેનના સંતાન આદમભાઈએ ઈ.સ. ૧૯૬૨ માં અમીનાબહેન સાથે લગ્ન કર્યા હતાં. અંગ્રેજી મુખ્ય વિષય સાથે એમ.એ. થયેલા આદમભાઈ વલ્લભવિદ્યાનગરની એચ.એમ.પટેલ ઈન્સ્ટીટ્યૂટ ઓફ ઈંગ્લીશમાં ઈ.સ. ૧૯૬૯ થી ૧૯૮૧ સુધી અંગ્રેજીના પ્રાધ્યાપક હતા. ત્યાંથી સ્વૈચ્છિક નિવૃત્તિ લઈ ઈ.સ. ૧૯૮૧ થી ઈંગ્લેન્ડમાં વસવાટ કરી રહ્યા છે. ત્યાં બોલ્ટનની ગર્લ્સ હાઈસ્કૂલના આચાર્ય અને બોલ્ટન તથા પ્રેસ્ટન કોલેજોના લેકચરર તરીકે ફરજ બજાવી હાલ નિવૃત્ત + વન + વી રહ્યા છે.

ગુજરાતી ગઝલ ક્ષેત્રે 'અદમ' નું પ્રદાન માતબર છે. ઈ.સ. ૧૯૭૧ માં એમનો 'સંબંધ' ગઝલસંગ્રહ પ્રકાશિત થયેલો. એમના મોટાભાગના કાવ્યસંગ્રહ યુ.કે. ગમન પછી પ્રકાશિત થયા છે. ' ગઝલોની ચોપડી' (૧૯૮૭), ' ગુજલિશ ગઝલો' (૨૦૦૧), 'રિઝામણું' (૨૦૦૩), '૧૦૮ ગઝલો' (૨૦૦૬) અને 'તમા' (૨૦૦૮) એમના ગઝલસંગ્રહો છે.

'ઓથાર ૨૦૦૨' એમનો વિશિષ્ટ કાવ્યસંગ્રહ છે. ઈ.સ. ૨૦૦૨માં ગુજરાતમાં કોમી તોફાનો થયાં, તેનો ભોગ બનેલા પીડિતોની વેદનાને એમાં કાવ્યાત્મક અભિવ્યક્તિ મળી છે. એનું પ્રકાશન ઈ.સ. ૨૦૦૭માં થયું છે. એમાં મોટાભાગની રચનાઓ અછાંદસ છે, થોડીક ગઝલો પણ છે.

ગુજરાતી ગઝલની ગતિવિધિ અને એના સ્વરૂપની ચર્ચા કરતો ગ્રંથ પણ એમણે ઈ.સ. ૧૯૯૧ માં ' ગુજરાતી ગઝલ' નામે આપ્યો હતો. ' અમેરિકા: રંગ ડોલરિયો' (૨૦૦૪) અને 'બ્રિટન : આદમકદ અરીસામાં' (૨૦૦૫) એમનાં પ્રવાસ વર્ણનનાં પુસ્તકો છે. 'સાહિત્યનું અધ્યાપન' (૧૯૯૦) નામનું શિક્ષણલક્ષી પુસ્તક પણ એમની પાસેથી મળ્યું છે. અહમદ 'ગુલ'ની ગઝલોનો સંગ્રહ 'અરોમા' (૨૦૦૫) પ્રગટ થયો છે, તેમાં 'ગુલ' ની ગુજરાતી ગઝલોનું અંગ્રેજી રૂપાંતર 'અદમ' ટંકારવીએ કર્યું છે. 'અહીંથી ...' (૨૦૦૬) માં અંગ્રેજ કવયિત્રી જુલી બોડનના અંગ્રેજી કાવ્યોનું ગુજરાતી રૂપાંતરણ એમને હાથે થયું છે. ત્રણ દાયકા પૂર્વે કવિમિત્રો હરીશ મીનાશ્રુ, રાજેન્દ્ર જાડેજા અને જયેન્દ્ર શેખડીવાલા સાથે 'નખશિખ' (૧૯૭૭) નામના કાવ્યસંચયનું સંપાદન પણ એમણે કર્યું હતું. ઈ.સ. ૧૯૯૬માં એમણે અમેરિકાનો પ્રવાસ ખેડયો હતો. આ પ્રવાસના અનુભવો અને અમેરિકા સંબંધી ગઝલોનું પુસ્તક 'અમેરિકામાં હોવું એટલે...' (૨૦૦૧) નામે પ્રકાશિત થયેલ છે.

'અદમ' વિશે 'દીપક' બારડોલીકરે લખ્યું છે : ' આદમભાઈ શાયર તો સારા છે જ, માણસ પણ સારા છે. વિનમ્ર, મિલનસાર ને હમદર્દ, સૂફીવાદમાં ઊંડો રસ ધરાવે છે. બંદગીના પાબંદ છે. સૂફી સ્વભાવવાળા આ શાયર ગહન મનોભાવ પણ સહજ રીતે અભિવ્યક્ત કરી જાય છે.'^૩

ક્યાંય દંભ નહીં, દેખાડો નહીં, સીધું- સાદું સરળ -સહજ જીવન જીવી જાણનારા 'અદમ' ભાઈ વિશે એક જગ્યાએ નોંધાયું છે. ' આદમ-અદમની સાદગી જ એમની સાહયબી છે. યુ.કે.ની તરૂણ તન્વાંગીઓની શાળાના હેડટીચર ત્યાં સાદો બગલથેલો ખભે ઝુલાવતા આવે ને જાય! ટકોરના ટકોરા પડયા ત્યારે એક એટેથી રાખી બહાર દેખાવ પૂરતી, પણ અંદર પેલો બગલથેલો મૂક્યા વિના ના જંપ્યા.'^૪

'એક જ પ્રેરક અવતરણ આપવાનું હોય તો કયું?' એવા શ્રી રાધેશ્યામ શર્માએ પૂછેલા પ્રશ્નના ઉત્તરમાં તેમણે જણાવ્યું હતું : ' દુનિયામાં, પણ દુનિયાનો નહીં. '^૫ આ નાના વાક્યમાં અદમને પોતાની જીવન શૈલી, જીવન રીતિ અને જીવન - ઉદ્દેશનો ખ્યાલ આપી દીધો છે.

'અદમ' ટંકારવીના ગુણવત્તાસભર ગઝલસંગ્રહો ગઝલરસિકો અને સાહિત્ય-સંસ્થાઓનું ધ્યાન ખેંચતા રહ્યા છે. 'અદમ ટંકારવીની ગઝલોની ચોપડી' ગુજરાતી ગઝલ-સાહિત્યનું અનોખું પુસ્તક છે. આ પુસ્તકને ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું પારિતોષિક, ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમીનું દ્વિતીય પારિતોષિક અને 'જયંત પાઠક કવિતા પુરસ્કાર'- એમ ત્રિવિધ સન્માન પ્રાપ્ત થયેલ છે. એમના 'તમા' ગઝલસંગ્રહને ઈ.સ.૨૦૦૯ માં મુસ્લિમ રાઈટર્સ એકેડેમીનું 'અગમ પારિતોષિક ' એનાયત થયેલ છે. મુંબઈની સુપ્રસિદ્ધ સંસ્થા આઈ.એન.ટી.(ઈન્ડિયન નેશનલ થિયેટર) એ અદમ સાહેબને ગઝલક્ષેત્રની એમની વિશિષ્ટ અને સુદીર્ઘ સેવા બદલ 'કલાપી એવોર્ડ' થી નવાજેલ છે. નવેમ્બર ૨૦૧૧ માં ઈંગ્લેન્ડની સંસ્થાઓએ સંયુક્ત રીતે લેસ્ટર મુકામે એમનું જાહેર અભિવાદન કર્યું હતું.

૨.૩ અહમદ 'ગુલ'

અહમદ 'ગુલ' નું પૂરું નામ અહમદ યુસુફ લુણાત છે. ૨૬ જાન્યુઆરી ૧૯૩૮ ના રોજ ગુજરાતના આલીપોર (તા. ચીખલી, જિ. નવસારી) ગામે તેમનો જન્મ થયો હતો. માધ્યમિક શિક્ષણ તેમણે ચીખલીની ડી.ઈ. ઈટાલિયા સાર્વજનિક હાઈસ્કૂલમાં લીધું હતું. ત્યાં તેઓ સ્ટુડન્ટસ યુનિયનના પ્રમુખપદે પણ ચૂંટાયા હતા. ઈ.સ. ૧૯૫૮ માં મેટ્રિક થઈ ઉચ્ચ અભ્યાસ અર્થે વડોદરાની એમ. એસ. યુનિવર્સિટીમાં દાખલ થયેલા. ત્યાંથી તેમણે ઈ.સ. ૧૯૬૨ માં બી.કોમ.ની ડીગ્રી હાંસલ કરી હતી. એમ. કોમ. માટે તેઓ સુરતની કે.પી. કોમર્સ કોલેજમાં

દાખલ થયેલા. પરંતુ ઈંગ્લેન્ડગમન ને કારણે એ અભ્યાસ તેમણે પડતો મૂકેલો. ઈ.સ. ૧૯૬૩ થી એઓ ઈંગ્લેન્ડના બાટલી નામના શહેરમાં વસવાટ કરી રહ્યા છે.

પંદર વર્ષની વયથી અહમદ 'ગુલ' સર્જનાત્મક લેખન ક્ષેત્રે પ્રવૃત્ત છે. એઓ સારા કવિ છે. ઈ.સ. ૧૯૮૫ માં 'મહેક' ટંકારવીએ 'ઉપવન' નામના સહિયારા કાવ્યસંગ્રહનું સંપાદન કર્યું હતું, એમાં ગુલની રચનાઓ પણ હતી. તે પછી તો એમના 'પમરાટ' (૧૯૯૫), 'મૌન પડઘાયા કરે' (૨૦૦૧), ' મૌનનું તેડું ' (૨૦૦૨), ' પાંખડી' (૨૦૦૨), ' મૌનાલય' (૨૦૧૦) કાવ્ય સંગ્રહો પ્રગટ થઈ ચૂક્યા છે. ઈ.સ. ૨૦૦૫ માં પ્રકાશિત ' AROMA' માં એમનાં ગુજરાતી કાવ્યોનો અંગ્રેજી અનુવાદ (અનુવાદક— અદમ ટંકારવી) પ્રગટ થયેલ છે. 'સંગતિ' નામના સંયુક્ત સંગ્રહમાં પણ એમની ગઝલોનો સમાવેશ થયેલો છે. 'યોર્કશાયર, યુ.કે. માં ગુજરાતી ભાષા— સાહિત્યનો આલેખ'(૨૦૧૦) પુસ્તકમાં ઈંગ્લેન્ડના યોર્કશાયર પ્રાન્તમાં ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્ય ક્ષેત્રે થયેલી વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ અને પ્રગતિનો રસિક ઈતિહાસ આપ્યો છે. આ પુસ્તકનો 'A History of Gujarati Literature in Batley, West yorkshire, U.K.' નામે અંગ્રેજી અનુવાદ પણ પ્રગટ કર્યો છે.

ઈંગ્લેન્ડમાં ગુજરાતી ભાષા જીવતી રહે, એમાં સાહિત્યસર્જન પણ થતું રહે, એ માટે કદાચ સૌથી વધુ સાર્થક પ્રયત્નો અહમદ ગુલે કર્યા છે. એમણે સૌપ્રથમ 'ગુજરાતી રાઈટર્સ સર્કલ' ની સ્થાપના કરી હતી. પછી આ સંસ્થાનું 'ગુજરાતી રાઈટર્સ ફોરમ' નામકરણ કર્યું હતું. આ સંસ્થાઓએ ઈંગ્લેન્ડમાં ગુજરાતી ભાષા— સાહિત્યના વિકાસ માટે જે કાર્યો કર્યા છે અને એના જે સુપરિણામો આવ્યા છે, તે એમનાં ઈતિહાસવિષયક પુસ્તકોથી જાણી શકાય છે. ' ગુજરાતી રાઈટર્સ ફોરમ' ના પ્રમુખ તરીકે હાલમાં પણ 'ગુલ' સાહેબ પોતાની સેવા પ્રદાન કરી રહ્યા છે. એમણે બ્રિટનમાં આરંભેલી મુશાયરા પ્રવૃત્તિ, નવોદિત ગઝલકારો માટે વિવિધ સંસ્થાઓના અનુદાનથી યોજેલ ગઝલ— કાર્યશાળાઓ, સાહિત્યવિષયક વ્યાખ્યાનો, ગોષ્ઠિઓ વગેરે પ્રવૃત્તિઓથી પરિચિત અને પ્રભાવિત થઈને શ્રી બળવંત જાનીએ લંડનમાં શ્રી જગદીશ દવેને કહેલું : " દવે સાહેબ, આ અહમદ 'ગુલ' માત્ર કવિ—વ્યક્તિ નથી, એ ઉપરાંત એક સંસ્થા છે, એક અસ્મિતા છે, બ્રિટનના રણજીતરામ વાવાભાઈ છે." ૬

ઈંગ્લેન્ડમાં એઓ પ્રથમ હરોળના મુસ્લિમ સમાજસેવક છે. અનેક સેવાભાવી સંસ્થાઓ સાથે પ્રમુખ , સેક્રેટરી, ડાયરેક્ટર કે મેમ્બર ના પદ સાથે સંકળાઈને નિરંતર લોકકલ્યાણનાં કાર્યો કરી રહ્યા છે. વિવિધ ક્ષેત્રની એમની વિપુલ અને બહુમૂલ્ય સેવાઓની સહર્ષ નોંધ લઈ બ્રિટનના મહારાણી એલિઝાબેથે 'ગુલ' સાહેબને ઓ.બી.ઈ.ના ખિતાબથી ઈ.સ.૧૯૯૯માં સન્માનિત કર્યા છે. ગુજરાતની સાહિત્ય— સંસ્થા મુસ્લિમ રાઈટર્સ એકેડેમીએ એમને એમના

'મૌનાલય' ગઝલસંગ્રહ માટે ઈ.સ. ૨૦૧૧ નું 'મરીઝ પારિતોષિક' એનાયત કરેલ છે. અમેરિકા અને કેનેડામાં યોજાયેલા ગુજરાતી મુશાયરાઓમાં પણ એમણે ભાગ લીધેલ છે. ભારતીય હાઈકમિશન, લંડન દ્વારા પણ એમને ઈ.સ. ૧૯૯૯માં 'વિદેશ સન્માન એવોર્ડ' એનાયત થયેલ છે.

૨.૪ ' મહેક ' ટંકારવી

ભરૂચ જિલ્લાના ટંકારિયા ગામે જન્મેલા યાકુબભાઈ ઉમરજી મેન્કનું તખલ્લુસ ' મહેક ' ટંકારવી છે. એમનો જન્મ ઈ.સ. ૧૯૪૦ ની સોળમી નવેમ્બરના રોજ થયો હતો. અદમ અને મહેક સમવયસ્ક છે, હમવતની છે. બંને સારા કવિ અને ગઝલકાર છે, ગદ્યકાર પણ છે.

મહેકે સેન્ટ ઝેવિયર્સ કોલેજ, અમદાવાદમાં અંગ્રેજી મુખ્ય વિષય સાથે અભ્યાસ કરી ઈ.સ. ૧૯૬૨ માં બી.એ. (ઓનર્સ) ની ડીગ્રી હાંસલ કરી છે. તેઓ સુરતની એમ.ટી.બી. આર્ટ્સ કોલેજમાંથી ઈ.સ. ૧૯૬૪ માં અંગ્રેજી મુખ્ય વિષય સાથે એમ.એ. થયા છે. ત્યારબાદ તેમણે ઈ.સ. ૧૯૬૨-૬૪ સુધી વાગરા (જિ.ભરૂચ) ની માધ્યમિક શાળામાં અંગ્રેજી વિષયના શિક્ષક તરીકે સેવા બજાવેલી છે. પછી તેઓ આર્ટ્સ એન્ડ સાયન્સ કોલેજ, બારડોલીમાં અંગ્રેજીના વ્યાખ્યાતા (લેક્ચરર) તરીકે જોડાયા હતા. આ કોલેજમાં તેમણે ઈ.સ. ૧૯૬૪ થી ૧૯૬૬ સુધી ફરજ બજાવી હતી.

ઈ.સ. ૧૯૬૬ માં મહેકે ઈન્ગલેન્ડગમન કર્યું. ત્યાં પ્રારંભમાં તેમણે શિક્ષક તરીકે, પછી પોસ્ટ ખાતામાં ઓફિસર કે મેનેજર તરીકે કામ કર્યું છે. તેમાંથી ઈ.સ. ૧૯૯૨ માં નિવૃત્તિ લઈ હાલ ' મહેક ટ્રાન્સલેશન સર્વિસ ' નામનો સ્વતંત્ર ખાનગી ઉદ્યોગ કરી રહ્યા છે.

યુ.કે. માં ગુજરાતી ભાષાના પ્રચાર-પ્રસાર માટે મહેક હંમેશા સક્રિય રહ્યા છે. એમનો પરિચય આપતાં જાણીતા ચરિત્રકાર અકબરઅલી સૈયદે લખ્યું છે : " યુ.કે. માં નોકરી સાથે સાથે આ ખિદમતગુજાર બંદા વિવિધ સામાજિક કલ્યાણ કાર્યો કરતી અનેક સંસ્થાઓ સાથે પ્રવૃત્ત રહી સામાજિક સેવા સાથે ગુજરાતી ભાષા-સંસ્કૃતિની જાળવણી માટે 'મહેક' ટંકારવી ખૂબ મહેનત કરતા..... યુ.કે. માં પણ ૧૯૬૬ થી ' મહેક ' ના આગમન સાથે રૂમઝૂમ કરતી ગઝલરાણીનું પણ આગમન થયું. સાહિત્ય-ધ્યાસાએ એક દિવાનાની જેમ સાહિત્ય ક્ષેત્રમાં પોતાની કાયાને જોતરી દીધી....' ૭

યુ.કે.માં 'ગુજરાતી રાઈટર્સ ગિલ્ડ' નામની સાહિત્યિક સંસ્થાની ઈ.સ. ૧૯૭૩માં સ્થાપના થયેલી છે. મહેક ટંકારવી આ સંસ્થાના સ્થાપના કાળથી પ્રમુખ છે. મહેકના સુકાની

પદે આ સંસ્થાએ આજ સુધીમાં લગભગ ૭૫ મુશાયરાઓનું સફળ આયોજન કર્યું છે. યુ.કે.થી પ્રગટ થતા 'આવાઝ' માસિકના ગુજરાતી વિભાગનું સંપાદન પણ એઓ સંભાળે છે.

'મહેક'ની ગઝલો અને નઝમોના અત્યાર સુધીમાં ચાર સંગ્રહો પ્રગટ થઈ ચૂક્યા છે. એમના પ્રથમ સંગ્રહ 'પ્યાસ' નું ઈ.સ. ૧૯૭૨ માં પ્રકાશન થયેલું છે. ત્યારબાદ 'તલાશ' નું ૧૯૮૦ માં અને 'પ્યાસથી પરબ સુધી' નું ઈ.સ. ૨૦૦૬ માં પ્રાગટ્ય થયું છે. ઈ.સ. ૨૦૧૩ માં 'પ્રેમરસ પ્યાલો' કાવ્યસંગ્રહ પ્રકાશિત થયેલ છે. તેમણે 'ઉપવન' સંગ્રહમાં ઈંગ્લેન્ડવાસી પાંચ કવિઓની કવિતાનું સંપાદન કર્યું છે, જેનું પ્રકાશન ઈ.સ. ૧૯૮૨ માં થયેલું છે. 'ભરૂચી વહોરા પટેલ' નામના પુસ્તકનું એમણે ઈ.સ. ૨૦૧૧ માં 'અદમ' ટંકારવી સાથે સંપાદન કર્યું છે.

આ ગઝલકારને મુશાયરામાં પોતાની ગઝલ રજૂ કરતા સાંભળવા એ જીવનનો એક લ્હાવો છે. દીપક બારડોલીકરે એમનું ચરિત્રાંકન આવા શબ્દોમાં કર્યું છે: " ટંકારીઆવાળા એક બીજા કવિ મહેક ટંકારવી મુશાયરા લૂટનારા શાયર છે એમ કહી શકાય. તેમનો દર્દીલો તરન્નુમ શ્રોતાઓને મંત્રમુગ્ધ કરી દે છે..... મહેકસાહેબ ઉમદા ગઝલો લખે છે. પ્રતિષ્ઠાવાન છે...." ૯

૨.૫ 'કદમ' ટંકારવી

'કદમ' ટંકારવીનું મૂળ નામ અબ્દુલ્લાહ કમાલ પટેલ છે. તેઓ ભરૂચ જિલ્લાના ટંકારિયા ગામના વતની છે. ઈ.સ. ૧૯૬૧ માં તેઓ બ્રિટનનિવાસી થયા છે. દીપક બારડોલીકરે એમનો પરિચય આપતાં લખ્યું છે:

'....કમાલ પટેલ 'કદમ' એક શક્તિશાળી શાયર છે. ગોરાચિટ્ટા ને દેખાવે સોલ્જર જેવા લાગતા આ શાયર રિવાયતના પાબંદ રહ્યા છે. ઉસૂલી આદમી એટલે રોકડું પરખાવી દીધા વિના રહેતા નથી. અસત્યને તે પસંદ કરતા નથી. તેઓ ગઝલ ઉપરાંત નઝમ અને મુક્તકો પણ લખે છે....' ૯

ઈંગ્લેન્ડમાં ગુજરાતી ભાષા- સાહિત્યને લગતી પ્રથમ સંસ્થા 'ગુજરાતી સાહિત્ય મંડળ' ની સ્થાપના ઈ.સ. ૧૯૭૦ માં 'કદમ' ટંકારવીના ઘરે થઈ હતી. આ સંસ્થાનું ઈ.સ. ૧૯૭૩ માં ' ગુજરાતી રાઈટર્સ ગિલ્ડ, યુ.કે.' એવું નામકરણ થયું હતું. કદમ ટંકારવીએ આ સંસ્થાની સ્થાપનાથી લઈ સતત ૩૩ વર્ષ મહામંત્રી તરીકે રહી ગુજરાતી ભાષા- સાહિત્યના ઉત્કર્ષ માટે વિવિધ કાર્યો- કાર્યક્રમો કર્યા છે.

'કદમ' ટંકારવીના બે કાવ્યસંગ્રહો ' આવરણ' અને 'વેદના સંવેદના' નામે પ્રકાશિત થયેલા છે. આ સંગ્રહોની લોકાર્પણવિધિનો કાર્યક્રમ ઈ.સ. ૨૦૦૩ ના જૂનમાં ઈંગ્લેન્ડની ઉમરાવસભા (હાઉસ ઓફ લોર્ડ્ઝ) માં થયો હતો. એ અંગે શ્રી વિપુલ કલ્યાણીએ લખ્યું છે : "

ભાષા-સાહિત્યની કોઈપણ ચોપડીનો આવો આ પ્રથમ પહેલો અને ઐતિહાસિક અવસર હતો." ૧૦

ઈ.સ. ૧૯૭૦ માં 'કદમ' ટંકારવીએ' આવાઝ' નામનું સામયિક શરૂ કર્યું હતું. ત્યારબાદ યાકુબ વલીભાઈ પટેલના 'નવયુગ' માસિકના તંત્રી તરીકે પણ તેમણે કામ કર્યું હતું. આ સામયિકોમાં ભાષા- સાહિત્યનાં ઉચ્ચ ધોરણો જાળવવામાં આવેલાં. બ્રિટનમાં ગુજરાતી ભાષાને ધબકતી રાખવામાં આ પ્રકાશનોનો અમૂલ્ય ફાળો રહ્યો છે. બ્રિટનના લેખક અને ઇતિહાસવિદ ડાહ્યાભાઈ મિસ્ત્રીના મતે બ્રિટનમાં ગુજરાતી ભાષા- સાહિત્ય અને ગુજરાતીતાના જતનમાં લેન્કેશાયરનું આગવું પ્રદાન છે. તેઓ અહીંના વહોરા પટેલોને ' બ્રિટનમાં ગુજરાતીતાના પ્રહરીઓ' ૧૧ તરીકે ઓળખાવે છે. ' કદમ' ટંકારવી પણ આ પ્રહરીઓમાંના એક છે.

'કદમ' ની સાહિત્યિક અને અન્ય સેવાઓની કદરૂપે એમને પ્રેસ્ટનના મેયરના હસ્તે ' વિશ્વમાનવી પારિતોષિક' એનાયત થયેલ છે. ઉપરાંત પ્રેસ્ટનની મુસ્લિમ સોસાયટી, બોલ્ટનની ગુજરાતી રાઈટર્સ ગિલ્ડ અને ' એશિયન ન્યૂઝ' તરફથી સન્માનિત કરવામાં આવ્યા છે. એમને મૂલવતાં શ્રી અદમ ટંકારવીએ યોગ્ય જ લખ્યું છે:" કદમ ટંકારવીના નામોલ્લેખ વિના બ્રિટનના ગુજરાતી ભાષા-સાહિત્યનો ઇતિહાસ આલેખાય એ શક્ય નથી. કાવ્ય સર્જન, નવલિકા, કટાક્ષલેખો, પત્રકારત્વ, સાહિત્યિક સંસ્થા, નવોદિતોને માર્ગદર્શન, કાવ્ય ગોષ્ઠિ, મુશાયરા- આ પ્રત્યેક ક્ષેત્રે કદમનું પ્રદાન નોંધપાત્ર છે. " ૧૨

૨.૬ ' અંજુમ' વાલોડી

'અંજુમ' વાલોડી ઉપનામધારી આ શાયરનું મૂળ નામ ગુલામમોહમદ શેખ હતું. ઈ.સ. ૧૯૧૮ માં સુરત જિલ્લાની પૂર્વપટ્ટીમાં આવેલા વાલોડ ગામમાં તેમનો જન્મ થયો હતો. તેઓ બી.કોમ. અને બી.એ. થયા હતા, અર્થાત સ્નાતકની બેવડી ડીગ્રી ધરાવતા હતા. પછી બી.એડ. થઈ સુરતની પ્રખ્યાત ઍંગ્લો ઉર્દૂ હાઈસ્કૂલમાં શિક્ષક તરીકે જોડાયા હતા. સુરતનિવાસ દરમ્યાન તેમને પ્રતિષ્ઠિત કવિ રતિલાલ ' અનિલ' વગેરેની મૈત્રીનો લાભ મળ્યો હતો.

'અંજુમ' ના મોટાભાઈ લંડનની સરકારી હોસ્પિટલમાં ડોક્ટર હતા. તેમણે ' અંજુમ'ને લંડન તેડાવી લીધા. ઈ.સ. ૧૯૬૫ માં તેઓ સુરતની હાઈસ્કૂલની શિક્ષકની નોકરી છોડી ઈંગ્લેન્ડ પહોંચ્યા અને લંડનમાં સ્થાયી થયા. લંડનની Secondary Modern School અને Comprehensive School માં વીસેક વર્ષ ફરજ બજાવી નિવૃત્ત થયા.

વાલોડમાં હતા, ત્યારથી જ 'અંજુમ' સર્જન- લેખન ક્ષેત્રે પ્રવૃત્ત હતા. તેઓ ઉર્દૂ-ફારસી ભાષા- સાહિત્યના ઊંડા અભ્યાસી હતા. ગઝલ - સ્વરૂપમાં તેમને વિશેષ રૂચિ હતી. તેમનામાં રહેલા સર્જકને ઘડવામાં રતિલાલ ' અનિલ' જેવા નિકટના મિત્રોએ પ્રેરણા પૂરી પાડી હતી.

મહાકવિ ડૉ. અલ્લામા ઈકબાલના મુક્તકોને " ઈકબાલી મુક્તકો" નામે ગુજરાતીમાં અવતારી એમણે ગુજરાતી કાવ્ય સાહિત્યની બહુ મોટી સેવા કરી છે. આ પુસ્તક એટલું સત્વશાળી છે કે સાહિત્ય અકાદમી, દિલ્હીએ આ પુસ્તકને માટે એમને અનુવાદનું રૂા. ૧૦ હજારનું ઈનામ જાહેર કર્યું હતું. જોકે, 'અંજુમ' બ્રિટીશ નાગરીક હોવાથી આ પુરસ્કારથી વંચિત રહ્યા હતા.

રતિલાલ ' અનિલ' ના સંપાદન હેઠળના 'પ્યારા બાપુ' નામના સામયિકમાં વર્ષો સુધી એમણે મુસ્લિમ સંતોના જીવનના પ્રેરક પ્રસંગો લખ્યા હતા, જે પછીથી ' અલ્લાહના બંદા' નામની પુસ્તિકારૂપે પ્રગટ થયેલા.

'અંજુમ' વાલોડી ગુજરાતી ડાયસ્પોરા ગઝલક્ષેત્રનું એક આદરવંતું નામ છે. છતાં આ ગઝલકાર બહુધા ઉપેક્ષિત રહ્યા છે. એમના મિત્રશ્રી રતિલાલ ' અનિલે' યોગ્ય જ લખ્યું છે : " બ્રિટનના કવિ લેખકો જલસા કરે છે, અહીંના કવિલેખકો ત્યાં આંટાફેરા મારે છે પણ આ માણસ કે તેની હેસિયત વિશે અજાણ રહેવાનું, અસ્પૃશ્યતાનું સુખ અનુભવતા હશે!"^{૧૩}

'અંજુમ' વાલોડીનો એકમાત્ર કાવ્યસંગ્રહ ઈ.સ. ૨૦૦૦માં 'અજંપોત્સવ' નામે કંકાવટી પ્રકાશન, સુરત દ્વારા પ્રગટ થયો છે.

ઈ.સ. ૨૦૦૯ માં ૧ લી નવેમ્બરના રોજ ૯૧ વર્ષની વયે લંડનમાં 'અંજુમ' નો દેહવિલય થયો. એ પ્રસંગે ડૉ. દાઉદભાઈ ઘાંચીએ અંજલિસંદેશમાં લખ્યું હતું : " ' અંજુમ' વાલોડીના મૃત્યુ સાથે વિલાયતના ગુજરાતી ડાયસ્પોરી સાંસ્કૃતિક તેમજ સાહિત્યિક જગતમાં ખાલીપો પેદા થયો છે. નવી પેઢીમાંથી આ મશાલ, ભલા, હવે કોણ વહન કરશે? આ મૂંઝવતો સવાલ છે. સાહિત્યપીઠ પરે નજર કરીએ છીએ તો લાગે છે કે પડ ઘણું પાતળું બનતું ચાલ્યું છે." ^{૧૪}

૨.૭ 'બેદાર' લાજપુરી

'બેદાર' લાજપુરી તખલ્લુસધારી આ ગઝલકારનું મૂળ નામ અબ્દુલ હય છે. એમના પિતાનું નામ ઈસ્માઈલ અને અટક ઘરડા છે. સુરત જિલ્લાના ચોર્યાસી તાલુકાના લાજપુર ગામે ઈ.સ. ૧૯૫૩ માં સુરતી વહોરા કુટુંબમાં 'બેદાર' નો જન્મ થયો હતો. એમણે એક વર્ષ

નવસારીની એસ.બી.ગાર્ડ કોલેજમાં અભ્યાસ કરી પછી સુરતની એમ.ટી.બી. આર્ટ્સ કોલેજમાં પ્રવેશ લઈ ત્યાંથી ઈ.સ. ૧૯૭૫ માં અંગ્રેજી મુખ્ય વિષય સાથે સ્નાતકની પદવી મેળવી હતી.

ઈ.સ. ૧૯૭૮ માં બેદાર લગ્ન અર્થે ઈંગ્લેન્ડ ગયા. પ્રારંભના નવેક વર્ષ વેસ્ટ યોર્ક શાયરના બાટલી ટાઉનમાં રહ્યા. ઈ.સ. ૧૯૮૭ થી એઓ મધ્ય ઈંગ્લેન્ડમાં આવેલા, ગુજરાતીઓની મોટી વસ્તી ધરાવતા શહેર લેસ્ટરમાં વસવાટ કરી રહ્યા છે.

'બેદાર' લાજપુરી નખશિખ શાયર છે. તેમના વિશે નાદિર લાજપુરીએ યોગ્ય જ લખ્યું છે." ઉર્દૂ અને ગુજરાતીના સૈકડો શેર તેમને કંઠસ્થ છે. સાથે પ્રવાસ કરતા હોય કે તેમના ઘરમાં બેઠા હોય, જમવાનું ટેબલ હોય કે કોઈ કામમાં પરોવાયા હોય, લગ્નનો મંડપ હોય કે રમત-ગમતના મેદાનમાં ઊભા હોય, બસ તેમના હોઠોથી મનગમતા સરસ મજાના શેરો વહેતા પાણીની માફક સરતા જ રહે છે અને ત્યાં હાજર વ્યક્તિઓને અનેરો આનંદ આપી તેમના મનને પ્રફુલ્લિત કરતા રહે છે...."૧૫

એમ.એ. ટીવી. લેસ્ટર, બી.બી.સી. રેડિયો- લેસ્ટર, સબરસ રેડિયો લેસ્ટર પરથી બેદારની કૃતિઓનું પ્રસારણ થયેલ છે. ઈંગ્લેન્ડમાં, ભારતમાં અને અન્ય દેશોમાં પણ બેદાર વિશાળ મિત્રવૃન્દ ધરાવે છે. એમની ગઝલો અનેક સામયિકોમાં પ્રકાશિત થતી રહી છે. પ્રતિષ્ઠિત ગઝલકાર અને વિવેચક ડૉ. જયેન્દ્ર શેખડીવાળાએ બેદાર સાથેની પ્રથમ મુલાકાતને કાવ્યાત્મક શૈલીમાં અભિવ્યક્ત કરી છે. તેમાંના થોડા શબ્દો જુઓ:

"એક બપોરે બારણે ટકોરા પડયા અને બારણું ખૂલતાં જ જોયું તો એક સપ્તરંગી ખુશનુમા ગુલાબી ચાંદરણું ઠેઠ ઈંગ્લેન્ડથી ઉતરી આવ્યું હતું મારા આંગણામાં.... થોડું અજવાળું, થોડું અંધારું, થોડા શ્વાસ, થોડા આભાસ, થોડી ગરમી, થોડી ઠંડી. થોડાં સપનાં, થોડાં અપના, થોડા રવરવ, થોડા પગરવની વચ્ચેથી ચાંદરણું મને તાકે, હું ચાંદરણાને ...."૧૬

ડૉ. વિતાને પોતાના પ્રવાસવર્ણનમાં બેદાર સાથે વિતાવેલી ક્ષણોને આ પ્રમાણે વાગોળી છે." રાતનો સમય હતો. બેદાર કાર ડ્રાઈવ કરી રહ્યો હતો. રંગીન વાતોનો ગુલાલ ઉડતો હતો. બેદાર સાથે ખુલ્લા દિલે વાતો થઈ શકે. કોઈને પણ એની સાથે ફાવી જાય એવો માણસ, અમારી વચ્ચે ચર્ચાના વિષયોની કોઈ અછત નહોતી. તેમ કોઈ પાળ પણ નહોતી...."૧૭

'એ મળે તો કહેજો' એ 'બેદાર' લાજપુરીનો એકમાત્ર ગઝલસંગ્રહ છે, જેનું ઈ.સ. ૨૦૦૧ માં પ્રકાશન થયેલ છે.

૨.૮ 'સેવક' અલીપુરી

સાહિત્યવિશ્વમાં 'સેવક' અલીપુરીથી જાણીતા આ કવિનું મૂળ નામ ગુલામભાઈ ઈસ્માઈલ લુણત છે. એઓ આલીપોર (તા. ચીખલી, જિ. નવસારી) ના મૂળ વતની છે, અને ઈંગ્લેન્ડના વેસ્ટયોર્ક શાયરના બાટલી નામના નગરમાં સ્થાયી થયેલા છે. પ્રેમાળ અને હેતાળ ગુલામભાઈ ખૂબ જ નિખાલસ અને મિલનસાર સ્વભાવના છે. તેમની મહેમાનનવાઝી માણવા જેવી હોય છે. તેમના વાણી-વર્તનમાંથી હંમેશા વ્યક્તિપ્રેમ અને વતનપ્રેમની સુવાસ અનુભવવા મળે છે.

વાચનનો શોખ એમને બચપણથી રહ્યો છે. એમણે જે વાંચ્યું તે સારી રીતે પચાવ્યું છે. સાહિત્ય-સર્જન ક્ષેત્રે એઓ છેલ્લાં પચીસેક વર્ષથી પ્રવૃત્ત છે. સર્જનની શરૂઆત ભલે એમણે મોડી કરી, પરંતુ એથી એમને ફાયદો જ થયો છે. વર્ષો સુધી જે વલોણું મન-મસ્તિષ્કમાં ચાલ્યું, તે સર્જનાત્મક કૃતિઓ રૂપે આપણી સમક્ષ આવ્યું છે.

'વહોરા સમાચાર', 'વહોરા વેલફેર', 'આવાઝ', 'પયગામ', 'ધબક' વગેરે સામયિકોમાં 'સેવક' અલીપુરીની ગઝલ-રચનાઓ પ્રકાશિત થતી રહી છે. બ્રિટનમાં વસતા ગુજરાતી કવિઓની ચુનંદી કવિતાઓનો સંગ્રહ 'ગુજLISH ગઝલો' (પ્રથમ આવૃત્તિ, ઈ.સ. ૨૦૦૦) માં પણ એમની ઉત્તમ ગઝલો પ્રકાશિત થઈ છે. 'પ્રવેશ' એ એમનો પ્રથમ અને સ્વતંત્ર કાવ્યસંગ્રહ છે, જેનું ઈ.સ. ૨૦૦૨ માં પ્રકાશન થયેલ છે.

ઈ.સ. ૧૯૬૭ થી એઓ ઈંગ્લેન્ડમાં વસવાટ કરી રહ્યા છે. યુ.કે.ની સાહિત્યસંસ્થા 'ગુજરાતી રાઈટર્સ સર્કલ' ના જનરલ સેક્રેટરી તરીકે એમણે ઉમદા સેવા આપી છે. અન્ય સામાજિક-શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ સાથે પણ સંકળાયેલા છે.

૨.૯ 'સિરાજ' પટેલ પગુથનવી

સિરાજુદીન વલીઅહમદ મેમ્બર એવું મૂળ નામ ધરાવતા આ કવિ ઈંગ્લેન્ડના સાહિત્યજગતમાં 'સિરાજ' પટેલ પગુથનવીથી જાણીતા છે. તેઓ ભરૂચ જિલ્લાના પગુથણ નામના ગામના વતની છે. તેમણે બી.એ. સુધીનો અભ્યાસ કર્યો છે. ઈ.સ. ૧૯૬૩ થી તેઓ ઈંગ્લેન્ડમાં સ્થાયી નિવાસ કરી રહ્યા છે. 'Chorley College of further Education, Lancashire, U.K.' માં ગુજરાતી અને ઉર્દૂના શિક્ષક તરીકે એમણે કાર્ય કર્યું હતું. ઈ.સ. ૧૯૭૧ માં બી.બી.સી. રેડિયો, લેંકેશાયરમાં રેડિયો પ્રોગ્રામ 'મહેફિલ' ના પ્રોડ્યુસર અને પ્રોજન્ટર તરીકે એમની નિમણૂક થયેલી. આ પદ પર લગભગ ૨૦ વર્ષ એમણે કાર્ય કર્યું હતું. એ નિમિત્તે એમને વિશ્વના અનેક મહાનુભાવોની મુલાકાતનો અવસર પ્રાપ્ત થયો હતો.

ઈ.સ. ૧૯૬૮માં બ્લેકબર્ન ખાતે ઈસ્ટર્ન પબ્લિકેશન્સની સ્થાપના કરી 'વીસમી સદી' નામક સામયિકનો તેમણે પ્રારંભ કર્યો હતો. એને યુ.કે. થી પ્રકાશિત થયેલ પ્રથમ ગુજરાતી સામયિક ગણવામાં આવે છે. આમ, ઈંગ્લેન્ડમાં ગુજરાતી પત્રકારત્વના મંડાણ સિરાજ પટેલ પગથનવીથી થાય છે. 'વીસમી સદી' સુરતમાં કંપોઝ થતું અને ડાર્વીનના પ્રેસમાં એની હજારેક નકલો છપાતી.

સિરાજ પટેલ પગથનવી ઈ.સ. ૨૦૦૪ થી ગુજરાતી રાઈટર્સ ગિલ્ડના મહામંત્રી તરીકે સેવા આપી રહ્યા છે. ઈ.સ. ૨૦૦૮ માં એમનો ગઝલ-હઝલ-મુક્તક સંગ્રહ 'ફ્રેમ લંડન વિથ લવ' પ્રકાશિત થયેલ છે.

યુ.કે.માં રહી ગુજરાતી સાહિત્ય અને પત્રકારત્વની એમણે જે સેવા કરી છે તે માટે 'ગુજરાત સમાચાર એન્ડ એશિયન વોઈસ, લંડન' તરફથી ઈ.સ. ૨૦૦૪ માં એમને 'સંસ્કાર ગરિમા એવોર્ડ' અર્પણ કરી સન્માનવામાં આવ્યા છે.

૨.૧૦ 'બાબર' બંબુસરી

કવિશ્રી 'બાબર' બંબુસરીનું મૂળનામ ઈસ્માઈલ ઈબ્રાહીમ બાપુ પટેલ છે. તેઓ ભરૂચ જિલ્લાના બંબુસર ગામના મૂળ વતની છે. લગભગ પચીસ વર્ષથી તેઓ ઈંગ્લેન્ડના લેન્કેશાયર પ્રાન્તના બ્લેકબર્ન શહેરમાં વસવાટ કરી રહ્યા છે. તેમણે પ્રાથમિક શિક્ષણ બંબુસર, નબીપુર અને ઈબરમાં લીધું હતું. ઉચ્ચશિક્ષણ માટે તેઓ ભરૂચની શ્રી જયેન્દ્રપુરી આર્ટ્સ એન્ડ સાયન્સ કોલેજમાં દાખલ થયા હતા અને ત્યાંથી પરિચયનમાં પ્રથમ વર્ગ મેળવી માનસશાસ્ત્ર મુખ્ય વિષય સાથે બી.એ.(ઓનર્સ) થયા હતા. ઈ.સ. ૧૯૬૫ થી ૧૯૬૮ દરમિયાન પરિચેજની હાઈસ્કૂલમાં શિક્ષક તરીકે નોકરી કરી હતી. સાયકોલોજી મુખ્ય વિષય સાથે એમ.એ. નો અભ્યાસ કરવા તેમણે નવસારીની એસ.બી. ગાર્ડ આર્ટ્સ કોલેજમાં પ્રવેશ મેળવ્યો હતો અને પ્રથમ વર્ષ પાસ કર્યું હતું. ત્યાં જ ઈંગ્લેન્ડની બોલ્ટન કોલેજમાં 'Business studies' માં એડમિશન મળતાં ઈંગ્લેન્ડ ઊપડી ગયા હતા. ત્યાં એક વર્ષ અભ્યાસ કરી પછી વેપારમાં જંપલાવ્યું હતું.

ઈ.સ. ૧૯૮૨ માં 'મહેક' ટંકારવીએ 'ઉપવન' નામના સંયુક્ત કાવ્ય સંગ્રહનું સંપાદન કર્યું હતું, જેમાં 'બાબર' બંબુસરીની ગઝલો-હઝલો-મુક્તકોનો પણ સમાવેશ કરવામાં આવેલો છે. તે પછી ઈ.સ. ૧૯૮૪ માં આ કવિનો સ્વતંત્ર કાવ્યસંગ્રહ 'વતનપ્રેમ' નામે પ્રકાશિત થયો. 'વતનપ્રેમ' ની દ્વિતીય આવૃત્તિ ઈ.સ. ૨૦૦૮ માં પ્રગટ થઈ છે.

" બાબર બંબુસરી બી.એ. (ઓનર્સ) ગુજરાતી રાઈટર્સ એસોસિયેશન, બ્લેકબર્નના ચેરમેન છે અને તેના ઉપક્રમે અવારનવાર એકલા હાથે ગુજરાતી -ઉર્દૂ મુશાયરાઓનું

આયોજન કરતા રહે છે. તેઓ એથનિક માઈનોરીટિઝ ડેવલપમેન્ટ એસોસિયેશન ઈ.એમ.ડી.એ. ની કારોબારી કમિટીના સભ્ય છે. રેડિયો રમઝાન, બ્લેકબર્નમાં છેલ્લાં દસેક વર્ષથી પરોવાયેલા છે." ૧૮

૨.૧૧ ઈબ્રાહીમ રાઠોડ 'ખય્યામ'

યુ.કે. સ્થિત આ ગઝલકારનો જન્મ ગુજરાતના સૌરાષ્ટ્ર પંથકના જામનગર જિલ્લાના સમુદ્રકાંઠે આવેલા નગર જામખંભાળિયામાં ૩૧ જુલાઈ ૧૯૩૧ ના રોજ સિપાહી પરિવારમાં થયો હતો. એમના પિતાનું નામ ઉમ્મરભાઈ અને માતાનું નામ હવાંબાઈ. ઈબ્રાહીમભાઈએ પ્રાથમિક, માધ્યમિક શાળાનું શિક્ષણ જામખંભાળિયામાં જ લીધું હતું. માત્ર નવ વર્ષની વયે તેમના લગ્ન સાત વર્ષના મરિયમબાઈ સાથે થયા હતા.

૨૨ વર્ષની વયે તેઓ મલાવી (ન્યાસાલેન્ડ) ગયા હતા. ત્યાં એમના ફોઈ અને ફૂઆ હતા, જેમને સંતાનસુખ નહોતું. તેમણે ઈબ્રાહીમભાઈને દત્તક લીધા હતા. મલાવીમાં ઈબ્રાહીમભાઈને નસીબે ખૂબ ચારી આપી અને તેઓ આર્થિક રીતે સદ્ગર થયા. ત્યાં એમને જયંતીલાલ ઠાકર 'જયમંગલ' નામના કવિમિત્ર મળ્યા. ત્યાં તેમણે બ્લાન્ટાયર નામના નગરમાં ' ગુજરાતી સાહિત્ય મંડળ' નામની સંસ્થા ઊભી કરી હતી. કેટલાક સાહિત્યરસિક મિત્રોના સથવારામાં તેમણે આ મંડળ મારફત ઘણી પ્રવૃત્તિઓ કરી હતી.

ઈબ્રાહીમભાઈ કિશોરાવસ્થાથી લેખન-સર્જન સાથે સંકળાયેલા છે. દેશ- વિદેશનાં અનેક સામયિકો, જેવાકે યુગાન્ડાનું ' જાગૃતિ', દક્ષિણ આફ્રિકાનાં 'પથિક' અને 'વ્યૂઝ એન્ડ ન્યૂઝ', કેન્યાનાં ' નવયુગ' અને 'આફ્રિકા સમાચાર', બ્રિટનનાં 'ગરવી ગુજરાત', ' ગુજરાત સમાચાર', 'નવ બ્રિટન' અને 'અસ્મિતા', ગુજરાતનાં 'રંગતરંગ' અને 'ભૂમિ' વગેરેમાં એમની કૃતિઓ પ્રકાશિત થયેલી છે. મલાવી નિવાસ વેળા 'ખય્યામ' ની કાવ્યરચનાઓ ઓલ ઈન્ડિયા રેડિયોના ઓવરસીઝ પ્રોગ્રામ ' દીપમાળા'માં પ્રસારિત થઈ હતી. આ કવિએ કેટલીક સારી વાર્તાઓ પણ લખી છે.

ઈ.સ. ૧૯૭૮ થી ઈબ્રાહીમભાઈ પરિવારસહ ઈંગ્લેન્ડ આવી વસ્યા છે. યુ.કે. ની રાજધાની લંડનમાં વસતા ' ખય્યામ' જૈફ વયે પણ સાહિત્ય ક્ષેત્રે એટલાજ સક્રિય છે. એમનો પ્રથમ કાવ્ય સંગ્રહ ' સુરાલય' ઈ.સ. ૧૯૬૬ માં મલાવીથી ' ગુજરાતી સાહિત્ય મંડળ' ધ્વારા પ્રકાશિત થયો હતો. એમનો દ્વિતીય કાવ્યસંગ્રહ ' ઝંખના' ઈ.સ. ૨૦૦૯ માં યુ.કે. થી પ્રકાશિત થયો છે, જેના લોકાર્પણ નો કાર્યક્રમ ' ગુજરાતી સાહિત્ય અકાદમી,લંડન' ની આઠમી ભાષા-સાહિત્ય પરિષદમાં યોજવામાં આવ્યો હતો. ^{૧૯}

જામખંભાણિયાની ' સાહિત્યરસિક પરિષદ' ધ્વારા આ વતનપ્રેમી ડાયસ્પોરા ગઝલકારનું ઈ.સ. ૧૯૮૩ માં સન્માન કરવામાં આવ્યું હતું.

પાઠટીપ

૧. 'ઈતિહાસના અરીસામાં સુન્ની વહોરા સમાજ' : દીપક બારડોલીકર : બીજી સંવર્ધિત આવૃત્તિ, ૨૦૧૧ : પૃ. ૪૨
૨. 'તલબ' : દીપક બારડોલીકર : પ્રથમ આવૃત્તિ, ૧૯૯૪ : પૃ. ૧૧-૧૨-૧૩
૩. ઈતિહાસના અરીસામાં સુન્ની વહોરા સમાજ : પૃ. ૧૧૬
૪. 'સાક્ષરનો સાક્ષાત્કાર' : ભાગ-૫ : રાઘેશ્યામ શર્મા : પ્રથમ આવૃત્તિ, ૧૯૯૯ : પૃ. ૦૪
૫. એજન : પૃ. ૧૦
૬. 'અહમદ 'ગુલ' ની ડાયસ્પોરા કવિતા' : સંપાદક-ડૉ. બળવંત જાની : પ્રથમ આવૃત્તિ, ૨૦૧૨ : પૃ. ૧૫
૭. 'ગરવી ગુજરાતનાં ગૌરવવંતા મુસ્લિમો' : ભાગ- ૩ : અકબરઅલી સૈયદ : પ્રથમ આવૃત્તિ, ૨૦૦૮ : પૃ. ૨૫૯, ૨૬૦
૮. ઈતિહાસના અરીસામાં સુન્ની વહોરા સમાજ : પૃ. ૧૧૬-૧૧૭.
૯. એજન : પૃ. ૧૧૭
૧૦. 'ભરૂચી વહોરા પટેલ' : સંપાદન-આદમ ઘોડીવાલા, યાકૂબ મેન્ક : પ્રથમ આવૃત્તિ, ૨૦૧૧ : પૃ. ૧૦૫
૧૧. એજન : પૃ. ૧૦૫
૧૨. એજન, પૃ. ૧૦૪-૧૦૫
૧૩. 'અજંપોત્સવ' ની પ્રસ્તાવનામાંથી.
૧૪. 'ઓપિનિયન' (લંડન), તા. ૨૬ જાન્યુઆરી ૨૦૧૦
૧૫. 'એ મળે તો કહેજો' : 'બેદાર' લાજપુરી : પ્રથમ આવૃત્તિ, ૨૦૦૧ : પૃ. ૦૬
૧૬. એજન : પૃ. ૧૩
૧૭. 'મેં જોયો અંગ્રેજોનો દેશ' : ડૉ. હસન લુણત 'વિતાન' : પ્રથમ આવૃત્તિ, ૧૯૯૭ : પૃ. ૬૭
૧૮. 'ભરૂચી વહોરા પટેલ' : પૃ. ૯૯-૧૦૦.
૧૯. 'ઓપિનિયન' માસિક : લંડન : જૂન ૨૦૦૯ ને આધારે.

'દીપક' અને 'અદમ' ની ડાયસ્પોરા ગઝલો

પ્રકરણ — ૩ 'દીપક' અને 'અદમ' ની ડાયસ્પોરા ગઝલો

૩.૧ 'દીપક' નો ગઝલપ્રકાશ : બારડોલીથી બ્રિટન સુધી

'કુલિયાતે દીપક' ^૧ એ 'દીપક' બારડોલીકરના અગાઉના તમામ કાવ્ય સંગ્રહોની શ્રેષ્ઠ રચનાઓને સમાવતો ગ્રંથ છે. ૩૭૮ પૃષ્ઠના આ દળદાર કાવ્યગ્રંથમાં 'દીપક'ની શ્રેષ્ઠ ગઝલો, નઝમો, રૂબાઈઓ, મુક્તકો, અછાંદસ રચનાઓ, હાઈકુ, માહિયા વગેરે રચનાઓનો સમાવેશ થયો છે. " આવશ્યક સુધારાવધારા કરાયા હોવાથી આ કુલિયાતમાંની મારી કવિતાના વર્જનને અંતિમ લેખવામાં આવે. " એવી કવિએ વિજ્ઞાપિત કરી છે. એટલે હવે આ ગ્રંથને આધારે જ 'દીપક' બારડોલીકરને મૂલવવાનું થાય એ સ્વાભાવિક છે. અગાઉના કયા સંગ્રહમાંથી કઈ કઈ કૃતિ લીધી છે, તેનો કવિએ નિર્દેશ કર્યો નથી. વળી, એમણે ગઝલો, નઝમો, મુક્તકો, માહિયા વગેરેને સ્વરૂપ પ્રમાણે એક સાથે ગોઠવીને ગ્રંથના ત્રણ ખંડ કર્યા છે. એટલે હવે 'દીપક' ને આ મહાગ્રંથ વડે જ ઓળખવા અને અવલોકવા પડે એવી સ્થિતિ એમણે નિર્માણ કરી છે.

'દીપક' કહે છે: 'ગઝલથી મને મહોબત છે. ' હા, આ કવિ સૌપ્રથમ ગઝલકાર છે. આપણે એમને સૌથી વધુ ગઝલકાર તરીકે જ ઓળખીએ છીએ. અહીં પણ એમની ગઝલોને અવલોકવાનો જ એક નમ્ર પ્રયાસ છે. ' કુલિયાતે દીપક' માં પૃષ્ઠ ૦૩ થી ૨૩૨ સુધી તો ગઝલો જ પથરાયેલી છે. જેનાથી કવિના ગઝલપ્રેમનું પ્રમાણ મળે છે.

ગઝલકાર અને ગઝલની નિસબતના અનેક શેઅર આ સૃષ્ટિમાં છે. કવિ ગઝલને અને ખુદને આ રીતે જુએ છે:

' છે ગઝલની સલ્તનત

બારડોલીકર વઝીર'. (પૃ.૩૦)

'સરિતા છે' શીર્ષકવાળી ગઝલના બધા શેઅર સરસ છે. પરંતુ એમાં કલમ અને ગઝલ વિશે કવિને આમ કહેવું છે:

'રામ છે આપણી કલમ જાણે

ને ગઝલ નિષ્કલંક સીતા છે.' (પૃ.૧૨૬)

ગઝલ-સર્જન આસાન નથી. ગઝલ હોય કે કોઈપણ સર્જન, એ ખોઈને પામવાની પ્રક્રિયા છે. 'દીપક' કહે છે :

'ગઝલમાં ઓગળે છે ના કશું બીજું

હૃદય ઘોળી ગયો છે એક મસ્તાનો. ' (પૃ.૧૨૩)

કયાંકથી પ્રેરણા મળે છે અને ગઝલ રચાય છે. એક પ્રેરણા—સ્ત્રોત અને પરિણામ જુઓ:

'જુલ્ફ તારી યાદની લહેરાઈ ગૈ

ને વહી નીકળી ગઝલની નર્મદા. ' (પૃ. ૧૮૯)

નર્મદા ગુજરાતની સહુથી મોટી નદી, ગુજરાતની જીવાદોરી છે. કવિએ પોતાની ગઝલોને નર્મદા સાથે મૂકી છે. નર્મદામાં વિપુલ જલરાશિ છે. 'દીપક' પણ બહોળો ગઝલરાશિ ધરાવે છે. યાદની જુલ્ફ, ગઝલની નર્મદાનું અલંકાર— સૌન્દર્ય પણ ધ્યાનાર્હ છે.

પોતાની ગઝલોને આસ્વાદવા કવિ જાણે ભાવકને નિમંત્રણ આપે છે:

' મારી ગઝલોમાં છે રંગો નોખા

રંગના ઘૂંટ ભરીને તું જો. ' (પૃ. ૧૮૪)

એક સંગ્રહમાં પોતાની કેફિયત બયાન કરતાં એમણે લખ્યું છે: " જમીનદારઝાદો છું. ગઝલને સાચા દિલથી ચાહી છે. જમીન ખેડી જાણી એમ ગઝલના ચાસેચાસમાં લોહી પણ સીંચી જાણ્યું છે." ૨

ગઝલમાં પ્રેમની વાત ન થાય તો જ નવાઈ. આ ગઝલકારે પણ પ્રણયવિષયક રસદાર શેઅર રચી આપ્યા છે. થોડાક ઘૂંટડા લો:

'તમો ખુશબૂ, તમોને કોણ અટકાવે,

ઉઘાડાં છે હૃદયનાં દ્વાર, રસ્તા પણ. ' (પૃ. ૧૧)

પ્રિયજનને આ કવિ સુવાસ તરીકે જુએ છે. તો બંધ દ્વારનો સામનો કરવા પણ તૈયાર છે:

'જે હશે એ ભાવથી સ્વીકારીશું,

પ્યાર કે પડકાર, દરવાજો ઉઘાડ' (પૃ. ૧૫)

પ્રેમમાં સ્વાર્પણ હોય, સંકીર્ણતા ન હોય. ત્યાગની તત્પરતા હોય.

'એમની શેરી તો 'દીપક' આપણી

હરગલીમાં આપણે બળતા નથી. ' (પૃ. ૧૭)

'શેરી' શબ્દ ' દીપક' ની ઘણી ગઝલમાં આવે છે.

'એમની શેરીમાં શું આવ્યા ગયા

બાગ પણ અમને હવે ગમતો નથી. ' (પૃ. ૧૮)

પ્રિય વ્યક્તિની વાત મીઠી-મધુરી જ લાગે. પરંતુ તે નિમિત્તે કવિ વતનને પણ સંભારી લે છે:

' વાતે લિજજત એમની એવી હતી
જાણે મારા દેશની કેરી હતી. ' (પૃ. ૧૯)

અને સંબંધો છેવટે સંભારણાં બની જાય છે. પ્રિયજનના પત્રોનું જતન કરવાનું કારણ છે:

' હા, વસી છે એમાં ખુશબૂ કોઈની
ના અમસ્તી સાચવી છે મેં ટપાલ. ' (પૃ. ૧૮૭)

'દીપક' આમ તો રંગ અને ખુશબૂના, ઉમંગ અને મસ્તીના ગઝલકાર છે, એની પ્રતીતિ એમની ગઝલોમાં સાદાંત થયા કરે છે. પરંતુ એમની પ્રણય વિષયક ગઝલો કે શેઅરોમાં વૈફલ્યની વેદના કે વિરહનો ઝૂરાપો પણ કવચિત સંભળાય છે. મશહૂર ગઝલગાયક ગુલામ અલીના શબ્દો અહીં યાદ આવે છે: " ગઝલ એટલે અંદરની આવાજ...હૃદયની આહ અને તેને કારણે સ્ફૂરતા શબ્દો.... ગઝલ એ હૃદયની મામૂલી આહ નહીં પણ પરાકાષ્ટાએ પહોંચેલી 'આહ' છે... આમ છતાં ગઝલનો અર્થ અને અસર વ્યક્તિગત છે. ગઝલ રંજ અને ખાલીપાનું પ્રતીક છે તો ઘણી વખત આનંદ કે ધન્ય ઘડીની કલ્પના પણ છે...."^૩

ઉપરોક્ત શબ્દો 'દીપક' બારડોલીકરની ગઝલોને બરાબર લાગુ પડે છે. 'દીપક' ના હૃદયની આહ ગઝલના શબ્દોમાં પનાહ લીધી છે. એમની ગઝલોમાં રંજોગમ તો છે જ , પરંતુ વિરેચનનો અનુભવ કરાવતી આ ગઝલો તેનું આનંદમાં પરિવર્તન કરી નાખે છે.

'કુલ્લિયાતે દીપક' ની ગઝલોમાં જીવનવિષયક ચિંતન બરાબર ગૂંથાઈને આવે છે. તદ્દન ટૂંકી બહેરમાં, સાવ સરળ અને ઘરેલું શબ્દોમાં જીવનની ગહન વાતો વણી લેવી, એને સર્જનાત્મક કોટિએ પહોંચાડવી એ દુષ્કર કાર્ય આ સિદ્ધહસ્ત ગઝલકારે કરી બતાવ્યું છે. નીચેનાં દ્રષ્ટાંતો આ બાબતની ગવાહી આપશે :

'શું છે 'દીપક' માનવી
મુઠ્ઠી ચાવલ, મુઠ્ઠી લોટ. ' (પૃ. ૧૦૪)
' કરે છે ન્યાયનો શિકવા સભાઓમાં
ચણી દેવાશે આ માણસ દીવાલોમાં. ' (પૃ. ૧૧૭)
'કેવો અજબ તમાશો, મળશે નહીં મિસાલો,
ગાંડા રહે છે ભેગા , ડાહયા અલગ અલગ છે. ' (પૃ. ૧૪૫)

'પ્રાણ પણ ક્યારેક તો ઓછો પડે

સત્ય સારું, પણ એ માગે છે ઘણું.' (પૃ. ૧૭૮)

આ સર્યાઈનો ગુણ 'દીપક' ના કવનમાં છે. સર્યાઈ હોય ત્યાં વાસ્તવિકતા આવે. એમની અનેક રચનાઓ સત્યનિષ્ઠા અને વાસ્તવદર્શિતાની નીપજ છે. અને અન્યત્ર પણ એમણે આજ સર્યાઈની ખોજ કરી છે :

' ક્યાંક મળે તો, જો જો 'દીપક'

સાયકલો ખોવાયો માણસ. ' (પૃ. ૧૯૭)

સત્ય, અહિંસા, ન્યાયપ્રિયતા, પ્રામાણિકતા જેવા પાયાના જીવનમૂલ્યોનો ડ્રાસ થયો છે, એનું દર્દ આ અશઆરમાં દેખાય છે. એમની ગઝલોનું સંપાદન કરતાં શ્રી 'મસ્ત' મંગેરાએ યોગ્ય જ નોંધ કરી છે:" એમની ગઝલોમાં શૃંગાર અને અધ્યાત્મના મુખ્ય ભાવો જોવા મળે છે તથા માનવમૂલ્યો પ્રત્યેની શ્રદ્ધાનો ઘસારો પણ છે. "૪

વિદેશમાં જઈને સ્થાયી થયેલા ગુજરાતી કવિઓ 'અદમ', 'ગુલ', 'મહેક', 'કદમ', 'સેવક', 'બેદાર', 'બાબર' વગેરે દરેક ગઝલકારે વતન પ્રેમની ગઝલો રચી છે. વતનપ્રીતિનો સૂર 'દીપક' ની ગઝલોમાં પણ વારંવાર સંભળાય છે.

વતનમાંથી શું લઈને કવિ વિદેશમાં ગયા છે? દાયકાઓ સુધી વિદેશમાં રહીને પણ એમણે શું અકબંધ રાખ્યું છે ? વતનની અને કવિની પોતાની ખૂબી વર્ણવતો સરસ શેઅર જુઓ :

'મોં નિશાનો ફરકતાં રાખ્યાં છે

મારા ગરવા વતનની ગેરતનાં. ' (પૃ. ૧૯૯)

આ સુરતી કવિ લંડનમાં ફરે છે. પરંતુ એમના ચિત્તમાં— કવિના જ શબ્દો જુઓ :

'લંડનમાં પણ મારું સુરત

મન ભીતર સળવળવા લાગ્યું.' (પૃ. ૧૯૩)

'મારું સુરત' છે, એટલે ભીતરમાં સળવળાટ થાય છે, વતનજૂરાપો સળવળી ઊઠે છે. એક શેઅરમાં કવિ કબીરવડને પણ યાદ કરી લે છે:

'ભલે આંધી ઉખેડે આખા જંગલને

કબીરવડને ઉખડવાનું નથી હોતું.' (પૃ. ૧૪૧)

'દીપક'ની 'અકળાતું ઘર ' શીર્ષકની ગઝલ પણ નોંધપાત્ર છે. વતનઘરની યાદની તીવ્રાનુભૂતિ આ ગઝલમાં વ્યક્ત થઈ છે. દીપક વિના અંધારામાં ઘર અકળાઈ રહ્યું છે,

હિજરાઈ રહ્યું છે, એવું સજીવ ચિત્ર એમણે પોતાના તખલ્લુસનો સાર્થક ઉપયોગ કરીને આલેખ્યું છે. મત્લામાં 'દીપક' છે, તો મકતામાં તો છે જ.

'યાદ સતત આવ્યું 'દીપક'

દેશાવરમાં માઝું ઘર.' (પૃ. ૧૨૪)

શ્રી અજિતસિંહ ગઢવીએ આ ગઝલનો આસ્વાદ કરાવતાં લખ્યું છે: "... આ રચનાની વિશેષતા મને એ લાગી કે અહીં ઘરથી વિયુક્ત નાયકની વેદનાને બદલે નાયકની યાદમાં હિજરાતા ઘરની કરુણતા કેન્દ્રસ્થાને રહેલી છે. આ વ્યથા જ નાયક અને ઘર વચ્ચે સૂક્ષ્મ સેતુ બને છે..." ૫

જ્યાં 'લવ' શબ્દ ચલણી બન્યો છે એ યુરોપીય દેશમાં નિવાસ કરી કવિ માત્ર સાત શબ્દોમાં ભારતીય ઓળખ આપીને સંબોધનાત્મક રીતે કહે છે:

'પ્યાર જોવો હોય તો

આવજો મારે મલક' (પૃ. ૧૧૪)

વ્યકિતપ્રેમ હોય કે સ્થળ પ્રેમ— વિરહદશામાં રાત્રિ પસાર કરવાનું કઠિન હોય છે. આ કવિએ પણ વિરહસંતપ્ત દશા ભોગવી છે :

'હોય છે દિવસે ન અમને હોશ પણ,

સાંજે ફફડે હંસલો પરદેશમાં.' (પૃ. ૯૬)

ત્રણ દાયકા સુધી કરાચી (પાકિસ્તાન) માં રહેલા આ કવિ ત્યાંના સ્થળોનો પણ પ્રભાવ ઝીલે છે. અને 'રિશ્તા મલીર' (પૃ. ૧૫૮) જેવી રચના આપે છે, તો ગુજરાતને પણ કવિ વિસારે પાડતા નથી:

'ગુલાબો જેવું છે આ સિંધ માઝું,

ગમે તું પણ અને ગુજરાત તારી .' (પૃ. ૧૦૨)

કોણ કોને ક્યાં સુધી યાદ કરે? વતન— વિખૂટા ઈન્સાનની છેવટની હકીકત કદાચ આજ હોય છે :

'દેશની શેરીઓમાં હું 'દીપક'

થૈ ગયો ભૂતકાળનો માણસ.' (પૃ. ૧૪૨)

વતન—વિચ્છેદનું દર્દ 'દીપક' ની ડાયસ્પોરા ગઝલોમાંથી નિરંતર ટપકતું રહ્યું છે. કોઈને કોઈ દર્દ સાથે આ ગઝલકાર પેશ થતા રહ્યા છે. ચિનુ મોદીએ એમને વિશે યોગ્ય જ કહ્યું છે : " આ શબ્દ સોએ સો ટકા શાયર છે. પાકિસ્તાનમાં, પૂર્વે હિંદુસ્તાનમાં અને હવે ઈંગ્લીસ્તાનમાં આ શબ્દને ગઝલ વગર ચાલ્યું નથી. " ૬

'દીપક' લખે છે: 'રિવાયતનેય ખુશ રાખી છે તો આધુનિકતાનેય પંપાળી છે.' કવિની આ બંને વાત સાચી છે. પરંપરાને તો તેઓ છોડી શકે તેમ હતું જ નહીં, તો આધુનિકતાથી અળગા રહીને માત્ર પરંપરાવાદી પણ બની રહ્યા નથી. નિવાસનાં સ્થળો બદલાયાં, તેમ 'દીપક' ની ગઝલમાં પણ બદલાવ આવ્યા છે. 'નવી ગઝલ' નાં અનેક લક્ષણો એમની ગઝલોમાંથી તારવી શકાય છે. વર્ષોથી તેઓ યુ.કે. માં વસવાટ કરે છે. આથી એમની કેટલીક ગઝલોમાં અંગ્રેજી શબ્દો પણ પ્રવેશ્યા છે. એમના કેટલાક ગુજલિશ શેઅરો જોઈએ :

'તું મને અપ્સેટ ન કર

જા, ઘણા છે બાંકડા.' (પૃ.૯૯)

'કેમ કન્ફ્યુઝાય છે

વાત તું કરને સચોટ' (પૃ.૧૦૪)

'શું મિસિસને આપશે

ભાઈનો પ્હેરે છે કોટ' (પૃ.૧૦૭)

'માછલીને ક્યાં ખબર છે

કિંગફિશરની નજર છે.' (પૃ.૧૯૧)

'જરા વિન્ટરમાં સંકોચાય છે મેડમ

સમરમાં ડેફડિલ થૈ જાય છે, યારો.' (પૃ.૨૨૭)

આ સંગ્રહમાં 'Angry Youngman' શીર્ષકની પણ લઘુગઝલ મળે છે. (પૃ.૯૦) બાહ્ય પરિવેશ બદલાયો છે, તે પ્રમાણે 'દીપક' ની ગઝલ પણ બદલાઈ છે. વાસ્તવવાદી કવિ માટે આ જરૂરી હોય છે. આ અર્થમાં 'દીપક' બારડોલીકરને હું વાસ્તવવાદી ગઝલકાર કહું છું. પરંપરા અને પ્રયોગ, વાસ્તવ અને કલ્પનાનું અદભૂત સામંજસ્ય એમની ગઝલોમાં જોવા મળે છે. 'અદમ' ટંકારવીના શબ્દોમાં કહું તો : " ગઝલ-સ્વરૂપની એમની સમજ તલસ્પર્શી અને ઊંડી છે. ગઝલની પરંપરાને એમણે સુપેરે આત્મસાત કરી છે, અને એ પરંપરાનું જતન કરી તેઓ પ્રયોગાભિમુખ રહ્યા છે... 'દીપક' ની ગઝલોમાં એમની સર્જક તરીકેની આગવી, મૌલિક મુદ્રા ઊઠે છે, એજ ગઝલકાર તરીકેની એમની વિશિષ્ટતા છે. " ૭

ટૂંકી બહેરની ગઝલો આ ગ્રંથનું ખાસ આકર્ષણ છે. ઓછામાં ઓછા શબ્દોમાં પોતાના ભાવ- વિચારને નિરૂપી શકવાનું કૌવત આ ગઝલકારમાં છે. આવી ગઝલોમાં એમણે જે શબ્દચિત્રો ખડાં કર્યાં છે, તે બેનમૂન છે. થોડાં ઉદાહરણ જુઓ :

'કોઈ બેઠું આંખમાં,

વિશ્વ લાગે ચિત્રાલય.' (પૃ.૭)

' ગામ, ઘર કે ના ગલી
 જિપ્સી જેવો છે સમીર ' (પૃ.૩૦)
 'સૂર્ય ગુમસૂમ થૈ ગયો છે
 હો કદાચ બીમાર આજે. ' (પૃ. ૩૧)
 'વાટ વિજન ને મલકે ગોરી
 છલકી જાતી ખાલી હેલ.' (પૃ.૩૨)
 'સ્પર્શ પગરવનો થયો
 આગળો ખૂલી ગયો.' (પૃ.૨૦૫)

' આદિલ' મન્સૂરીએ 'દીપક' ની ગઝલોમાં ' ભાષાની સાદગી' જોઈ છે. તેમણે લખ્યું છે: " ..... કદાચ ગઝલ માટે સૌથી વધુ ઉપકારક તત્વ બની રહેનાર ભાષાની સાદગી એ ' દીપક' ની વિશેષતા છે..... દીપકના શબ્દોના પ્રકાશમાં ગુજરાતી ગઝલ નવી કેડીએ, નવતર મંજિલની દિશામાં આગેકૂચ કરતી રહે, કરતી રહે. " ૮

હા, દીપકની ગઝલોમાં સાદગીનું સૌન્દર્ય છે. ઉપરોક્ત અશઆરમાં કયાંય કલીષ્ટ, દુર્બોધ શબ્દો નથી. સાદા શબ્દો પાસેથી પણ, ટૂંકી બહેરમાં પણ ઉપમા, રૂપક, સજીવારોપણ, સ્વભાવોક્તિ વગેરે અલંકારોનો કેટલો આકર્ષક ઉપયોગ કર્યો છે, તે સ્વયં સ્પષ્ટ છે.

'દીપક' ઉર્દૂ— ફારસી—અરબી ભાષાના અચ્છા જાણતલ છે. આથી એમની ગઝલોમાં મહોબ્બત, ચાહત, ઈબાદત, ઈજાઝત, કરામત, કયામત, જમાલ, મિસાલ, શબાબ, નકાબ, આફતાબ, ઈશક, સલામ, પ્યાસ, જાલિમ, ખુશબૂ વગેરે વગેરે શબ્દો સ્વાભાવિકતાથી આવતા રહ્યા છે. ઉર્દૂ ગઝલોના તો એઓ ઊંડા અભ્યાસી છે. પોતાની ગઝલના મીટર, લય અને રદીફ કાફિયાને જાળવતા ઉર્દૂ શેઅરોના અનુવાદ તેમણે ખૂબીપૂર્વક પોતાની કેટલીક ગઝલોમાં ગોઠવી દીધા છે. આવી ગઝલોની નીચે એમણે મૂળ શેઅર ટાંક્યા છે, જેથી ભાવકને આ હકીકતની ખબર પડે. એક દ્રષ્ટાંત જુઓ.

'કરી દો બંધ ડેલી, દાર ' દીપક'
 હવે અહીંયાં નથી કો આવવાનું.'

આ શેઅર માટે ગઝલની નીચે એમણે ફયઝ અહમદ ફયઝનો શેઅર ટાંક્યો છે:

'અપને બે ખાબ કિવાડોં કો મુકફફલ કર લો,
 અબ યહાં કોઈ નહીં, કોઈ નહીં આયેગા.' (પૃ.૬૦)

અસર કે પ્રભાવની સ્વીકૃતિના આવા ઘણા શેઅર ' કુલ્લિયાતે દીપક' નો વિશિષ્ટ ઉજાસ છે. શેઅર ઉપરાંત એમણે કેટલીક ઉર્દૂ નઝમોના પણ અનુવાદ કર્યા છે.

'દીપક' મુશાયરાઓમાં બરાબર ખીલે છે. આમ તો એઓ ખૂબ સભાન ગઝલકાર છે. પોતાની ગઝલોમાં નબળા શેઅરો પ્રવેશી ન જાય તેની એમણે શક્ય કાળજી લીધી છે. છતાં મુશાયરામાં ઊભા રહેવાની સ્થિતિ જુદી હોય છે. ક્યારેક શ્રોતાઓની દાદ માટે લખાઈ જતા શેઅરો ગઝલિયતને નુકશાન કરી જતા હોય છે. તરહી મુશાયરા માટે લખાયેલી ગઝલનો નીચેનો શેઅર કેટલો સુંદર છે!

' ખીલી ઊઠે છે મસ્ત કેસૂડો

એનાં પગલાં પડે ત્યાં ફાગણ છે.' (પૃ.૮૯)

એની નીચેનો જ શેઅર હઝલ પ્રકારનો બની ગયો છે:

' એની શેરીમાં શૈ જવાય, કહો

ડાંગમાં વાઘ છે ને વાઘણ છે.' (પૃ.૮૯)

એક ગઝલમાં આવો પણ શેઅર છે:

'છોકરો અમથો વગોવાઈ ગયો

છોકરી દીવાલથી ફૂટી હતી.' (પૃ.૧૭૪)

અલબત્ત, ' કુલ્લિયાતે દીપક' માં આવા શેઅરોની સંખ્યા ખૂબજ ઓછી છે, જે નોંધનીય બાબત છે. આ કવિએ પોતાની રચનાઓનું સ્વ સંપાદન(સેલ્ફ એડીટીંગ) કર્યું છે. અગિયાર કાવ્ય સંગ્રહો જેમના તેમ એક જ ગ્રંથમાં મૂકવામાં આવ્યા હોત, તો આ અતિ દળદાર ગ્રંથ બની જાત. પણ કવિએ નિર્મમતાપૂર્વક પોતાની ઘણી રચનાઓની બાદબાકી કરી નાખી છે અને આવશ્યક જણાયું ત્યાં સુધારા પણ કર્યા છે. પોતાના આ શેઅરને એમણે સાચો સાબિત કર્યો છે:

' જે ન રુચ્યું નથી સ્વીકાર્યું મેં

શેર પર શેર છેકી નાખ્યો છે.' (પૃ.૧૪૭)

' દીપક ' ની આ વિશાળ ગઝલસૃષ્ટિમાંથી જ શબ્દો ઉપાડીને કહેવું હોય તો કહી શકાય કે ' દીપક' રંગ, ખુશ્બૂ, પ્યાર, ટૌકા, લીલીકુંજાર અને સાંવરીના ગઝલકાર છે. આ શબ્દો એમની ગઝલોમાં વારંવાર આવે છે. વિવેચકો આને 'વળગણ' કહે છે. વ્યક્તિ, વસ્તુ કે સ્થળની આસક્તિ હોય, તેમ દરેક કવિને અમુક શબ્દોની પણ આસક્તિ થઈ જતી હોય છે. એવા શબ્દો અનાયાસે આવ્યા કરે છે. વિવેચકો બતાવે ત્યારે જ કવિને કદાચ ખબર પડતી હોય છે. એક જ ગઝલમાં સ્વપરિચય જેવા 'દીપક' ના બે શેઅર જુઓ:

' બોલો, શાને છે ભીડ લોકોની
કીધું, સૌ કાજ પ્યાર લાવ્યો છું.
બોલો, ગમનો ઉપાય છે કોઈ
કીધું, ટૌકા હજાર લાવ્યો છું.' (પૃ.૨૧૭)

અને આ બે શેઅર પણ જોઈ લો:

' ગોરી, તારું ગુમાન શું જોવું
સાંવરીનો શબાબ જોયો છે. ' (પૃ.૬૮)
'સ્મિત એનું રંગનું કારણ બને :
હોય મોસમ કોઈપણ, ફાગણ બને.' (પૃ.૨૧૪)

'ગિરનાર' પણ કવિનો પ્રિય શબ્દ લાગે છે. એક પંજાબી યુવતીના સૌન્દર્યને વર્ણવતી
'મુટિયાર' નામની મુસલસલ ગઝલમાં આ સૌન્દર્યલુબ્ધ કવિની જાણે પહેચાન મળે છે, તો ત્યાં
પણ કવિ ' ગિરનાર' થી દૂર રહી શક્યા નથી:

'કોઈનું યે ન કામ છે મુટિયાર
જિંદગી તારે નામ છે મુટિયાર
તું તો ગિરનારની ઉષા લાગે
ને તું રાવીની શામ છે મુટિયાર. ' (પૃ.૧૩૨)
(મુટિયાર એટલે યુવાન રૂપાળી છોકરી)

ગઝલશાસ્ત્ર અને ગઝલ— સાહિત્યના ઊંડા અભ્યાસી રશીદ મીરે યોગ્ય જ લખ્યું છે:
"દીપક સાહેબ ગઝલના મર્મી છે—મર્મી એ રીતે કે ગઝલ સ્વરૂપના આંતરબાહ્ય વિશેષોને
તસોતસ જાળવીને એ ગઝલના શીલ અને સૌન્દર્યને અક્ષુણ્ણ રાખે છે. સંવેદનનો સુઘટ્ટ વણાટ,
રદીફ— કાફિયાની યુસ્તી અને છંદોની સંઘેડાઉતાર સફાઈ એના નોંધવા જેવા લક્ષણો છે. "૯

'દીપક' ની સકલ કવિતાના આ સંગ્રહમાં સંખ્યાબંધ ખૂબસૂરત શેઅર અત્રત્ર વેરાયેલા
છે. સ્મરણ— મંજૂષામાં સંઘરી રાખવા જેવા આવા થોડાક શેઅર જોઈ લઈએ :

ઉપરોક્ત ' મુટિયાર' ગઝલનો જ શેઅર:

'તારા પગરવનું હોય અજવાળું
યાંદની ત્યાં હરામ છે મુટિયાર.' (પૃ.૧૩૨)

પ્રકૃતિનું એક રમ્યચિત્ર કવિની કલમે આમ કંડારાયું છે:

'જાણે ઉત્સવ છે આસમાનોમાં
દીવડા બેશુમાર સળગે છે. ' (પૃ.૧૧૮)

નજરની વેધકતા વર્ણવતો મત્લાનો એક કાબિલેદાદ શેઅર:

' નજરમાં એની ગૂંચાઈ ગયો છું

હું આખે આખો ત્રોફાઈ ગયો છું.' (પૃ. ૧૩૫)

વેદનાની વાત કવિએ કેટલી નાજુકાઈથી કરી છે:

'રાત ભીંજાઈ ગઈ

ને ચણોઠી છે નયન.' (પૃ. ૧૫૫)

નિર્જન જગ્યાએ પુરાતન વાવમાં કવિ ચૈતન્યનો સંચાર જુએ છે:

' વાવની વેરાની કેવી પ્રાણવાન

પાંખ ફફડાવે કબૂતર બેહિસાબ.' (પૃ.૨૨૧)

અનેક ગઝલોના મકતામાં પોતાના તખલ્લુસનો આ કવિએ સાર્થક વિનિયોગ કર્યો છે.

એક દ્રષ્ટાંત જુઓ :

' ભલે હોય 'દીપક' પ્રતિકૂળ વા

ઘરમ આપણો છે, બળી જઈએ.' (પૃ.૨૦૩)

' દીપક' પોતાની ગઝલસૃષ્ટિમાં ક્યારેક નવીન અને સુચારુ પ્રતીકોનો ઉપયોગ કરી લઈ ભાવકોને વિશિષ્ટ આનંદાનુભૂતિ કરાવે છે. વ્યંજનાત્મકતા અને પ્રતીકાત્મકતાને લીધે નવતર અર્થબોધ કરાવતા શેઅરોના બે ઉદાહરણ આ રહ્યા :

'ના ફરકાવો લાલ ગવન

અશ્વ અમારો ભડકે છે. ' (પૃ.૫૫)

' ખાલી થૈ જાય છે કલેજું પણ

ત્યારે ટીપાનો સાર ખૂલે છે. ' (પૃ.૬૫)

ડૉ. વિતાને 'દીપક' નાં મુક્તકો અને રૂબાઈઓની ચર્ચા કરતાં જે લખ્યું છે, તે એમની ગઝલો માટે પણ એટલું જ યોગ્ય છે: " ..... અનેક જગ્યાએ નવીન પ્રાસ— અનુપ્રાસના ચમકારા દેખાય છે. કવિની ભાષામાં તાઝગી છે, સહજતા છે, સરળતા છે. સાદગી સાથે તેમણે કલાત્મકતાનો સરસ અનુબંધ સાધ્યો છે.... દીપક બારડોલીકર અનેક વિષયોને વણી લે છે— એમાં પ્રણયની મસ્તી છે, પ્રકૃતિનો ઠસ્સો છે, શહેરનો અજંપો છે, શાસકોની નિર્મમતા છે, કવિનું ચિંતન છે, તો વતનની મીઠી યાદો પણ છે. આમ છતાં કવિનો પ્રેમ સંકુચિત નથી. તે ઉદાત્ત બનીને વિલસી રહે છે. " ૧૦

કવિતાને સીમાડા નથી હોતા. દરેક કવિને વ્યાપ ગમે છે. સર્વ વ્યાપ શબ્દો સર્જવાનું એનું લક્ષ્ય હોય છે. 'દીપક' ના શબ્દો સૈકડો ભાવકોના હૃદયતલ સુધી વ્યાપ્યા છે. સ્થૂળ રીતે પણ આ કવિને ત્રણ દેશમાં વ્યાપવાનું ભાગ્ય સાંપડ્યું છે.

' ઠામ ઠેકાણાં આ 'દીપક' નાં ઘણાં

સિંધ છે, ઈંગ્લેન્ડ ને ગુજરાત પણ.' (પૃ.૩૭)

અને કવિની ઈચ્છા છે:

' દુનિયાભરમાં પ્રગટે 'દીપક'

દુનિયા છે દીપકનો દેશ.' (પૃ.૪૧)

ખરેખર, ડૉ. રશીદ મીર કહે છે તેમ, "સ્વરૂપના આંતર— બાહ્ય સુગ્રથિત માળખાની સાથે કથન શૈલીની અનેકવિધ તરાહોના કારણે એમની ગઝલો ફૂલ પર ઠરેલા ઝાકળ જેવું સંતર્પક સૌન્દર્ય ધારણ કરે છે. "૧૧

કવિ માત્ર કોરી કલ્પના નથી કરતો. એની કલ્પનામાં પણ વજૂદ હોય છે. કવિતામાં એ ભાવિના ભેદ પણ લક્ષ્ય હોય છે. કવિ આર્ષદ્રષ્ટા હોય છે. એને દૂ...રના ભાવિની ખબર પડી જતી હોય છે. 'દીપક' કહે છે:

' કરે એમ વાતો ભરમની આ 'દીપક'

કે એને અગમની ખબર હોય જાણે' (પૃ.૧૧૩)

આથી જ આ કવિએ ગ્રંથની છેલ્લી ગઝલનો છેલ્લો (મકતા) શેઅર આવો લખ્યો છે:

'સભા કેવી, સુરા કેવી ને કેવી કેફની મોસમ

પ્રતીક્ષા કરશે મયખાના, હવે 'દીપક' નહીં આવે. '(પૃ.૨૩૨)

આ કવિએ ભારત, પાકિસ્તાન અને ઈંગ્લેન્ડની આબોહવાને પોતાના અસ્તિત્વમાં ઉતારી છે. ત્રણેય દેશની ધૂળ, રેત, બરફ, વનરાજી અને સમગ્રતાને શ્વાસમાં ભરી છે. અને એ બધાનું સંમિશ્રણ એમના સર્જનમાં થયું છે. આથી એમના વ્યક્તિત્વ અને વાઙ્મયમાં— ઉભયમાં વૈશ્વિકતા આવી છે. તેઓ સાંકળો વચ્ચે પણ જીવનથી, દુનિયાથી હતાશ થયા નથી. શ્રી બળવંત જાનીએ યોગ્ય જ લખ્યું છે: " દીપક બારડોલીકરનું જીવન ભલે કટુ પ્રસંગોથી અનુભવાયેલી, દારૂણ સંઘર્ષશીલ અવસ્થિતિથી, અવહેલનાગ્રસ્ત અને અવરોધાયેલું હોવા છતાં એ તમામને અતિક્રમીને એને પણ ' જીવનનો એક રંગ' ગણતા કવિ દીપક બારડોલીકર આવા કારણે મહત્વપૂર્ણ ડાયસ્પોરા સર્જક તરીકેની પોતાની ઓળખ ઊભી કરે છે." ૧૨

અહીં માત્ર 'દીપક' ની ગઝલોની વિવેચનાત્મક ચર્ચા કરી છે. આ કવિએ નઝમો, રૂબાઈઓ, મુક્તકો, હાઈકુ, માહિયા વગેરે સ્વરૂપોમાં પણ નોંધપાત્ર કાર્ય કર્યું છે. ગદ્યક્ષેત્રે પણ એમનું વિશિષ્ટ અર્પણ રહ્યું છે. જિંદગીના મહત્તમ વર્ષો એમણે વિદેશોમાં ગુજાર્યા છે. છતાં એમણે ગુજરાતી ભાષા, ગુજરાતી સાહિત્ય, ગુજરાતી કવિતા— ખાસ કરીને ગુજરાતી ગઝલ સાથેનો પોતાનો નાતો અકબંધ રાખ્યો છે. ડૉ. વિતાને યોગ્ય જ નોંધ્યું છે: " અસ્તિત્વ સાથે જે જોડાયેલું છે, તેને અલગ કેમ કરી શકાય? 'દીપક' ગુજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસમાં ચિરંતન રહેવા માટે સર્જાયા છે, તેઓ ઇતિહાસની બહાર ક્યારેય જઈ શકશે નહીં. ઈયત્તા અને ગુણવત્તા બંને દ્રષ્ટિએ 'દીપક' એટલી સમૃદ્ધિ બતાવી શક્યા છે."^{૧૩}

નિ:શંક, યુ.કે. નિવાસી મુસ્લિમ ગઝલકારોમાં 'દીપક' બારડોલીકરનું નામ શિરમોર છે.

૩.૨ 'અદમ' : ગુજરાતી ગઝલના યુ.કે. ખાતેના એલચી

'અદમ' ટંકારવીએ મુખ્યત્વે ગઝલક્ષેત્રે જ સર્જનકાર્ય કર્યું છે. ખૂબ નાની વયથી એમને ગઝલનું ઘેલું લાગેલું. એમની પ્રથમ ગઝલ'ઈન્સાન' નામના સામયિકમાં છપાયેલી, જેના તંત્રીપદે જાણીતા હઝલકાર 'બેકાર' સાહેબ હતા. એ ગઝલ પંક્તિ આધારિત હતી. એ ગઝલ એમણે "ઈન્સાન'માં પ્રગટ થયેલી જોઈ મોંજોણાંનો આનંદ અનુભવ્યો"^{૧૪} હતો. આ પ્રથમ ગઝલમાં પણ કેવો ઉમદા શેઅર નીપજી આવ્યો હતો :

'જખમ જીવલેણ છે તેનો તમે કંઈ શોક ના કરશો,

મને સંતોષ છે કે, બે ઘડી તમને મજા આવી.'

' અદમે' મુખ્ય પ્રવાહમાં રહીને ગઝલક્ષેત્રે પોતાનું સ્થાન નિશ્ચિત કર્યા પછી યુ.કે. પ્રસ્થાન કર્યું છે. યુ.કે. ગમન પછીના પ્રતિનિધિરૂપ ચારેક કાવ્ય સંગ્રહોની ગઝલોને અવલોકવાનો અહીં પ્રયાસ છે.

' તમા '^{૧૫} એ લબ્ધ પ્રતિષ્ઠિત ગુજરાતી ગઝલકાર 'અદમ' ટંકારવીનો છટ્ટો ગઝલસંગ્રહ છે. આ સંગ્રહમાં બરાબર ૧૦૦ ગઝલો સંગ્રહિત કરવામાં આવી છે. ગઝલકારે કોઈ નિવેદન લખ્યું નથી કે કોઈ પાસે પ્રસ્તાવના લખાવી નથી, એ આ સંગ્રહની તરત નજરે ચઢતી પ્રથમ ખૂબી છે. હા, પ્રારંભમાં એમણે પોતાનાં પુસ્તકોની યાદી જરૂર આપી છે, જેનાથી એમની આજ સુધીની સાહિત્યિક સક્રિયતાનો પરિચય મળે છે.

'તમા' ગઝલસંગ્રહની મને સૌથી મોટી વિશેષતા એ દેખાઈ છે કે એમાં ગઝલવિષયક અશઆરની સંખ્યા સૌથી વધુ છે. અદમ સાહેબે ગઝલ માટે ગઝલ લખી છે. એમણે ગઝલને

વ્યક્તિતા અર્પી છે, પાત્રરૂપ આપ્યું છે. એમને માટે ગઝલ' ગઝલાણી' છે, એટલું જ નહીં, ઘરવાણી પણ છે!

'ઘરવટની શી વાત કરું,

ગઝલ હવે ઘરવાણી છે.' (પૃ.૦૭)

પ્રત્યક્ષકારી ગઝલના વિભિન્નરૂપ કવિ આપણી સમક્ષ રજૂ કરે છે:

'કકકો કાજળનું ટપકું,

ગઝલાણી રૂપનો અંબાર' (પૃ.૩૮)

ગઝલ સાથે અદમ એવા ઓતપ્રોત થાય છે કે ગઝલને જ જાણે જીવવા માંડે છે. એમને માટે ગઝલ જ મિલકત છે, મૂડી છે અને ઈશ્વર સુધી પહોંચવાનો જરિયો છે.

'સાયું પૂછો તો ગઝલને બહાને,

એક આહલેક જગાવી દીધી.' (પૃ.૦૯)

ધર્મશાસ્ત્રો કહે છે કે સ્ત્રીનું સર્જન પુરૂષની પાંસળીમાંથી થયું છે. કવિએ અસ્તિત્વ સાથે જોડાયેલી ગઝલને પાંસળી જેવી કહી છે. પુરાકલ્પન(Myth) નો કેવો સરસ અને અદ્ભૂત વિનિયોગ કર્યો છે:

' અસ્તિત્વ સાથે જડી,

આ પાંસળી જેવી ગઝલ.' (પૃ.૪૬)

કવિતા રચવી, ગઝલ કહેવી, કલાનું સર્જન કરવું એ સરળ કાર્ય નથી. ભીતર એક લાંબી પ્રક્રિયા ચાલતી હોય છે, જે ભાવક માટે હંમેશા અદીઠ રહે છે. ભાવકને તો પરિણામ મળે છે, પણ સર્જક પર શી વીતે છે, તે જુઓ :

' આ ગઝલ માંડી તો દીધી પણ પછી,

આગમાં ઝંપલાવવા જેવું થયું.' (પૃ.૧૨)

– અને ગઝલ આવી પણ હોય :

' યાદ એની ઊંડે ઘરબાઈ હતી,

તે ગઝલ ગઝલેલ થઈને પાંગરે' (પૃ.૯૧)

ગરાસિયો અને ગરાસ શબ્દોને કવિ સ્વસંદર્ભે કેવા પ્રયોજી લે છે:

'કવિય છે ગરાસિયો,

ને આ ગઝલ ગરાસ છે.' (પૃ. ૮૨)

અદમની ગઝલોમાં ભાષાડંબર નથી, શબ્દોનાં જાળાં નથી, સાવ સરળ શબ્દોમાં જે વાત કહી શકાતી હોય, તેને ભારેખમ શબ્દો વડે બનાવટી વજન આપવાનું એમને આવડતું નથી.

વાગડોળ કર્યા વિના વ્યવહાર ભાષાનો તેઓ ગઝલોમાં બહોળો ઉપયોગ કરે છે. આથી પ્રથમ નજરે એમની ગઝલોના સંખ્યાબંધ શેઅર સરળ લાગે, સામાન્ય લાગે. પરંતુ અદમની આ સરળતા કે સામાન્યતા છેતરામણી હોય છે. અદમ હસતા- હસાવતા, સ્મિત ફરકાવતાં ઘરેલુ અને રોજિંદા શબ્દોના વિનિયોગ વડે જ અર્થઘન, ગહન ગંભીર વાત કરી જતા હોય છે. વાચ્યાર્થથી શ્રોતા પહેલાં તાળી પાડી ઊઠે કે હસી ઊઠે અને પછી માથું ખંજવાળતા થઈ જાય, એવા ભાવકને ભરમાવતા અનેક શેઅર આ સંગ્રહમાં છે. થોડાક ઉદાહરણ જુઓ :

' લાગણીના પણ અદમ,
સરળ હપ્તા થઈ ગયા.' (પૃ.૮૮)
'અરર ભાષાબાઈનું,
પોલકું મેલું થયું.' (પૃ.૮૯)
'દુનિયાને જોઉં ને લાગે
જાણે માયાજાળ પડી છે.' (પૃ.૦૨)
'આભડછેટિયો એક કવિ,
પૂછે છે શબ્દોની નાત' (પૃ.૨૮)

અદમ ભાષાની, શબ્દોની અસ્પૃશ્યતામાં માનતા નથી. એમની ગુજરાતી ગઝલોમાં ઉર્દૂ-અરબી- ફારસી-સંસ્કૃત-અંગ્રેજી અને તદભવ-તત્સમ- દેશ્ય શબ્દો સહજતાથી આવતા રહ્યા છે. શબ્દોની જ્ઞાતિ પૂછવા રોકાતા કવિઓ પર અદમ કેવો વ્યંગ કર્યો છે!

ગઝલ માટે ગઝલની વાત કરતી વેળા એક પુરાકલ્પન જોયું. અદમ પુરાકલ્પન (Myth) એટલા સરળ અને ઓછા શબ્દોમાં પ્રયોજે છે કે ભાવક આનંદાશ્વર્ય અનુભવી રહે છે. એમના થોડાક શબ્દોના વાસ્તવ વચ્ચે અતીતની એક આખી ઘટના ડોકાય છે. પરલક્ષિતા કઈ રીતે આત્મલક્ષિતા સાથે સંકળાય છે, તે જુઓ :

' તું વસી જા ત્યાં સનમ,
મારું દિલ સંજાણ છે.'(પૃ.૬૩)

સંજાણના રાજાએ પરદેશી પારસીઓને આશ્રય આપેલો , એ ઈતિહાસનું તરત સ્મરણ થાય છે.

અદમ દેખાવમાં દુનિયાદારીના માણસ લાગે : સાદાં કપડાં, સહુની સાથે હળતા, ભળતા-મળતા સીધા - સજજન માણસ . હસે પણ હસાવે પણ. એમની ગઝલો એમના વ્યક્તિત્વ જેવી જ છે. અદમ ક્યારેક ખૂબ ગંભીર બની જાય છે. એમની ગઝલોમાં પણ

સૂઝીવાદની ગહનતા અને ગંભીરતા આવી છે. પરિચિત શબ્દોમાં વેધક રીતે અધ્યાત્મના રંગની પ્રસ્તુતિ થઈ છે :

' ભીતર ગગન નગારા નાદ,
બહાર બધે ભરચક ભેંકાર' (પૃ.૯૨)
' કેંક મરેલા હ+ય +વે છે.
કેંક +વતા મરી ગયા સાધો.'(પૃ.૨૫)

વ્યવહારિક ઘરેલું અને લોકબોલીના શબ્દો ગુંથીને અદમે ગુજરાતી ગઝલને વધુ લોકપ્રિય અને લોકભોગ્ય બનાવી છે. ઉપર જે અશ્આર નોંધ્યા છે, તેમાં એક પણ કલીષ્ટ કે દુર્બોધ શબ્દ દેખાય છે? નહીં ને ? અરે, અદમ તો ' ગાભણું ' (પૃ.૫૪) અને ' ગો+ ' (પૃ.૭૦) જેવા શબ્દો પણ પ્રયોજે છે. નીચેનો શેર જુઓ : એમાં તળપદા શબ્દો છે, ગ્રામ્ય ચિત્ર છે અને ચિંતન પણ છે :

' પોહ પોહ કહી બોલાવે,
ઈચ્છા એક રબારણ છે.' (પૃ.૭૧)

સાહિત્યમાં ' કલા ખાતર કલા ', ' +વન ખાતર કલા ' એવી જુદી જુદી વિચારધારાઓ છે.અદમના ' તમા ' સંગ્રહમાં મને ' ગઝલ ખાતર ગઝલ ' દેખાઈ છે.એમણે ગઝલ માટે ગઝલ લખી છે.આ ૧૦૦ ગઝલોના અશ્આર વર્ગીકૃત કરવામાં આવે તો મહત્તમ અશ્આર ગઝલ વિશે,શબ્દો વિશે અને ભાષા વિશે છે.આ રહ્યા થોડાક ઉદાહરણો :

' અદમ ગઝલ આ,
અલક મલક છે ' (પૃ.૪૮)
મકતામાં આ તખલ્લુસ નથી,
થઈ ગયું છે તદાકાર જો'(પૃ.૪૭)
' રાવ નાખી ગયા હમણા જ રદીફ,
કાફિયા કરગરી ગયા સાધો.' (પૃ.૨૫)

કવિ ક્યારેક પોતાની જાત પર તો ક્યારેક બની બેઠેલા ગઝલકારો પર કટાક્ષ પણ કરી લે છે :

' ગઝલોની જ ઘરાકી છે,
તુંય ખોલી નાંખ દુકાન' (પૃ.૧૯)
' ગઝલ પહેલાં મુકતક બોલ,
તુંય ચાંપી જો દાણો.' (પૃ.૨૧)

' ઉલા મિસરો ઉટપટાંગ,
સાની સુંદર સાંગો પાંગ.' (પૃ.૨૩)

આ સંગ્રહનું નામ ગઝલકારે ' તમા ' રાખ્યું છે. આ શબ્દનો કે એના અર્થનો ઉપયોગ બે શેઅરમાં થયો છે, તે પણ જોઈ લઈએ :

ત—ને ક્યાં છે હવે કોઈની તમા,
પ—ને ક્યાં કોઈની પડેલી છે.' (પૃ.૦૫)
પ—ને નથી પડી કોઈની,
દ પણ ક્યાં દરકાર કરે છે?' (પૃ.૨૪)

ડૉ. વિતાને યોગ્ય જ મૂલ્યાંકન કર્યું છે :'' સાચો કલાકાર ,ગઝલકાર કોઈની તમા કે દરકાર રાખતો નથી. એને તમા હોય છે તો કલાની, ગઝલની. અદમ એવી પ્રતિબદ્ધતાથી ગઝલો રચી છે,કહી છે. અને આપણને અદમ પાસેથી સાચી અને સારી ગઝલો મળે છે, તો બસ, આપણને બીજું શું જોઈએ ?'' ૧૬

અદમ એમની ગુજલિશ ગઝલો માટે જાણીતા છે. એમની એ ઓળખનો આ સંગ્રહમાં લગભગ અભાવ છે. માત્ર એક શેઅરમાં રોજિંદા વપરાશનો અંગ્રે+ શબ્દ આવે છે :

'આપણું હોવાપણું કેરઓફ છે.
'આપણું પોતાનું સરનામું નથી .' (પૃ.૯૭)

પોતાનું હોવાપણું બીજાના સરનામે ટકાવીને અસ્તિત્વ માટે ઝઝમતા આધુનિક માનવીની મથામણ અને વેદના અદમે બરાબર દર્શાવી છે.

અદમની ભાષાકીય પ્રયોગશીલતા આ સંગ્રહમાં દેખાઈ આવે છે. સંગ્રહની છેલ્લી ગઝલ એનું ઉદાહરણ છે. કોઈ બી+ જ ભાષાની કૃતિ વાંચતા હોઈએ એવું લાગે . એનો પ્રથમ અને અંતિમ એમ બે શેઅર લઈએ :

'માસમારી કસમથા છેસમે,
કેસમેવી વ્યસમથા છેસમે,
રોસમોગ પસમણ તુંસમું,
તુંસમું દસમવા છેસમે '(પૃ.૧૦૦)

આ પંક્તિઓ માંથી વધારાના અક્ષરો કાઢી નાંખીએ તો આટલું બચે :

'મારી કથા છે,
કેવી વ્યથા છે,
રોગ પણ તું,
તું દવા છે.'

આ પ્રમાણે આખી ગઝલ ને માણી શકાય.

અદમે ' અલ્લક દલ્લક ' (પૃ.૦૩) ' છલ્લકછોઈ' (પૃ.૦૫) વગેરે અનેક નવા શબ્દો પણ નીપજાવ્યા છે.

કવિ જોડણી કોશના શબ્દોને નવા રૂપરંગ બક્ષે છે. વ્યવહારના શબ્દોને નવા અર્થ પ્રદાન કરે છે. શબ્દો જોડણીકોશમાંથી બહાર આવી કવિને હાથે નવસર્જન પામે છે, વ્યવહારના શબ્દો સર્જકચેતનાને સ્પર્શી નવીન અર્થબોધ કરાવે છે. અદમ જે વરદાન માંગે છે અને જે નેમ રાખે છે, તેની અભિવ્યક્તિ કરતા બે સુંદર— સરસ શેઅર જોઈએ. બંને શેઅર એકજ ગઝલના છે. મત્લાનો શેઅર છે :

' દઈ શકે તો એટલું વરદાન દે ,
મૃતપ્રાય શબ્દોને +વતદાન દે.'

અને મકતાનો શેઅર છે.

' આવડે તો લખ હવે એવી ગઝલ,
જે અદમ ગમ્મતની સાથે જ્ઞાન દે.' (પૃ.૩૦)

' તમા ' સંગ્રહમાં ગમ્મત સાથે જ્ઞાન આપતી ગઝલો છે. આ સંગ્રહ માટે ' અદમ ' ટંકારવીને મુસ્લિમ રાઈટર્સ એકેડેમી તરફથી સર્જનાત્મક કૃતિ (પદ્ય) વિભાગનું ' અગમ પારિતોષિક 'ઈ. સ. ૨૦૦૯ માં એનાયત થયેલ છે.

' ઓથાર ૨૦૦૨ ' ^{૧૭} કાવ્યસંગ્રહ વિશિષ્ટ અને અનોખો છે. ' ઓથાર ' એટલે ભયંકર સ્વપ્ન. સ્વપ્નમાં કોઈ છાતી ઉપર ચડી બેઠું હોય એમ લાગવું એ. સ્વપ્નમાં આવી પડેલી આફતથી ગભરાઈ જવું એ ' ^{૧૮} ઈ.સ. ૨૦૦૨ માં ગુજરાતમાં અતિભયાનક કરૂણાંતિકાઓ સર્જાઈ હતી, શેતાનિયતના નગ્ન નાય થયા હતા, પેઢીઓને તબાહ કરી દેતી વિભિષિકાઓ ખેલાઈ હતી. તેનાથી આખું વિશ્વ હતપ્રભ થઈ ગયું હતું. ગુજરાતના ઈતિહાસના એ રક્તરંજિત પૃષ્ઠો છે, માનવતા પર કાળા ડાઘ છે. ગુજરાતના પીડિત મુસ્લિમો એના ઓથારમાંથી હ+ મુક્ત થયા નથી. હ+ ઊંઘમાંથી ચીસ પાડીને જાગી ઊઠે છે, છળી મરે છે.

ઈ.સ. ૨૦૦૨ સંબંધિત ' અદમ ' ટંકારવીની વેદના— સંવેદના અને હીબકાં— ડૂસકાં ' ઓથાર ૨૦૦૨' સંગ્રહના ૪૧ કાવ્યોમાં અભિવ્યક્ત થયેલ છે. અદમ મૂલતઃ ગઝલના માણસ છે. પણ અહીં એમણે પોતાની સંવેદનાઓને વાચા આપવા માટે અછાંદસનો વિશેષ આશ્રય લીધો છે. અછાંદસ જ આ વેદનશીલ ક્ષણોનું વહન કરવા સમર્થ છે. એમ આ રચનાઓમાંથી પસાર થતા પ્રતીત થાય છે.

ગુજરાતી કવિઓ ગુજરાતમાં કે અન્યત્ર બનતી વૈશ્વિક ઘટનાઓ – દુર્ઘટનાઓથી મોટે ભાગે અલિપ્ત રહીને શાહમૃગી નીતિ અખત્યાર કરે છે. બીજાઓની વાત જવા દઈએ, પણ જેમની ઉપર વીત્યું છે, એ મુસ્લિમ લેખકો, કવિઓ પાસેથી પણ ૨૦૦૨ સંદર્ભે ખાસ કશું નોંધપાત્ર સર્જન મળ્યું નથી . ત્યારે વિદેશની ધરા પરથી ' અદમ ' ટંકારવીએ આ પ્રશસ્ય પ્રયત્ન કર્યો છે. જાણીતા પત્રકાર શ્રી પ્રકાશ ન. શાહ આને ' મહેણું ભાંગતી મથામણ ' કહીને લખે છે :
 "...તળ ગુજરાત, એની કથિત મુખ્ય ધારા, છેવટે તો આપણ સૌ ૨૦૦૨ના ઘટનાક્રમના સંદર્ભમાં જે દાયિત્વ નથી નભાવી શક્યા એનું મહેણું અહીં ડાયસ્પોરી છેડેથી કંઈક ભાંગી રહ્યું છે." ૧૯

અદમ ટંકારવીની મથામણ સાર્થક નીવડી છે. અને જેમનું સંવેદનતંત્ર હયાત છે એવા કવિઓ માટે પ્રેરક પણ છે.

આ કદમાં નાના પણ ગુણવત્તામાં મોટા સંગ્રહમાં ૩૫ અછાંદસ રચના છે. અને માત્ર છ ગઝલ છે. ઈ.સ. ૨૦૦૨ ના ગુજરાતના રમખાણોમાં ગુજરાતના અસરગ્રસ્તોએ ભોગવેલી પીડા અને યાતના આ ગઝલોમાં તારસ્વરે વ્યક્ત થઈ છે. જુઓ :

' ફાટેલાં +વતર સીવે છે,
 બે હજાર બે માં +વે છે,
 પશુલોકમાં ચર્યા ચાલી ,
 માણસ માણસથી બીવે છે. ' (પૃ. ૬૫)
 ' જન્મ પહેલાં રહેંસી નાંખ્યું ,
 એ બાળક કોને નડ્યું ' તું?
 તારા માથે કાળી ટીલી,
 તેં જ આ કાવતરું ઘડ્યું ' તું ' (પૃ. ૬૬)
 ' હોંશે હોંશે ગઈ' તી મેંદી મૂકવા
 ને એ પાની રકતથી રંગાઈ ગઈ,
 જડભરતની જ્યાં પડી બૂરી નજર ,
 નમણી નાજુક નાજનીન નજરાઈ ગઈ. ' (પૃ. ૬૮)
 ' ચાની લારી સળગી ગઈ,
 ભૂખ બાળકને ભરખી ગઈ. ' (પૃ. ૬૯)

અદમના શબ્દોમાં દસ્તાવે+ ચિત્રોની પ્રત્યક્ષતા છે. ભોગ બનેલા માનવીઓની વેદના, પીડા, લાચારી, બેહાલી, નિઃસહાયતા, નિરાધારતા આ પંક્તિઓમાં હૂબહૂ વ્યક્ત થઈ છે. સંગ્રહની છેલ્લી અને છટ્ટી ગઝલમાં કવિ ધૈર્ય અને શ્રદ્ધાનો પાલવ પકડી રાખે છે :

' કોઈ પ્રાણ રેડી ગઝલ ગાય છે.

ગઝલ્લીન કો સાંભળે છે હ+ ,

આવરદાનાં એ ય બળિયા જુઓ,

દયા ડોસી દરણાં દળે છે હ+' (પૃ.૭૦)

ડૉ. વિતાને આ સંગ્રહને અવલોકતાં લખ્યું છે : " ' ઓથાર ૨૦૦૨' સંગ્રહને ' પ્રતિબદ્ધ સાહિત્ય ' ની શ્રેણીમાં મૂકી શકાય. છેલ્લા કેટલાક દાયકાથી દલિત સર્જકો જે પ્રતિબદ્ધતાથી લખી રહ્યા છે અને 'દલિત સાહિત્ય' ને જન્મ આપ્યો છે. તેવું ગુજરાતના મુસલમાનો પાસે પ્રતિબદ્ધતાની છાપ વાળું કોઈ સાહિત્ય નથી. છે તો નગણ્ય છે. ગુજરાતના મુસ્લિમ સાહિત્યકારોએ આ દિશામાં કામ કરવું જોઈએ. એમનું એ ઉત્તરદાયિત્વ છે, એમ મને લાગે છે." ૨૦

ઈ.સ. ૨૦૦૨ માં ગુજરાતમાં માનવતાનું અને માનવ-અધિકારોનું ભયંકર હનન થયું. દેશના અન્ય રાજ્યોમાં પણ આવું વારંવાર બનતું રહ્યું છે. કવિ હંમેશા માનવતાવાદી હોય છે. માનવાધિકારો (Human Rights) નો હિમાયતી અને સંરક્ષક હોય છે. ' અદમ ' ટંકારવીનો આ સંગ્રહ શાસકોમાં ,પ્રજામાં અને સાંપ્રત પ્રવાહોથી અલિપ્ત રહીને લખતા શાહમૃગી કવિઓમાં , સંવેદનબધિર સર્જકોમાં ચેતના જગાડવાનો એક પ્રયત્ન છે. ૨૦૦૨ ના ઓથાર હેઠળ એમણે આ કવિતાઓ રચી છે. વળી, દરેક કવિતાને મથાળે અંગ્રે+ કવિતાના અવતરણ ટાંકીને એમણે પોતાની વેદનાને ધાર કાઢી આપી છે. સંગ્રહના ' અરેરાટી ' નામના કાવ્યના મથાળે કવિએ May Swenson ની પંક્તિ ટાંકી છે : ' Poetry Can help man to stay human ' (પૃ.૧૨)

ખરેખર, માણસજાતને માનવીયતા પર ટકાવી રાખવાનું ,માનવ જયારે માનવતાનું ઉલ્લંઘન કરે ત્યારે એને માનવતા પર પાછો લાવવાનું ,એની ચેતનાને સંકોરવાનું – ઝકઝોરવાનું યુગકર્મ કવિ કરતો હોય છે. એવું પુણ્ય કર્મ સફળતાપૂર્વક કરીને અદમ સાહેબે પોતાની જિંમ્મેદારી અદા કરી છે. આ સંગ્રહની છ ગઝલો પણ સંગ્રહના નામને ,એમાં વ્યક્ત મુખ્ય વેદના – સંવેદનાઓને સર્વથા અનુરૂપ જ છે. બલકે,એક ગઝલ તો નિદ્રાધીન કવિઓની આંખ ઊઘાડી નાખે એવી છે.એ ગઝલના બે શેઅર જોઈએ.મત્લાનો શેઅર છે :

' આ સિયાહી આ કાગળનો હિસાબ આપવો પડશે,
વાચાળ વાકુ છળનો હિસાબ આપવો પડશે.' (પૃ. ૬૭)

અને મત્લા પછીનો જ શેઅર:

'આ આયખું આ દાયકો આ વર્ષ આ દાડો,
હોવાની પળેપળનો હિસાબ આપવો પડશે.' (પૃ. ૬૭)

આ સંગ્રહની પ્રસ્તાવના લખતાં શ્રી ડંકેશ ઓઝાએ યોગ્ય જ કહ્યું છે કે, " ૨૦૦૨ નો પ્રગટ ઉલ્લેખ અને આક્રોશ કાવ્યસંગ્રહમાં હોય તો તેની કવિને આભડછેટ નથી. બલ્કે આ ઓથાર તો એમને ઉતારવો છે જો ઉતારી શકાય તો ! કવિતા મારફત કવિ સમુદાયનું ઋણ ફેડવા કલમ ઉઠાવે છે, અને ઊઠે છે એક ચીસ , જે ' ઓથાર ' ના પાને પાને સંભળાય છે. અને બે કાને આડા હાથ દેવા વાચકને મજબૂર કરે એવી તીવ્રતા તેની છે. " ૨૧

' અમેરિકામાં હોવું એટલે.....' ૨૨ પુસ્તકમાં ગદ્ય-પદ્ય બંને છે. મહાન ગુજરાતી ગઝલકાર ' આદિલ ' મન્સૂરીએ આયુષ્યનાં ૬૦ વર્ષ પૂરાં કર્યા, ત્યારે અમેરિકાના ન્યૂજર્સીમાં ષષ્ટિપૂર્તિ નિમિત્તે ગઝલોત્સવનું આયોજન કરવામાં આવ્યું હતું. ત્યારે ત્યાં અતિથિકવિ તરીકે ' અદમ ' ટંકારવી પણ ગયા હતા. અદમને અમેરિકામાં થયેલા વિશિષ્ટ અનુભવો, પરિચયમાં આવેલી ગણનાપાત્ર વ્યક્તિઓનાં રેખાચિત્રો , તેમના અદમે લીધેલા ઈન્ટરવ્યૂ વગેરે બહુ વિગતે નહીં, પણ સાંઠેક પૃષ્ઠમાં એમણે અહીં પ્રસ્તુત કરેલ છે.

આ પુસ્તકના ' તેડું ' નામના પ્રથમ પ્રકરણમાં અદમે આદિલ મન્સૂરી માટે જ રચેલી ૬૦ શેઅરની દીર્ઘ ગઝલ પ્રસ્તુત કરી છે. આદિલના વ્યક્તિત્વના વિવિધ પાસાંને ઉજાગર કરતી આ ગઝલ આયાસ વગર સડસડાટ રચાયેલી જણાય છે. અદમના આદિલ માટેના ભરપૂર પ્રેમની પરિચાયક આ ગઝલના ત્રણેક શેઅર જોઈએ :

' શબ્દને ઝળહળિત કરે આદિલ,
મૌન વચ્ચેય ખળભળે આદિલ.' (પૃ.૦૨)
' જોજનો દૂર વતનથી તોય,
તન્હા તન્હા તું ઝઝૂમે, આદિલ.' (પૃ.૦૪)
" રાંક કંગાળ ગુર્જરીને અદમ ,
આજ પણ ન્યાલ જો કરે આદિલ.' (પૃ.૦૬)

અદમે આદિલ માટે જે શબ્દો વાપર્યા છે, તે શત પ્રતિશત સત્ય છે. પરંતુ અહીં એ પણ નોંધવું અનિવાર્ય લાગે છે તે એ કે એવા જ શબ્દો સંપૂર્ણતયા ખુદ અદમ માટે પણ બરાબર લાગુ પાડી શકાય છે. અદમે ગુજરાતી ભાષા, ગઝલ , ગુર્જરી માટે જે અણથક ધૂણી ધખાવી છે તે તેમને

અનેરા સ્થાનના અધિકારી બનાવે છે. શ્રી બળવંત જાનીએ લખ્યું છે : " માનવતાનો મહિમા ,ગઝલનું અપ્રતિમ આકર્ષણ ,+વન કલ્યાણ ,વ્યક્તિપ્રેમ વગેરે ભાવો ભારે ઉત્કટ રીતે અદમની ગઝલોમાં અભિવ્યક્તિ પામ્યા છે. " ૨૩

" અમેરિકામાં હોવું એટલે ....' સંગ્રહના બીજા ખંડમાં ગઝલો છે. અદમે એને ' અમેરિકન અનુભૂતિની ગઝલો ' કહી છે.ભારતીય મૂળનો એક ગઝલકાર ઈંગ્લેન્ડમાં વસવાટ કરે,ત્યાંથી અમેરિકાનો પ્રવાસ કરે, અમેરિકાને પોતીકી નજરથી જુએ- પ્રમાણે ને અમેરિકાને કેન્દ્રમાં રાખી ગઝલશ્રેણી રચે ,એ પણ એક નવી જ તરાહની વાત છે. અહીં આવી રપ ગઝલો આપણને માણવા મળે છે. આ ગઝલો અમેરિકાલક્ષી છે. પરંતુ ગઝલકારનો અમેરિકાદર્શનથી અંજાઈ ગયાનો ભાવ એકેય ગઝલમાં નથી . બલ્કે એમાં વ્યંગ્ય- કટાક્ષ વડે અમેરિકાની વાસ્તવિક તસ્વીર પ્રસ્તુત કરી વિવેચક કે ચિકિત્સકનું કામ કર્યું છે.

' એનું નીકળી ગયું ધનોતપનોત ,

લાગી તારી નજર અમેરિકા'(પૃ.૦૩)

' લ્યો, કબુતરનું મિસાઈલ થઈ ગયું ,

આ અમેરિકાય મહંમદ છેલ છે. '(પૃ.૧૪)

' જોઈ નજદીક થી એનાં મસ્તક ,

એમ શંકા પડે કે રાવણ છે. '(પૃ.૧૫)

અદમ સંકેતો, પ્રતીકો, કલ્પનો અને પુરાકલ્પનોનો ઉપયોગ કરી સાવ સરળ શબ્દોમાં અમેરિકાની વાસ્તવછબી ,કહો કે નગ્ન છબી ,રજૂ કરે છે. અમેરિકાની નજર લાગવાથી દુનિયાના કેટલાક દેશોનું કેવું ધનોતપનોત નીકળી ગયું , તે ફોડ પાડીને કહેવાનું નજ હોય. કવિએ અમેરિકાને જાદુગર કહ્યો છે. (મહંમદ છેલ નામના પ્રખ્યાત ગુજરાતી જાદુગરનો ઉલ્લેખ અન્ય એક ડાયસ્પોરા ગઝલકારે પણ કર્યો છે. તે અહીં સ્મરણમાં રાખીએ.) અને અદમે અમેરિકામાં રાવણ હોવાની શંકા વ્યક્ત કરી ભાવની પરાકાષ્ઠા સિદ્ધ કરી આપી છે. સોનાની લંકા ધરાવતા ,પરંતુ અભિમાની અને અત્યાચારી રાવણનો કેવો અંજામ આવ્યો હતો! કવિએ અમેરિકાના મસ્તક ન+કથી જોયાં છે. અને રાવણની શંકા કરી છે. તો ક્યાંક રામ પણ હશે જ, એ વિશે વિચારવા વાચકોને પ્રેર્યા છે.

એક સમયના અમેરિકન પ્રમુખ બીલ ક્લીન્ટનના તેમની કર્મચારી મોનિકા લેવિન્સ્કી સાથેના સંબંધોએ આખી દુનિયામાં ચર્ચા જગાવેલી . આ સંબંધોનો ઉલ્લેખ અને ઉપયોગ અદમ આ રીતે કરે છે :

' મોનિકા જેવી જ છે ભાષા અદમ,

સ્હેજ અડીએ ને ભવાડા થાય છે.' (પૃ.૧૦)

જો કે આ ગઝલોના મોટા ભાગના શેઅરોમાં વૈશ્વિક ચેતના છે. એમાં જે ભાવ-વિચાર ચિંતન પ્રસ્તુત થયેલ છે તે અમેરિકા નિમિત્તે વિશ્વ સમસ્તને લાગુ પડે છે. આવા શેઅરોમાં સાંપ્રત વૈશ્વિક યુગચેતના- યુગબોધ વ્યક્ત થયેલ છે. જુઓ :

' ઉપર ઉપરથી આ બધું અકબંધ,

કિન્તુ ભીંતરથી સાવ ખંડિત છે. ' (પૃ.૦૪)

' ટેકા માટેની લાકડીય નથી,

કેટલું નિઃ સહાય ઘડપણ છે. ' (પૃ.૦૬)

' છે સતત શબ્દોની અહીંયા ગાજવીજ ,

લાગણીનો એક પણ છાંટો નથી.' (પૃ.૦૭)

ભારતમાં જાતિ અને ધર્મના પારાવાર ભેદભાવ છે. પરંતુ આ જ ભારતીયો વિદેશમાં જઈને સર્વ ભેદભાવ ભૂલીને, ત્યાં માત્ર ભારતીય બનીને +વે છે. એ હકીકત અદમના શેઅરમાં જુઓ :

' પેલા બે જણ જે સાથે ખાયપીએ,

એક છે શેખ બીજો પાઠક છે. ' (પૃ.૧૧)

સામે છેડે આ પણ એક હકીકત છે :

' અહીંયા એની બોનને પૈણે, અદમ

ક્યાં કોઈને આપણી દરકાર છે. ' (પૃ.૦૮)

શું અમેરિકામાં કે શું યુરોપમાં , માણસને માણસની પડી નથી, કોઈ કોઈની ફિકરચિંતા કરતું નથી. બધાં પોતપોતાની મસ્તીમાં +વે છે. અદમે ' અમેરિકન અનુભૂતિ ' પણ ચરોતરી લોકબોલીના લહેજામાં બળકટતાથી વ્યક્ત કરી છે. અદમની કવિતાના અભ્યાસી ડૉ. બળવંત જાનીએ યોગ્ય જ લખ્યું છે : " માત્ર ડાયસ્પોરિક અનુભૂતિનું નિરૂપણ જ નહીં , પરંતુ એ ઉપરાંત સ્વરૂપને વિશિષ્ટ મુદ્રા અર્પવાનું અદમનું તેજ અને તપ, ભાષા નું-કાવ્યબાની -પદાવલિનું પોતીકું પોત-પ્રયોગ એમને મોટા ગજાના કવિ પદના અધિકારી બનાવે છે."૨૪

' ગુજરાતના ગાલિબ ' ગણાયેલા ' મરીઝ ' નો શેઅર છે :

' જિંદગીના રસને પીવામાં કરો જલદી ' મરીઝ' ,

એક તો ઓછી મદિરા છે ને ગળતું જામ છે. '

આ પ્રખ્યાત શેઅરનો આધાર લઈને અદમે કેવો કરારો વ્યંગ કર્યો છે, તે જુઓ :
આર્ષદ્રષ્ટા કવિની અમેરિકા વિશેની આ ભવિષ્યવાણી પણ કહી શકાય :

**' પીવાની બધાને અહીં જલદી છે મરીજ,
એવો જ ગળતો જામ છે અમેરિકા.'**(પૃ.૧૨)

મરીજે જિંદગીના રસની વાત કરી હતી. અદમે લોકોની અમેરિકાતરફી દોટને ધ્યાનમાં લઈ અમેરિકારસની વાત કરી છે.બંને વાત અલગ છે. સંદર્ભ અલગ છે. પરંતુ મરીજને ઉત્તર આપતા હોય એ રીતે રજૂઆત કરીને અદમે ગઝલત્વ સિદ્ધ કર્યું છે.

એક દેશવિશેષને અનુલક્ષીને એકસામટી રપ ગઝલો અદમે આપી છે.ગુજરાતી ગઝલ સાહિત્યમાં આવું અગાઉ ક્યારેય બન્યું નથી. અદમનો આ પ્રયોગ પણ સફળ નીવડ્યો છે.

' અદમ ' સાહેબ એમના ગઝલ સંગ્રહ 'અદમ' ટંકારવીની ગઝલોની ચોપડી' રપ થી વિશેષ લોકપ્રિય થયા છે. સંગ્રહના નામમાં ચોપડી જેવો તળપદો શબ્દ પ્રયોગને એમણે નવીનતા આણી છે. ઘનતેરસે ચોપડાપૂજન થાય છે, તેમ કેટલાક ગઝલભક્તો આ ' ચોપડી ' નું પણ પૂજન કરતા હોય, તો આશ્ચર્ય પામવા જેવું નથી.

અદમ નખશિખ ગઝલકાર છે. એનો પરચો આ સંગ્રહની પ્રથમ ગઝલથી જ થવા માંડે છે. ૧૭ શેઅરની પ્રથમ ગઝલમાં એમણે ગઝલને અનેક ખૂણેથી જોઈ છે.ગઝલ સાથેનો પોતાનો નાતો વિધવિધ રીતે જોડી આપ્યો છે. તેઓ આમ પણ કહે છે :

**'સ્વાસની ટોચે લોહીને તળિયે,
અમને ક્યાં ક્યાંથી આ જડી છે ગઝલ '(પૃ.૦૯)**

એક જમાનામાં કેટલાક ગુજરાતી કવિઓ અને વિવેચકો ગઝલથી દૂર ભાગતા હતા. હવે કોઈ પણ કવિ કે વિવેચકને ગઝલથી અસ્પૃશ્ય રહેવાનું પાલવે તેમ નથી. અદમ જેવા ગઝલકારોએ ગઝલને પવિત્ર અને પાવન કરી છે :

**' આ ગઝલ પણ છે શુકનિયાળ અદમ,
પાંચ શેઅરોની લાભપાંચમ છે.'** (પૃ.૧૨)

ગઝલ શું આપે છે ? ગઝલથી શું સિદ્ધ થાય છે ? અદમ ને જ સાંભળીએ :

**' આંગળી ચીંધ્યાનું પુણ્ય છે ગઝલ,
શબ્દને ખોલો તો પ્રિયા નીકળે.'**(પૃ.૭૭)

અદમની ગઝલોમાં સંસ્કૃત કે ઉર્દૂ-ફારસીના તત્સમ શબ્દો ઝાઝા નથી. પોતાની ગઝલોને અલંકારો ,પ્રતીકો અને કલ્પનોના દાગીનાથી ઢાંકી દઈ ગઝલના' આમ ' ચાહકોથી

દૂર કરી દેતા નથી. એઓ ગઝલને લોકગીતના જેવી , ગ્રામકન્યા જેવી રાખવા માંગે છે. જાતને સંબોધીને તેઓ કહે છે :

' સીધી સાદી ગઝલ લખી દે અદમ,
+વી કાકીની શારદા જેવી '(પૃ.૯૦)

છતાં એમની ગઝલનાં કામણ અનેરાં છે. ધર્મજ્ઞાનના વિદ્વાન પણ આ ગઝલસુંદરીના દર્શનના બંધાણી થઈ જાય છે :

' શેખ+ને પણ લાગ્યો ચસકો,
જોઈ ગઝલનો અચકોમચકો.' (પૃ.૯૬)

અદમે પૂરા સમર્પણભાવથી ગઝલો રચી છે. આથી જ ગઝલો એમને માટે નરસિંહની કરતાલ બની શકી છે. તો કૃષ્ણની વાંસળી પણ બની ગઈ છે. ગઝલની આવી સાધના આ પહેલા કેટલા ગઝલકારોએ કરી છે? અદમનો શેઅર જુઓ :

' હાથમાં લઉં તો છે કરતાલ અદમ,
ફૂંક મારું તો વાંસળી છે ગઝલ.' (પૃ.૧૦)

ગઝલ પાસેથી અદમે કરતાલ ને વાંસળીનું કામ લીધું છે. પછી અધ્યાત્મરંગ્યા શેઅરો ન નીપજે તોજ નવાઈ. આ ચોપડીમાંથી સંખ્યાબંધ સૂફીવાદી અશ્આર પ્રાપ્ત થાય છે. અદમ ગઝલના માણસ છે. પણ દુનિયાદારીના માણસ નથી. દુનિયાદારીને તો તેઓ ફૂંકી દેવા માંગે છે.

' ચાલ અગમની એકજ ફૂંકે દઈએ ઠારી,
ઈબ્લિસના પડછાયા જેવી દુનિયાદારી' (પૃ.૧૩)

ઈબ્લિસ એ શેતાનનું નામ છે. દુનિયાને શેતાનના પડછાયા જેવી કહેવામાં અદમનું કવિત્વ તો છે જ, સાથે જ આ પડછાયાથી મુક્ત થઈ અગમની પ્રાપ્તિનું લક્ષ્ય પણ જણાઈ આવે છે.

આ દુનિયાની ઝાકઝમાળ નકલી મોતીઓ જેવી છે. કહેવાતા સંબંધોના બંધનો , મોહમાયાના આવરણો સાથે ક્યાં સુધી +વવાનું? ' અખેગીતા' જેવી વાણી અદમની છે :

' કોટે વળગાડી ક્યાં લગી ફરશો,
આ બધાં મોતી ફટકિયાં બંધુ' (પૃ.૧૪)

મિત્રને ખભે હાથ મૂકી તેને સમજાવતા હોઈ એવું આત્મીયતા ભર્યું ' બંધુ ' સંબોધન છે! આ કવિને પક્ષીઓના કલરવમાં પણ પ્રાર્થનાનો સૂર સંભળાય છે :

' એને ઉલ્લેખવાની રીત હજાર ,

ક્યાંક છે બાંગ ક્યાંક કલરવ છે.' (પૃ.૨૦)

પરમતત્વને કઈ રીતે પામશો ? સામાન્યજન તો પરમને પામવા શબ્દોનો આધાર લેતો હોય છે. પરંતુ હકીકત તો એ છેકે જ્યાં શબ્દોની હદ પૂરી થતી હોય છે, ત્યાંથી અનહદની સીમા શરૂ થતી હોય છે. ' અદમ ' નો અધ્યાત્મચિંતનનો ઉત્તમ શેઅર :

' બારાખડી વટાવ પછી એક મુકામ છે,

ભાષાભવનને પાર ફકીરોનું ધામ છે.' (પૃ.૨૩)

અને આવો જ બીજો શેઅર :

' બેહદ અનહદ પાર પિયુ+,

હોવું નો આધાર પિયુ+' (પૃ.૮૬)

પરમ સુધી પહોંચવા કોઈ સાચા ગુરુનો સત્સંગ થઈ જાય તો કેવી અનુભૂતિ થાય?

' ઝળહળિત વાતાવરણ માં સંતની સંગત મળે ,

બન્ધ આંખે પણ અલખ વંચાય તો કહેવાય ના ' (પૃ.૭૯)

અને પરમને પામવાનો શ્રેષ્ઠતમ માર્ગ તો આજ છે :

' બાર નથી કંઈ આરોવારો,

પંડ મહીં પાછો વળ મિતવા.' (પૃ.૮૩)

કવિએ વારંવાર સંતનો મહિમા ગાયો છે. જે ગામમાં કોઈ સંતનો વસવાટ ન હોય એ ગામ અદમની નજરે આવું છે :

' સ્મશાનવત્ બજારો કબરવત્ ઘરો અદમ,

લાગે છે કોઈ સંત વિનાનું આ ગામ છે.' (પૃ.૨૩)

આજકાલ તો સંતો આલીશાન બંગલાઓમાં વસવાટ કરે છે. અને વાતાનુકૂલિત ગાડીઓમાં પ્રવાસ કરે છે : અદમ બતાવે છે એવા સંત આજે ક્યાં છે ?

' ચાલ જઈ સંતના દર્શન કરીએ ,

એ પણે બકરીઓ ચરાવે છે' (પૃ.૯૩)

અધ્યાત્મલક્ષી સુપ્રસિદ્ધ ગઝલમાં અદમે મત્લામાં દુનિયાના વ્યવહારોથી મુક્ત થઈ જવાની વાત કરી છે :

નફા ને ખોટનો ખયાલ ન કર,

ફકીર સાથે ભાવતાલ ન કર.' (પૃ.૮૭)

છતાં એ ભૂલાવું ન જોઈએ કે સંત કે ફકીર પરમ સુધી પહોંચવામાં +વને સહાયક બને છે. જો કોઈ સંત પોતેજ પરમતત્વ હોવાનો દાવો કરી બેસે તો +વનું અહિત જ થાય છે. એવા સંતને પણ ' અદમ ' સલાહ આપવાનું ચૂકતા નથી.

' લોક માલિકને ભૂલી બેસે,

સંત તું એટલી કમાલ ન કર.' (પૃ.૮૭)

અદમે ઈશકે—મિજા+ રંગના પણ હૃદયસ્પર્શી અશ્આર રચી આપ્યા છે. પ્રિયજનનો સ્પર્શ કેવી કમાલ કરે છે. તે જુઓ :

' મેં લખી' તી ફકત રજા ચિઠ્ઠી,

તેં એ વાંચી તો શાયરી થઈ ગઈ' (પૃ.૧૭)

પ્રેમ —પદારથથી જ આવો ચમત્કાર સિદ્ધ થાય છે:

'જ્યાં સુકાવા નાંખી એણે ઓઢણી,

લીમડાની ડાળ મીઠી થઈ ગઈ.' (પૃ.૧૧)

વિરહ—સંતપ્ત દશા આ શાયર પરંપરાથી હટીને રજૂ કરે છે :

' એને રેતીથી શી લેવાદેવા,

તું ન હો એવી હર જગા રણ છે.' (પૃ. ૭૮)

પરિપક્વ પ્રેમની આવી તીવ્ર અનુભૂતિ જૂજ ગુજરાતી ગઝલકારો વ્યક્ત કરી શક્યા છે :

' એક તારું નામ લખતાં આવડ્યું,

ને પછી તો સ્વેટ આ કોરી રહી.' (પૃ.૮૯)

મુસલમાનો ' ૭૮૬ ' ના આંકડાને શુભ માને છે. આ આંકડાનો કવિ પ્રણયભાવને

નિરૂપવામાં આ રીતે વિનિયોગ કરે છે :

' સાતસો છયાસી વાર હું વિનવું,

એક વાર આવી મળ મિતવા.' (પૃ.૮૪)

પ્રેમ આવી પરાકોટિએ પહોંચે તો +વન ધન્ય બની જાય :

' આજે તમારા મનમાં વિચારો ઊઠયા હશે,

આજે અમારા હાથની રેખાઓ સળવળી.' (પૃ.૮૫)

પ્રેમની પૂં+ જ ઈશ્વરની સૌથી મોટી નેઅમત છે, કૃપા છે :

' હાથ આ સાવ ખાલીખમ્મ અદમ,

ફકત ખિસ્સામાં અઢી અક્ષર છે.' (પૃ.૮૮)

' !a[RA9r p# ka p!esaepiDt H#y ' જેવી વાણી અદમે પણ ઉચ્ચારી છે ને! અને આ પરંપરાનુસારી શેઅર પણ જોઈ લો – પ્રણયરોગનો ઈલાજ કવિ સૂચવે છે :

' કેવળ દવાથી રોગ અમારો નહીં મટે ,
સંબંધ પણ ઉમેરો જરી સારવારમાં '(પૃ.૯૧)

અદમે આ 'ચોપડી ' માં શબ્દ, અર્થ, ભાષા વિષયક પણ અનેક શેઅર આપી શબ્દાર્થથી ઉપર કશુંક વિશેષ લક્ષવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. તેઓ કહે છે :

' શબ્દના હોઠ પણ સીવાઈ ગયા,
અર્થ પણ આંખથી થયા ઓઝલ '(પૃ.૧૮)

સર્જકે અનેકો દ્વારા સેંકડો વાર વપરાયેલા શબ્દો સાથે કામ પાર પાડવાનું હોય છે. અદમ શબ્દકોશને આ રીતે જુએ છે :

' એહું જૂંહું પાનેપાન ,
શબ્દકોશ છાંડેલું ધાન '(પૃ.૮૨)

ખખડધજ પીપળાના વૃક્ષ પર ચુડેલનો વાસ હોય છે. અને એ વૃક્ષ પાસે જવાની કોઈ હિમ્મત કરતું નથી. જો ત્યાં ગયા તો ચુડેલ વળગી પડે અને એથી માણસને નુકશાન થાય .આવી અગોચર વિશ્વ સંબંધિત લોકમાન્યતાઓનો પુરાકલ્પન તરીકે વિનિયોગ કરી અદમ કેવા અર્થ તરફ આપણી ગતિ કરાવે છે તે જુઓ :

' આપણો શબ્દ ખખડધજ પીપળો,
ને ભાષા ચુડેલ છે જાની' (પૃ.૯૨)

સાહિત્યકારોને શબ્દોનાં ઝેર ચડયા છે. અદમવાણીમાં રહેલો કટાક્ષ જુઓ :

' ગઝલના ઓલિયા ગીતોના ભૂવા ,
શબ્દનાં ઝેર ઊતરતા જ નથી.'

કવિએ શબ્દો સાથે સતત કામ કર્યું છે. આથી જ શબ્દોની મર્યાદાઓ પણ સમ+ લીધી છે. શબ્દોથીય વિશેષ મૌનનું મહત્વ છે. શબ્દોએ પણ છેવટે મૌન પાસેજ અટકવાનું હોય છે. કવિ એવા પ્રદેશમાં પ્રવેશી ગયાની અનુભૂતિ કરે છે :

' આ સકળ વિસ્તાર સાયલ-સજોન છે ,
ખોખરા શબ્દોનું ભોં ભોં ભોં ન કર.' (પૃ.૧૯)

મૌનનો સમંદર શબ્દોની હોડી વિના તરી જવાની ઈચ્છા એમણે વ્યક્ત કરી છે :

આપણે પણ મૌનનો દરિયો હવે ,

પાર કરીએ શબ્દની નૌકા વિના .' (પૃ.૨૫)

રાજેશ વ્યાસ ' મિસ્કીન ' કહે છે : ' અદમ ટંકારવીની ગઝલો જેટલી સરળ એટલી જ ચોટદાર હોય છે.' ^{૨૬} વાત સાચી છે. અદમે પોતાની ગઝલોમાં સરળતા અને વેધકતાનો અદ્ભૂત સમન્વય સાધી બતાવ્યો છે. દેખીતી રીતે એમના કેટલાક શેઅર સાવ સરળ લાગે. પરંતુ આ સરળતા સપાટી પરની હોય છે. આવા શેઅરો પર વિચાર કરતાં કશુંક ગહન—ગંભીર પ્રાપ્ત થઈ જતું હોય છે. નીચેના શેઅરમાંથી એવું એક સ્વભાવોક્તિ ચિત્ર મળી રહે છે :

' ચોકમાં બે ફૂકડા લડતા હતા,

લોક તે ભેગા મળી જોતા હતા .' (પૃ.૨૬)

ગંભીર વાત હસતાં હસાવતાં કહી દેવી એ આ શાયરનું લક્ષણ જણાય છે. અદમ હઝલકાર નથી , પરંતુ હઝલની ભ્રાન્તિ થાય એવા ઘણાં શેઅર એમની પાસેથી મળી આવે છે. અદમની આવી ખાસિયત પારખીને જ ચિનુ મોદીએ કહ્યું છે : " આ ઓલિયો અદમ આવું આપણને છેતરેય ખરો. ગઝલના શેઅર કહેતાં કહેતાં હસી પડવું એ આ ગંભીર માણસની ખતરનાક બાબત છે. એ હસવે ચડે, ચડે ને ચડે જ." ^{૨૭}

અર્થહીન લાગતા રદીફ— કાફિયા પ્રયોગ ગઝલોમાં પણ એક્સર્સિટીના પ્રયોગો કર્યા હોય એવી કેટલીક ગઝલો અદમ પાસેથી મળી આવે છે. જો કે એમાં દેખાતી અર્થહીનતામાંથી પણ એક ગૂઢ અર્થ તો નીપજ રહે છે. ટૂંકી બહરના નીચેના શેઅરમાં ઈસ્લામી શબ્દો , દ્રિરુકત શબ્દો અને અર્થહીન રદીફનો સ્વાદિષ્ટ સંભાર છે :

' આશંકા લા હવ્લ વલા ,

આરણ—કારણ ઠેઠ ઠસ.' (પૃ.૩૦)

આશંકાથી બચવું જોઈએ. પરંતુ આ રોગનું કોઈ ઔષધ નથી. એવું કંઈક આ શેઅર માં સુચવાય છે.

અદમની ગઝલોમાં રહેલું રદીફ—કાફિયાનું નાવીન્ય, પ્રયોગોનું પ્રાબલ્ય , ગઝલોમાં ગઝલ —માહાત્મ્ય વગેરે પરમાણી નેજા શ્રી મનહર મોદીએ અદમને ભરપૂર નવાઝયા છે : " છેલ્લા ચારેક દાયકાથી અમારા કુળમાં અમે માત્ર ઈન—મીન ને તીન જ છીએ.... આજે, આ ક્ષણે હું જાહેર કરું છું કે એમાં એક બળવાન સર્જકનો ઉમેરો થાય છે. તે છે, અદમ ટંકારવી ..... હું આ તકે , અદમ ટંકારવીને ૧૦૦ માંથી ૧૧૦ (દસ મારી ગાંઠના ઉમેરીને)માર્ક આપ્યાનું જાહેર કરું છું " ^{૨૮}

બરેબર 'અદમ' ટંકારવીનું સમગ્ર ગઝલસાહિત્ય ગુજરાતી ગઝલ-સાહિત્યના ઇતિહાસનું અલગ પ્રકરણ માંગી લે એટલું સત્વશાળી છે. ગુજરાતી ડાયસ્પોરા ગઝલ-સાહિત્ય અદમની ગઝલોથી સમૃદ્ધ બન્યું છે.

પાઠટીપ

૧. ' કુલ્લિયાતે દીપક ' : દીપક બારડોલીકર : પ્રથમ આવૃત્તિ, ઈ.સ. ૨૦૦૭ . દીપક બારડોલીકર ની ગઝલોની પંક્તિઓની સામે કૌસમાં દર્શાવેલ પૃષ્ઠાંક ' કુલ્લિયાતે દીપક ' ની આ આવૃત્તિના છે.
૨. ' તલબ ' : દીપક બારડોલીકર : પ્રથમ આવૃત્તિ, ૧૯૯૪ : પૃ. ૦૧
૩. ' ટાઈમ્સ ઓફ ઈન્ડિયા ' (ગુજરાતી) : તા. ૨૯-૧-૧૯૯૦
૪. ' ગુજLISH ગઝલો ' : સંપાદન- 'મસ્ત' મંગેરા, ' જિગર ' ટંકારવી : પ્રથમ આવૃત્તિ, ૨૦૦૦ : પૃ. ૦૭
૫. ' કવિ ' ત્રૈમાસિક : ઓગસ્ટ ૧૯૮૬
૬. ' તલબ ' : દીપક બારડોલીકર : પાછલા પૂંઠા પરથી.
૭. એજન : પૃ. ૧૦
૮. એજન : પૃ. ૦૭
૯. એજન : પૃ. ૦૩
૧૦. ' વહોરા વેલફેર ' માસિક : ડિસેમ્બર ૧૯૯૦
૧૧. ' ધબક ' ત્રૈમાસિક : જૂન ૨૦૦૬
૧૨. ' દીપક ' બારડોલીકરની ડાયસ્પોરા કવિતા ' : સંપાદક - ડૉ. બળવંત જાની : પ્રથમ આવૃત્તિ, ૨૦૧૦ : પૃ. ૪૪
૧૩. ' અંજુમન વોઈસ ' માસિક : ઓગસ્ટ ૨૦૦૮
૧૪. ' શબ્દસૃષ્ટિ ' માસિક : ઓક્ટોબર - નવેમ્બર (દીપોત્સવી વિશેષાંક) ૨૦૧૧ : પૃ. ૧૦
૧૫. ' તમા ' : ' અદમ ' ટંકારવી : પ્રથમ આવૃત્તિ, ૨૦૦૮, ના આધારે પૃષ્ઠાંક આપેલા છે.
૧૬. ' અંજુમન વોઈસ ' માસિક : જૂન ૨૦૧૦
૧૭. ' ઓથાર -૨૦૦૨ ' : ' અદમ ' ટંકારવી : પ્રથમ આવૃત્તિ, ૨૦૦૮ ના આધારે પૃષ્ઠાંક આપેલા છે.
૧૮. ' બૃહદ્ ગુજરાતી કોશ ' : ખંડ-૧ : કે.કા. શાસ્ત્રી : પ્રથમ આવૃત્તિ, ૧૯૭૬ : પૃ. ૩૭૫
૧૯. ' ઓથાર - ૨૦૦૨ ' ના પાછલા પૂંઠા પરથી
૨૦. ' અંજુમન વોઈસ ' માસિક : ફેબ્રુઆરી ૨૦૧૦
૨૧. ' ઓથાર -૨૦૦૨ ' ની ડંકેશ ઓઝાએ લખેલી પ્રસ્તાવનામાંથી (પૃ.iii)
૨૨. ' અમેરિકામાં હોવું એટલે ... ' : ' અદમ ' ટંકારવી : પ્રથમ આવૃત્તિ , ૨૦૦૧ ને આધારે પૃષ્ઠાંક આપેલા છે.

૨૩. ' અદમ ' ટંકારવીની ડાયસ્પોરા કવિતા ' : સંપાદક – ડૉ. બળવંત જાની : પ્રથમ
આવૃત્તિ, ૨૦૧૦ : પૃ. ૧૯
૨૪. એજન : પૃ. ૩૮
૨૫. ' અદમ ' ટંકારવીની ગઝલોની ચોપડી ' : અદમ ટંકારવી : પ્રથમ આવૃત્તિ, ૧૯૯૭ : અહીં
પુનર્મુદ્રણ ૨૦૦૧ ને આધારે પૃષ્ઠાંક આપ્યા છે.
૨૬. તા. ૧૩ નવેમ્બર ૨૦૧૧ ના રોજ લેસ્ટર – યુ.કે. મુકામે ' અદમ ' ટંકારવી સન્માન સમારંભ '
યોજાયેલો. તે વેળા પ્રગટ થયેલ પેમ્ફલેટમાંથી.
૨૭. ' અદમ ' ટંકારવીની ગઝલો ની ચોપડી' ની પ્રસ્તાવના : પૃ.૦૬
૨૮. ' અદમ ' ટંકારવીની ગઝલો ની ચોપડી' ના પાછલા પૂંઠા પરથી.

'ગુલ ' , 'મહેક' , 'કદમ' અને 'અંજુમ' ની ડાયસ્પોરા ગઝલો

પ્રકરણ – ૪

'ગુલ', 'મહેક', 'કદમ' અને 'અંજુમ' ની ડાયસ્પોરા ગઝલો

૪.૧ 'ગુલ' ની ગઝલોની સુગંધ

યુ.કે.માં ગુજરાતી ગઝલના ઇોડને સીચવાનું કામ અહમદ 'ગુલે' કર્યું છે.એમની કેટલીક કાવ્યકૃતિઓ પહેલાં 'મહેક' ટંકારવી સંપાદિત 'ઉપવન'માં પ્રગટ થઈ હતી (૧૯૮૨) પછી અહમદ 'ગુલ' સ્વતંત્ર કાવ્યસંગ્રહ 'પમરાટ' ^૧ લઈને આવે છે.આ સંગ્રહમાં નઝમો, મુક્તકો, અછાંદસકાવ્યો સાથે ૬૩ ગઝલો પણ છે.

વતનપ્રેમ ડાયસ્પોરા કવિતાનો પ્રથમ વિષય છે. 'પમરાટ'નો પ્રારંભ પણ વતનપ્રેમની ગઝલથી થયો છે.

‘વતનથી દૂર છું તેથી વતનની યાદ આવે છે’

વિખૂટા જે પડેલા તે યમનની યાદ આવે છે.’ (પૃ. ૦૧)

અને જ્યાં ગઝલ –વિભાગ પૂરો થાય છે, ત્યાં પણ કવિ ૩ ગઝલોમાં વતનવિચ્છેદની પીડા અભિવ્યક્ત કરે છે. ત્રણેમાંથી એકએક શેઅર જોઈએ:

‘ને જ્યારે દૂરતાના ઘાવ જો પીડા જગાડે તો,

વતન તું યાદનાં આંસુ બની આંખોથી ટપકે છે.’ (પૃ. ૬૧)

‘ઊડીને આવતાં જહાજો વતનથી જરી ભેટવા દેજો,

ચપટી ધૂળ મળે વતનની તો ‘ગુલ’ ચેન +વનમાં છે.’ (પૃ. ૬૨)

‘હરપળે છે ગૂંગળાતું આ +વન પરદેશમાં,

રોજ અમને યાદ આવે છે વતન પરદેશમાં.’ (પૃ. ૬૩)

કવિનો વતનઝૂરાપો તો એવો છે કે વતન તરફથી ઊડીને આવતાં જહાજોને ભેટવા પણ તે ઉત્સુક છે. કારણ કે આ જહાજો પર ચોંટેલી વતનની ધૂળ જો ચપટીક મળી જાય તો +વનમાં શાંતિ મળે. પરદેશમાં નિત્ય ગુંગળામણભર્યું +વન +વતા કવિ વતનને યાદ કરી અશ્રુઓ વહાવે છે. અશ્રુઓના સથવારે જ આ ગઝલો રચાયાનું અનુભવાય છે.

એક બાજુ પ્રાણપ્યારું વતન છે, વતન સાથે જોડાયેલો ભવ્ય અતીત છે, અતીત તરફનો અદમ્ય પ્રેમભાવ છે. તો બીજી તરફ ઈંગ્લેન્ડ છે, ત્યાં +વાતી વર્તમાન જિંદગી છે. અને તેણે વાસ્તવિકતાનું ભાન કરાવ્યું છે. એ વાસ્તવિકતા સ્વીકારતા કવિ અનહદ વેદના અનુભવે છે.

ભારતને યાહતો આ બિનનિવાસી ભારતીય વતનમાં કોમી એકતા અને ભાઈચારાની વાત ઠેરઠેર તારસ્વરે કરે છે :

“ ‘ગુલ’ ભલું એમાં છે હિંદી એક થઈને રે’ બધા ,
દેશપ્રેમીઓ સદા જે રાહ બતલાવી ગયા.” (પૃ. ૩૬)
‘રોજ ઝઘડા ને ફસાદોના બજારો છે ગરમ,
બસ હવે સૂલેહના કોઈ ફેસલા પર આવીએ’ . (પૃ. ૫૭)

અહમદ ‘ગુલ’ ને સમાજની ,કોમની ચિંતા છે. કોમ માટે કોઈપણ કુરબાની આપવા
કવિ તત્પરતા દર્શાવે છે:

‘ઈંટ બની દીવાલોમાં ચણાઈ જાશું ,
ગઢો ને કિલ્લા બની કોમના, લડવું છે.’ (પૃ. ૧૬)

ઈંગ્લેન્ડમાં ગુલ એક સામાજિક કાર્યકર તરીકે જાણીતા છે. તેમણે દંભી અને કહેવાતા
કાર્યકરો પણ જોયા છે. આથી જ તેઓ આવી પંક્તિ પણ રચી શક્યા છે:

‘સીંચે વિખવાદનાં જળ ને કરે સહકારની વાતો,
જગત બરબાદ કરનારા કરે ઉદ્ધારની વાતો.’ (પૃ. ૨૬)

માનવસંબંધોની રચના અંગે ગુલનો સંવાદી સૂર સંભળાયા જ કરે છે vs ૨૬૪k ૭Mbk m\
ની ભાવનાની અભિવ્યક્તિ ગુલની કવિતાનું એક પ્રમુખ લક્ષણ છે. તેઓ કહે છે:

‘જરીક સાથ તણખલાને વીણવા લાગો,
પછી બધા મળી માળો બનાવીએ ,આવો.’ (પૃ. ૫૧)

પરંતુ ક્યારેક કવિ આપસી સંબંધોથી પણ દૂર પોતાની જાતને લઈ જાય છે. ત્યાં તેમની
તત્વદર્શી તરીકેની છબી ઉપસી રહે છે. જુઓ :

‘નથી છે કોઈ સ્વજન ને નથી દુશ્મન હવે મારું ,
સંબંધોની બધી પંચાતને ભુલી જવા માંગું’ (પૃ. ૫૦)

મેળા અને દુકાનનો સંદર્ભ આપીને અવસર ચૂકી ગયાની વેદના આ ગઝલકારે સરસ
રીતે વ્યક્ત કરી છે:

‘ગયા કંઈ હોંશથી મેળા મહી તો ત્યાં જણાયું કે,
બહુ મોડા થયા દુકાન તો ઊઠી જવા આવી.’ (પૃ. ૪૭)

ગઝલ હોય એટલે એમાં પ્રેમની વાત હોય જ. ગુલની ગઝલોમાં પ્રેમ મહત્વનો
કવનવિષય બન્યો છે. પ્રેમવાંછું આ ગઝલકાર પનઘટ થી મનપટ સુધી જવા ચાહે છે.

‘મજાનું છે જુઓ વાતાવરણ પનઘટ સુધી જઈએ,
બનાવીને બહાનું કોઈના મનપટ સુધી જઈએ.’ (પૃ. ૦૨)

આવો કવિ વિરહથી ગભરાય એ સ્વાભાવિક છે :

‘ચોતરફ અંધકાર છે ને તારલા નિસ્તેજ છે,

‘ગુલ’ વિરહની રાતના થઈ રહ્યા છે ઈશારા.’ (પૃ. ૦૬)

છતાં તેઓ દર્દને સાચવી લે છે.કારણ કે તેઓ જાણે છે કે +વનની સાર્થકતા દિલમાં દર્દના હોવા થકી છે.કવન પણ ઊર્મિને ઝંકૃત કરે એવું હોવું જોઈએ, એમ કહેવાની તક તેઓ ઝડપી લે છે:

‘ જે દિલમાં દર્દ ના હોય તે +વન શા કામનું ?

ઊર્મિ જે ના જગાડે તે કવન શા કામનું ?’ (પૃ. ૦૮)

પ્રિયજનને ભૂલી જવાનું કામ કહીએ એટલું સહેલું નથી.કદમ આપમેળે જ ક્યારેક ભૂતકાળની ગલીમાં લઈ જાય છે:

‘ગલી જે છોડવાને પણ વીતી ચૂક્યા ઘણા યુગો,

ફરી શાને દિશાએ તે ,જવા હરખાય છે પગલાં.’ (પૃ. ૦૭)

વતનવિરહેદની વ્યથા હોય કે કોમની અદ્યોગતિનું દુઃખ હોય કે સ્વજનનો વિરહ હોય: ગુલની ગઝલોમાં દર્દ વહેતું નિરંતર અનુભવાયા કરે છે. એમણે પોતાની અંગત વાતમાં લખ્યું છે: ‘મારી વ્યથામય જિંદગીને ગઝલનું માળખું માફક આવ્યું છે.વિષાદના ભાવો મારી ગઝલોમાં ઠેર ઠેર છે...’^૨

ચોટદાર અને અસરદાર શેઅરો એ ગઝલનું બહુ મોટું આકર્ષણ હોય છે.શબ્દ-ચમત્કૃતિ વિના આવી ચોટ કે અસર સિદ્ધ કરી શકાતી નથી.ગુલના કેટલાક ચોટીલા અને વેધક શેઅરો જોઈએ:

‘એમને મળવા પ્રયત્નો તો કર્યા છે મેં સતત,

ખુદ રસ્તાઓ જ થાકે તો પછી હું શું કરું?’ (પૃ. ૨૪)

ખુદાયા મને આપી તે જિંદગી તો અશ્રુભરી આપી,

હવે પાણીમાં ઘર અમારું ને ,પાણી અમારું વતન છે.’ (પૃ. ૨૭)

ટૂંકી બહરની ગઝલોમાં, નાની નાની પંક્તિઓ વડે પણ કવિ ગઝલમાં આવો જ ચમત્કાર સાધી શક્યા છે:

‘+વ્યા તો એવું કે ખુદની

છાયાથી પણ ડરતાં ડરતાં .

ફીણોના પરપોટા લાધ્યા,

દરિયો આખો તરતાં તરતાં.’ (પૃ. ૩૫)

પ્રત્યેક ગઝલનો દરેક શેઅર ચોટદાર હોય એવું તો ભાગ્યે જ બની શકે.પરંતુ નોંધવું જોઈએ કે ગુલની કેટલીક ગઝલ આખેઆખી વેઘક અને ચમત્કારિક બની શકી છે.આવી બે ગઝલના બે શેઅર માણીએ:

‘ આગાહી ઝંઝાવાતની હતી તેથી,
સ્વપ્નાં રાતભર દફનાવતાં રહ્યાં.’ (પૃ. ૧૪)
‘હ+ ‘ગુલ’ ઝખ્મ છે તાજા વહેવા દો જરા લોહી ,
ટપકશે રકતધારામાં પછી ઈન્કારની રાતો.’ (પૃ. ૩૦)

કવિતાના પ્રેરકબળો અને કવિની સર્જનપ્રક્રિયાનો ખ્યાલ આપતી પંક્તિઓ ‘ પમરાટ’ માંથી મળી રહે છે.

‘કવનમાં શોધતો રહીશ હું તને ,
જો કલ્પનાને આવી જાય પાંખો.’(પૃ. ૧૫)

કવિ કબૂલ કરે છે, ગઝલનું ઉદ્ભવ સ્થાન ક્યાં છે,તે જણાવે છે:

‘મોં અમસ્તી તો લખી છે ના કદી પણ ‘ગુલ’ ગઝલ ,
હા, સતાવે દર્દ ત્યારે ગીત મોં ગાયાં હશે.’ (પૃ. ૩૩)

આ કવિ +વન અને જગતની દરેક પરિસ્થિતિ અને વસ્તુમાંથી કવિતાનું તત્વ શોધી લે છે.અરીસાએ પણ કવિને તત્વબોધ આપ્યો છે:

‘હું જો રડું તો મુજને હસાવ્યા કરે છે દર્પણ,
અશાંત મનને મારા સમજાવ્યા કરે છે દર્પણ.’ (પૃ. ૧૭)

શબ્દો વિના સાહિત્યનો વ્યાપાર થઈ શકતો નથી.અહમદ ‘ગુલ’ શબ્દની શક્તિથી પરિચિત છે. આથી જ કહે છે:

‘ભાર શબ્દોના ન ઊંચકાયાં કદી,
તોલવા ચાહું ને તોલાય ના કશું.’ (પૃ. ૦૫)

છતાં શબ્દોને પણ એક મર્યાદા હોય છે.કવિ સરસ વાત કરે છે:

‘થાકેલા શબ્દો આરામ માંગે તો ,
આંખોના બાણ છૂટે સ્વાભાવિક છે.’ (પૃ. ૨૨)

બીજા એક શેઅરમાં કવિ મૌનનો પણ મહિમા ગાય છે:

‘શબ્દના એ જંગલો સળગી ગયા સારું થયું ,
મૌનનાં ઉપવન હવે સરજાય તો કહેવાય ના.’ (પૃ. ૫૩)

શબ્દો અને મૌનલક્ષી શેઅરોથી એ પ્રતીત થાય છે કે 'ગુલ' ગુજરાતી ગઝલની બદલાતી જતી તરાહોથી માહિતગાર છે અને એ તરફ વળવાનું એમનું વલણ છે. 'અદમ 'ટંકારવીએ યોગ્ય જ લખ્યું છે.' સમકાલીન ગુજરાતી ગઝલના પ્રયોગલક્ષી પ્રવાહથી પણ ગુલ પરિચિત છે.એમની પગલાં,દર્પણ, વાતો,માનવ,આદિ રદીફવાળી ગઝલોમાં આ જોઈ શકાય છે."૩

ઉર્દૂ ગઝલોમાં જોવા મળતા સમંદર ,મઝધાર,કિનારો જેવા પ્રતીકો ગુલની ગઝલોમાં પણ અવાર નવાર આવે છે.આ પ્રતીકોને સહારે તે +વનસંઘર્ષની વાતો કરે છે:

"છે અમારું ઘર હવે મઝધારમાં,

રોજ કિનારાની હવે વાતો ન કર" (પૃ. ૦૩)

' નથી પરવા મને આ જિન્દગાનીમાં કિનારાની,

મળી જો જાય ઝંઝાના તે હું સહવાસ શોધું છું.' (પૃ. ૧૦)

'ઝંઝાથી બચી કોઈ,

ડૂબે છે કિનારે પણ.' (પૃ. ૧૩)

આવા શેઅરો જ્યારે અતિશય થઈ પડે છે ત્યારે કંઈક ખૂંચે પણ છે.સમાન અર્થબોધ કરાવતા શેઅરો પણ સંગ્રહમાં ઘણી જગ્યાએ છે. સળંગ બે ગઝલોમાનાં આવા બે શેઅરો જોઈએ:

'ભાગ્યની છે વાત એવા અમને મળ્યા નાખુદા,

કે કિનારા પર અમારી નાવ ડુબાવી ગયા.' (પૃ. ૩૬)

' નાખુદા પર ભરોસો હતો 'ગુલ' છતાં ,

નાવ ડૂબે કિનારે તો હું શું કરું.' (પૃ. ૩૭)

ઈંગ્લેન્ડમાં તરહી મુશાયરાનું સારું એવું પ્રચલન છે.'ગુલ' ની ઘણી ગઝલો આવા મુશાયરાઓની નીપજ છે. અન્ય શાયરોની પંકિતને આધાર બનાવીને રચાયેલી 'ગુલ' ની આવી ગઝલોના બે શેઅર જોઈએ:

'સમેટી લો હવે આ રાતને ઓ 'ગુલ' ઘણી જલદી.'

પ્રતીક્ષા ક્યાં સુધી કરવી કે સૂર્યોદય થવાનો છે.' (પૃ. ૧૯)

'જિંદગીમાં હર પળે અપનાવશું સહકારને,

કોઈનો પડકાર છે તો ઝીલશું પડકારને' (પૃ. ૨૫)

‘પમરાટ’ ના ‘ગુલ’ પરંપરાવાદી વધુ જણાય છે. પરંતુ ક્યારેક તેઓ ગઝલના પરંપરિત વિષયોમાંથી બહાર નીકળીને આધુનિક યંત્રયુગીન માનવીની વેદનાને પણ વાચા આપે છે:

‘વેચી સમયની પૂંજીને લોકો +વ્યે જાય છે,
સૌદાગરોને કેટલા સસ્તા મળે છે +વન.’ (પૃ. ૦૮)
‘+વનના હર વળાંકો પર સૌદાગરી કરી એણે,
હંમેશાં ‘હું’ અને ‘હું’ માં જ એ ખર્ચાયેલો માનવ’ (પૃ. ૩૪)

‘સૌદાગર’ કે ‘સૌદાગરી’ શબ્દ કેટકેટલો અર્થસંભાર ધરાવે છે. માણસ વિશેનું કવિનું આ અવલોકન એકદમ યથાર્થ છે.

ગુલ અર્થાત્ ફૂલ. પોતાના ઉપનામના અર્થસૌન્દર્યનો લાભ લેવાનું ‘ગુલ’ ચૂકતા નથી. સંગ્રહમાં ફૂલલક્ષી સંખ્યાબંધ શેઅરો છે. બે માણીએ:

‘અમે તો જિંદગી એવી ઘડીશું ફૂલના જેવી,
બધે પમરાટ ફેલાવી પછી કરમાઈ જાશું.’ (પૃ. ૦૪)
‘ચમનનું પુષ્પ છું હું તો મને જંગલ બતાવો ના,
‘સદા પમરાટને પ્રસરવા ગુલઝાર માંગુ છું’ (પૃ. ૪૯)

‘ગુલ’ મુસ્લિમ ગઝલકાર હોવા છતાં એમની ગઝલોમાં ઉર્દૂ –ફારસી શબ્દોનું અતિ ભારણ નથી. એમણે એમની ગઝલોને વધુમાં વધુ ગુજરાતી બનાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. હા, ‘ચિત્રકારને’ ગઝલમાં મુસવ્વીર, તદબીર, તાબીર, તામીર જેવા શબ્દો આવ્યા છે ખરા. પૃ. પર પરની ગઝલમાં પણ સદાકત, તિજારત વગેરે ઉર્દૂ શબ્દો આવ્યા છે. પરંતુ એ તો અપવાદ રૂપે જ જોઈ શકાય.

છંદયુક્તિ એ ગુલની ગઝલોનો પ્રધાન ગુણ છે. પરંતુ આ ગુણ જ ક્યારેક મર્યાદા પણ ખેંચી લાવ્યો છે.

છંદ અને પ્રાસ જાળવવા ખાતર ક્યારેક કવિને એકવચનના કઠંગા બહુવચનો કરવા પડ્યા છે. દા. ત. તૃષાઓ, અંધકારો, (પૃ. ૫૬)

કાફિયા મેળવવાની લાહયમાં ક્યારેક વાત અસ્પષ્ટ રહી જવા પામી છે:

‘આજના માનવને જોતાં એમ જાણે થાય કે,
માનવીના રૂપમાં કોઈ અંગ છે, બસ અંગ છે.’ (પૃ. ૨૮)

અહીં ‘અંગ’ શબ્દથી કવિને શું અભિપ્રેત છે, તે સ્પષ્ટ થતું નથી. એક જગ્યાએ ગઝલની એક જ પંક્તિમાં સમાનાર્થી શબ્દો આવી ગયાનું પણ બન્યું છે:

'ચહેરા જુદા, ભાવો જુદા, અંદર જુદા , ભીતર જુદા.'(પૃ.૨૩)

ઉઘાડ ટાણે જોવા મળતી આવી થોડીક મર્યાદાઓ છતાં 'પમરાટ' માં સંખ્યાબંધ શેઅરો નીતર્યા નીર જેવા છે, જે ભાવકને પરિતૃપ્તિનો અનુભવ કરાવે છે. બે શેઅર માણીએ:

'રાતની ખામોશ પળને તોડવા કોને કહું,

ને સળગતી ચાંદનીને ઝીલવા કોને કહું.' (પૃ.૩૧)

'બુઝાવવી જો હોય તો દરિયો જ જોઈએ,

ઝાકળ થકી એ પ્યાસ બુઝાવી નહીં શકો.' (પૃ.૩૯)

મહૂમ પિતાશ્રીને શબ્દાંજલિ રૂપે લખાયેલી ગઝલ પણ નોંધપાત્ર છે. 'ગુલ' પિતાને યાદ કરતાં લખે છે:

'હ+ તો પ્યાસ બાકી છે, ઝરણ તારી જરૂરત છે,

ઘણી છે દૂર મંઝિલ તો , ચરણ તારી જરૂરત છે.' (પૃ.૫૯)

ડૉ.વિતાને યોગ્ય જ લખ્યું છે: " અહમદ 'ગુલ' ની સર્ગશક્તિનો અચ્છો પરિચય કરાવતો 'પમરાટ' કાવ્યસંગ્રહ વિદેશમાં વસતા એક ભારતીય કવિ દ્વારા ગુજરાતી સાહિત્યમાં થયેલું નોંધપાત્ર ઉમેરણ છે."*

ગુજરાતમાં રહેતા ગુજરાતીઓ જ્યારે અંગ્રે + ભાષાના પ્રભુત્વ નીચે દબાતા જાય છે, ત્યારે યુ.કે.માં 'ગુલ' અને તેમના જેવા બીજા ઘણાં મિત્રો ગુજરાતી ભાષાને ત્યાં + વંત રાખવાના પ્રયાસો કરી રહ્યા છે, જે કાબીલેદાદ છે. 'પમરાટ' આવા પ્રયાસોનું સુફળ છે. કાવ્યરસિક ગુજરાતી પ્રજા આ સંગ્રહને આવકારે જ. 'ગુલ' ની ઉજ્જવળ સાહિત્યિક કારકિર્દી તરફની ગતિના એમાં દર્શન થાય છે.

'મૌનનું તેડું' ૫ એ અહમદ ગુલનો વિશિષ્ટ ગઝલ સંગ્રહ છે. વિશિષ્ટ એ અર્થમાં કે આ સંગ્રહમાં સમાવિષ્ટ બધી જ ગઝલો ટૂંકી બહરની છે. હાઈકુ, ટાન્કા, હાઈન્કા, માહિયા વગેરે લઘુ કાવ્ય પ્રકારો છે. તો ગઝલ પણ છંદના એક —બે આવર્તનોમાં રચી એને લઘુરૂપ આપી શકાય છે. ગુલે આ સંગ્રહમાં એવા પ્રયોગો કર્યા છે. એમના ગઝલપ્રદેશમાંથી પસાર થતાં એવું લાગે છે કે એમને ટૂંકી બહરની ગઝલોમાં જબ્બર ફાવટ છે. એમની એ હથોટી તરફ ઘણાં કવિમિત્રોએ એમનું ધ્યાન દોરેલું અને તેથીજ આ સંગ્રહ નીપ+ આવ્યો છે.

અહમદ 'ગુલ' આમ તો બોલકા છે. પ્રભાવશાળી વક્તા છે. અનેક સંસ્થાઓ સાથે જોડાયેલા હોવાથી મંચ પરથી ધારદાર પ્રવચનો કરે છે. પરંતુ મંચ પરથી ઊતર્યા બાદ મૌન રહેવાનું, મૌનતપ કરવાનું, સાહિત્યની સાધના કરવાનું વધુ પસંદ કર્યું છે. આથી તેમની

ગઝલોમાં મૌનની મહત્તાની ઉન્મુક્ત અભિવ્યક્તિ થઈ છે. છેવટે સહુએ મૌન પાસે જ અટકવાનું હોય છેને !

મૌનલક્ષી શેઅરો 'પમરાટ' માં પણ હતા. ૪૦ ગઝલોના આ સંગ્રહનો પ્રારંભ જ મૌનથી થયો છે. સંગ્રહનું નામકરણ થયું છે એ બે શબ્દો પ્રથમ ગઝલની પ્રથમ કડી (મત્લા) માં જ છે:

'હવે આ શબ્દ છંછેડું ,
મને છે મૌનનું તેડું.' (પૃ.૦૧)

ગુલની ગઝલો મૌનમાંથી જન્મી છે. ગુલની ગઝલોનું પગેરું મૌનમાં મળે છે. ગુલની ગઝલોના શબ્દો, અશ્આર મૌનમાંથી નિષ્પત્તિ પામ્યા છે. એમની સર્જકતાને પ્રગટાવવા આ મૌને મહત્વના પરિબળ તરીકે કામ કર્યું છે.

આ નાનકડા સંગ્રહમાંથી કેટલાક હૃદયસ્પર્શી અશ્આર પ્રાપ્ત થાય છે. મૃત્યુવિષયક ત્રણ શેઅરો જુઓ:

'હાશ! આવી આ કબર,
એજ અસલી ધામ છે.' (પૃ.૦૨)
'ભર વસંતે કોઈ વાર,
પાંદડાં લીલાં ખરે.' (પૃ.૦૩)
'લખું મકતો , મરણ પર પણ
મને બેફામની પરવા.' (પૃ.૦૯)

ગુજરાતી ગઝલકાર બરકત વિરાણી 'બેફામ' એમની ગઝલોના મકતાના શેઅર (તખલ્લુસ યુક્ત છેલ્લો શેઅર) માં મૃત્યુ વિષયક ચિંતન રજૂ કરવા માટે જાણીતા બન્યા છે. ગુલે અહીં બેફામને યાદ કર્યા છે. વધુ બે શેઅર જુઓ:

'મિલનની વાત છે ન્યારી,
ક્ષણોને થીજવી રાખો.' (પૃ.૦૪)
'હોય જો દિલમાં લગન,
વેંત ઊંચું છે ગગન.' (પૃ.૩૩)

ઉપરોક્ત અશ્આરમાં વ્યંજના છે, બોધ છે, ચિંતન છે અને ગઝલિયત પણ છે. નીચેના બે શેઅરમાં અલંકાર કેવા સરસ ગૂંથાઈને આવ્યા છે:

'દૂરતાના પીંજરે ,
કોઈ તોડે દમ સતત.' (રૂપક) (પૃ.૩૧)

'હસ એવું કે જાણે ફૂલ,

દબાવ્યું છે અધર વચ્ચે.' (ઉત્પ્રેક્ષા) (પૃ.૩૨)

જોકે, ક્યારેક અજાણપણે ભાવ-વિચારનું પુનરાવર્તન પણ થઈ ગયું છે. નીચેના બે શેઅરમાં એવું પુનરાવર્તન દેખાશે.

'ધ્યાસ છે સાગર તણી,

પણ મળે શબનમ સતત.' (પૃ.૩૧)

'તૃષા તો છે સમન્દરની,

ભલે શબનમ, મને આપો.' (પૃ.૩૫)

સંગ્રહના અંતમાં પણ અહમદ ગુલે મૌનની મહત્તા ગાઈ છે:

'મૌન તું જાગી જા,

તો જ શબ્દો ભાગે.' (પૃ.૪૦)

શબ્દો કરતાં મૌનનું બળ વધુ છે. મૌન જાગૃત થાય તો પછી ત્યાં શબ્દો ટકી ન શકે. પ્રારંભ અને અંતના મૌન વચ્ચે ગુલે જે અભિવ્યક્ત કર્યું છે, તેમાં પારદર્શકતા છે, ઈન્દ્રિયોને સ્પર્શે તેવી અસરકારકતા છે. સુખ્યાત ગઝલકાર શ્રી મનહર મોદીએ આ સંગ્રહની પ્રસ્તાવનામાં સાચું જ લખ્યું છે: "ગુજરાતી ગઝલ ક્ષેત્રે અહમદ 'ગુલ' એક સુરભિત પુષ્પ છે." ^૬ આ પુષ્પની સુગંધ આ અને એમના બીજા સંગ્રહોમાંથી પ્રસરતી અનુભવાયા કરે છે.

'અરોમા' (AROMA)^૭ એ અહમદ 'ગુલ' નો અનોખો ડાયસ્પોરિક કાવ્યસંગ્રહ છે. ડાયસ્પોરા સર્જકે પોતાની ભાષાનું સાહિત્ય પોતાના નવા વસવાટના દેશની જનતા સુધી તેમની ભાષામાં પહોંચાડવાની પણ નેમ રાખવી જોઈએ. ગુલે અહીં એ કર્તવ્ય સુપેરે બજાવ્યું છે. આ સંગ્રહમાં ગુલની ગુજરાતી કવિતાઓના અંગ્રે+ અનુવાદ પણ આપવામાં આવ્યા છે. અંગ્રે+ ભાષા- સાહિત્યના વિદ્વાન અને પ્રતિષ્ઠિત કવિ અદમ ટંકારવીએ 'ગુલ' ની ગુજરાતી કવિતાના અંગ્રે+ અનુવાદ કર્યા છે.

આ સંગ્રહમાં કુલ ૭૫ રચનાઓ છે. જેમાં ૬૦ ગઝલો છે. અદમ ટંકારવીએ ગુલની ગઝલોના ભાવ, લય, અર્થને બરાબર પકડી, મૂળ કૃતિનું સઘળું જળવાઈ રહે તે માટે પોતાની સર્જકતાને પણ કામે લગાડી સરસ અને સંપૂર્ણ અનુવાદ કરી આપ્યા છે. સંગ્રહમાં ગુલની ગુજરાતી કૃતિઓના શીર્ષક નથી, પરંતુ અંગ્રે+ અનુવાદોમાં તમામ કૃતિઓના શીર્ષક છે. એ વિશે વિચારતા એવું સમજાય છે કે અનુવાદકે હેતુપૂર્વક આમ કર્યું છે. અંગ્રે+ અનુવાદના દરેક શીર્ષકમાં જે તે કૃતિનો સાર, અર્થ કે સ્પષ્ટીકરણ પેશ કરાયું છે. તો આવા ઘણાં શીર્ષક જે તે કૃતિનું એક-બે શબ્દમાં માર્મિક વિવેચન પણ કરી દે છે. દા.ત. ગઝલ નં. ૯ નું શીર્ષક છે: 'The

grammar of life ' ગુલની આખી ગઝલ વાંચતા આ શીર્ષક સર્વથા યોગ્ય જણાય છે.આ ગઝલનો મકતાનો શેઅર જુઓ:

" 'ગુલ' 'કદાચિત' નામનું છે પિંજરું
રોજ એને તોડવા મથ્યા કરું. '

હવે એનો અનુવાદ જુઓ:

" O gul ! there is a cage called 'perhaps'
Endlessly struggle to open it "

આ સંગ્રહ પૂર્વે પ્રકાશિત થયેલા પોતાના કાવ્ય સંગ્રહોમાંથી શ્રેષ્ઠ રચનાઓ લઈને અહમદ 'ગુલે' પોતે 'અરોમા'નું સંપાદન કર્યું છે.ગુલ ભારતમાં જન્મ્યાં છે. અને બ્રિટનમાં વસવાટ કરે છે. બિનનિવાસી ભારતીયો, ગુજરાતીઓની નવી પેઢી પોતાની મૂળ ભાષા, પોતાના વડીલો અને પૂર્વજોની ભાષાના સાહિત્યને જાણે-માણે, તેમના સંવેદનોને પિછાણે, પોતાના મૂળ સુધી પહોંચવાનો પ્રયત્ન કરે એવા આશયથી આ પુસ્તક તૈયાર કરાયું છે.વળી, અંગ્રે+ભાષી બ્રિટિશ પ્રજાને પણ ગુજરાતી કવિતાથી પરિચિત કરાવવાનો-કહો કે ગુજરાતી સર્જનથી તેમને પણ સુવાસિત કરવાનો ગુલનો ઉપક્રમ રહ્યો લાગે છે. સાહિત્યિક આદાન પ્રદાન, લેવડદેવડ, એ ડાયસ્પોરા સાહિત્યનું એક મહત્વનું લક્ષણ છે, જે અહીં ચરિતાર્થ થતું દેખાય છે.

આ પુસ્તકને જાણીતા ચિત્રકાર શ્રી કનુ પટેલની સજાવટનો લાભ મળ્યો છે. આલીપોર (નવસારી જિલ્લામાં આવેલું ગુલનું વતન) થી બાટલી (યુ.કે.માં ગુલ રહે છે તે શહેર)નો માર્ગ દર્શાવતું, સાથે સાંસ્કૃતિક ભિન્નતાનો પણ નિર્દેશ કરતું સુંદર મુખપૃષ્ઠ કવિ શ્રી હરીશ મીનાશ્રુ દ્વારા તૈયાર થયેલું અહીં મળે છે. ગુલની કવિતા પર આધારિત શ્રી કનુ પટેલ નિર્મિત ૮ રેખાચિત્રો (Sketches) અંદર મૂકવામાં આવ્યા છે, જેથી પુસ્તક દીપી ઊઠ્યું છે. ઈંગ્લેન્ડના જાણીતા કવિચિત્રી Julie Boden નો પ્રતિભાવ આ પુસ્તકને પ્રાપ્ત થયેલો છે, તેનો થોડો અંશ જોઈએ:

'you brought oars in your breath,
And the boat was saved'

Upon reading this I found myself saying , 'Ah,subhasita, (well said)and then I moved on through the ghazals that form the bulk of this collection and found myself allowing the feeling of the poems.....we all have much to learn if we are to build

bridges across the mountains of the future..... perhaps a young poet of the next generations who is inspired by reading these poems will also "hear the roaring' and be inspired to write another translation for the future ,another bridge where many soles can cross.”⁸

જુલી બોડને પોતાના પ્રતિભાવમાં ગુલના ચાર શેઅર નોંધ્યા છે.એક ઉપર આપણે જોયો.બાકીના ત્રણ આ પ્રમાણે છે.

‘O Gul , I have joined hands with loneliness ,
I have no strength to walk with the crowd ‘
‘O Gul , to day I saw the ghazal weeping,
I had to take her to the market place’
‘Life is a school, O Gul,
I am learning me.’

હવે આ ૪ શેઅર ગુજરાતીમાં પણ જોઈ લઈએ:

‘શ્વાસનાં લઈને હલેસાં આવી તું
—ને બચેલી નાવની એ વાત છે.’ (પૃ.૦૨)
‘હવે એકાંતની ઝાલી જ લીધી આંગળીઓ ‘ગુલ’,
ફરીથી ભીંડમાં ચાલી શકું એવું ગજું જ ક્યાં છે ?’ (પૃ.૦૪)
‘આજ મેં રડતા નિહાળી ‘ગુલ’ ગઝલ ,
ભર બજારે લઈ જવાની વાત થઈ.’ (પૃ.૦૬)
‘રોજ ‘ગુલ’ શીખું મને
જિન્દગી અભ્યાસ છે.’ (પૃ.૧૧૪)

સંગ્રહનો પરિચય આપતાં અદમ ટંકારવીએ લખ્યું છે: “Ahmad gul has participated in poetry readings in Britain ,India the USA and Canada. He has reached large audiences through his gazals in Gujarati. Now with the publication of English translation of his gazals,it is hoped that he will reach even large audiences- particularly non –Gujarati lovers of poetry and the young

people belonging to second/third generation of British Gujarati community.”⁹

બે ભાષા વચ્ચે, બે સંસ્કૃતિ વચ્ચે, બે પેઢી વચ્ચે સેતુ રચવાનું કામ અનુવાદ કરે છે. આ ડાયસ્પોરા ગુજરાતી કવિએ પોતાની કવિતાઓ વાચન-મનન અર્થે અંગ્રેજ પ્રજા સમક્ષ તો મૂકી જ છે, સાથેજ ઈંગ્લેન્ડમાં જન્મેલી ગુજરાતી નહીં જાણતી ગુજરાતી નવી પેઢીને પણ આ નજરાણું ધર્યું છે, ભાવિ ગુજરાતી પેઢી જે ગુજરાતી ભાષા-સાહિત્યથી લગભગ દૂર થઈ ગઈ હશે. તેમને માટે પણ મૂળ (Roots) સુધી પહોંચવાનો આ વારસો મૂક્યો છે. 'અરોમા' નું એ મહત્વ છે. 'Aroma' એટલે સુગંધ. ગુલની ગઝલોમાં હૃદયના ઋજુ ભાવ અને ગુજરાતી ભાષાની સુગંધ છે. એની પ્રતીતિ ગુજરાતી વાચકોને તો હંમેશા થતી રહી છે. આવી પ્રતીતિ અંગ્રેજના જાણતલોને પણ થશેજ એવી શ્રદ્ધા છે.

મૌનના પડઘા સાંભળ્યા પછી, મૌનનું તેડું આવ્યા બાદ અહમદ 'ગુલ' આપણને 'મૌનાલય' ¹⁰ માં લઈ જાય છે. સંગ્રહની પ્રથમ ગઝલમાં પ્રથમ શેઅર(મત્લા) નો પ્રથમ શબ્દ 'મૌન' છે:

'મૌન શબ્દો ને કડીમાં કેદ છું,

ત્રણ વળાંકોની ગલીમાં કેદ છું.' (પૃ. ૧૩)

સંગ્રહની મોટા ભાગની ગઝલોમાં મૌનની વાત થઈ છે. કવિ મૌનને અનેક રૂપે જુએ છે. મૌન વિષયક થોડા અશઆર જુઓ:

'મૌનના જલસા થયા, એવી ખબર,

શબ્દઘર ઊજડી ગયા, એવી ખબર.' (પૃ. ૧૭)

'શબ્દો ફક્ત શબ્દો રહે, એવું કરો '

આ મૌનના પડઘા શમે, એવું કરો.' (પૃ. ૨૨)

શબ્દની માયા તળે છે જિન્દગી,

મૌનની છાયા તળે છે જિન્દગી.' (પૃ. ૨૩)

'શબ્દ લોહીઝાણ છે.

મૌન પણ અણજાણ છે.' (પૃ. ૩૬)

શબ્દના તંબુ બધા સળગી જશે,

મૌન ભડભડ છે ગઝલના આંગણો.' (પૃ. ૩૭)

અહમદ ગુલની ગઝલો એટલે મૌન સાથેનો કરુણરસિક વાર્તાલાપ. એમની ગઝલો મૌનમાંથી ઉદ્ભવી છે, મૌનની અભિવ્યક્તિ છે અને મૌનમાંજ વિરમે છે. કવિ મૌન સેવે છે અને

મૌન સરી પડે છે, મૌન શબ્દ બની જાય છે. મૌન સાથે સાહચર્ય અનુભવતા આ ગઝલકારે મૌનને પણ કેટકેટલા રૂપ અને આકાર આપ્યા છે. એમના કલા, કસબ અને કૌશલ્યની પ્રતીતિ આપણને આ સંગ્રહમાં સાઘંત થયા કરે છે. શ્રી 'અઝીઝ' ટંકારવી એ 'ગુલ'ના મૌનને આ રીતે ઓળખ્યું છે. 'ભાવકને શબ્દની સરહદ ઓળંગી મૌનના આલય સુધી લઈ જવાના પ્રયાસરૂપે અહમદ ગુલ લઈને આવે છે' મૌનાલય ' ....આ સંગ્રહની ગઝલો પણ અહમદ ગુલની અગાઉની ગઝલોથી જુદી પડે છે...આ ગઝલવિશ્વનું મૌન ભારજલ્લું છે.'^{૧૧}

'અદમ' ટંકારવીની જેમ અહમદ 'ગુલ' ની ગઝલોમાં પણ કવનવિષયક અશ્આર ખાસ્સી સંખ્યામાં મળે છે. અહીં ગઝલ, કડી, પિંગળ, રદીફ, કાફિયો, શબ્દ, અર્થ વગેરે સર્જનવિષય બને છે. કવિતાના જે અંગ છે, ઉપકરણ છે, તે વડે ગુલ પોતાની અનુભૂતિઓને નવીન અને સક્ષમ રીતે નિરૂપે છે. આવા કેટલાક અશ્આર જુઓ :

' ગુલ , મને ક્યાં ક્યાં તમે જઈ શોધશો,
હું ગઝલની હર કડીમાં કેદ છું. ' (પૃ. ૧૩)
'બેસમજ આખું જ પિંગળ પી ગયો ,
તે પછી હર કાફિયો રડમસ હતો . ' (પૃ. ૧૪)
'નામ એનું હોઠ પર રમતું રહ્યું ,
ને ગઝલ પૂરી થયાનું યાદ છે. '(પૃ. ૧૬)
' ગુલ , ગઝલ રોગીષ્ટ ને આ કાફિયો ,
પણ સડેલો, દૂરથી જોયા કરું . ' (પૃ. ૧૯)
'શબ્દ જે તીર થઈને છૂટે છે,
ગુલ હૃદય આરપાર હોવાનો. ' (પૃ. ૨૯)

એક શેઅરમાં કવિ ગુજરાતના સૌરાષ્ટ્ર પંથકમાં થઈ ગયેલા એક પ્રખ્યાત જાદુગરનો નામોલ્લેખ કરે છે. એ જાદુગર સાથે કવિ ગઝલના શબ્દોને સાંકળે છે તે ધ્યાન પાત્ર છે:

'ગઝલમાં આવતા થઈ જાય છુમંતર,
આ શબ્દો પણ મહંમદ છેલ છે બાબા. '(પૃ. ૨૪)

(અદમ ટંકારવીએ પણ મહંમદ છેલને જુદી રીતે, જુદા સંદર્ભે યાદ કર્યા છે તે યાદ રાખીએ.)

' મૌનાલય ' ની મોટાભાગની ગઝલો ૬ શેઅરની છે. લગભગ બધી ગઝલોના અંતિમ શેઅર (મકતા) માં કવિએ પોતાના તખલ્લુસનો ઉપયોગ કર્યો છે. આ ગઝલોમાં +વન , મૃત્યુ , પ્રેમ, પર્યાવરણ આદિ વિષયક ચિંતનાત્મક છૂટક શેઅરો પણ નોંધનીય બન્યા છે. આવા ત્રણેક શેઅરો જુઓ:

' આ +વનધારા ને તકલાદી ક્ષણો ,
 શ્વાસ આવારા ને તકલાદી ક્ષણો.' (પૃ. ૧૫)
 ' આજ મળવા મને ન આવ્યા એ,
 જિન્દગીભર મલાલ કરશે એ.' (પૃ. ૧૮)
 ' એ નદીની ધૂન લઈને દોડતો,
 એક રેલો ,દૂરથી જોયા કરું.' (પૃ. ૧૯)

' પમરાટ 'થી 'મૌનાલય' સુધી આવતાં ગુલની ભાવવિચારસૃષ્ટિમાં ઘણાં પરિવર્તન આવ્યા છે. શું ભારતમાં કે શું યુરોપમાં વૈશ્વિક સ્તરે ઘણું બદલાયું છે, તો ચૈતસિક સ્તરે ગુલની ગઝલો પર પણ એનો પ્રભાવ અવશ્ય પડ્યો છે. જો કે એમની ગઝલોમાંથી એવી કોઈ કબૂલાત કે વાદ યા પ્રવાહ પ્રત્યેની પ્રતિબદ્ધતાની ગવાહી મળતી નથી. ગુલની ગઝલોમાં જે બદલાવ આવ્યા છે તે સહજ રીતે આવ્યા છે. સમયની ગતિ પ્રમાણે આવ્યા છે. અને તે યોગ્ય જ થયું છે. માનવી રક્તપ્યાસો બન્યો છે, ભ્રાતૃભાવ ભૂલ્યો છે. એનાથી કવિહૃદય વ્યથિત છે:

' રક્તની કેવી હતી ઘાતક રમત,
 માનવી લથપથ થયા એવી ખબર.' (પૃ. ૧૭)

'એવી ખબર' માં કેટલા બધા સંકેતો છે! દુનિયા, દેશ અને ખાસ કરીને ગુજરાતની રક્તરંજિત ખબરોએ કવિને હલાવી નાખ્યાનું પ્રત્યાયન થાય છે. બીજા એક શેઅરમાં કવિ પાસે આવી જ ખબર આવી છે. ત્યાં કવિ સૂચન પણ કરે છે:

' હર હાથ ખંજર થઈ ગયાની છે ખબર ,
 ગુલ પ્યારની દુનિયા વસે, એવું કરો.' (પૃ. ૨૨)

પ્રેમ, શાંતિ, અહિંસા, બંધુત્વનો સંદેશો આપતો વૈશ્વિક ભાવ એ ગુલની કવિતાનો વિશેષ છે.

ઈ.સ. ૨૦૦૫ના સપ્ટેમ્બરમાં અહમદ 'ગુલ' ને હૃદયરોગનો હુમલો થયેલો. ત્યારે સ્વાનુભવલક્ષી એક ગઝલ લખાયેલી, તેમાંનો સર્વાનુભવલક્ષી એક શેઅર જુઓ:

' હૃદય હો, હાર્ટ હો, કે દિલ ગમે તે હો,
 ઘબકતું એક એમાં નામ રહેવાનું.' (પૃ. ૨૦)

ડૉ. બળવંત જાનીએ અહમદ 'ગુલ' ની કવિતાને મૂલવતાં લખ્યું છે. " અહમદ 'ગુલ'ની કવિતામાંથી એમની ધ્રુવપદની સાધનાનો પરિચય મળી રહે છે. બ્રિટિશ ગુજરાતી ડાયસ્પોરા કવિતામાં એક બળૂકો અવાજ બની રહેવાના છે કવિ શ્રી અહમદ 'ગુલ' " ૧૨ 'મૌનાલય' અને તે પૂર્વના સંગ્રહો અવલોકતાં આ કથનમાં સત્યની પ્રતીતિ થાય છે. ' મૌનાલય' માં તો અહમદ ' ગુલ' ખાસ્સા પ્રયોગશીલ અને વિકાસશીલ જણાય છે. ગઝલને પરંપરાના દાયરામાંથી બહાર

કાઢવાની એમની મથામણ જોઈ શકાય છે. એઓ નવા વિષયો શોધે છે. એટલુંજ નહીં ,તેની નવીન રીતે રજૂઆત પણ કરે છે. ગુજરાતી ગઝલોમાં ઉર્દૂ રદીફોનો પણ એઓ સરસ ઉપયોગ કરે છે. ' કહાં જા રહે હો', ' સમઝતા રહા મૈ ' વગેરે રદીફવાળી પાછલી છ ગઝલો આવી છે. 'ગુલ' ની ગઝલોમાંથી પસાર થતાં 'આદિલ' મન્સૂરીની વાત સાચી લાગે છે:

**' મઘમઘતી વાસંતી નિશાની ગુલની ગઝલોની ખૂશબૂ,
શબ્દેશબ્દમાં છલકે છાની ગુલની ગઝલોની ખૂશબૂ.' ^{૧૩}**

અહમદ 'ગુલ' ની ગઝલોમાં વતન પ્રત્યેની દોટ છે,પ્રિયમિલનનો તલસાટ છે, શાંતિ અને અહિંસાની ખેવના છે – અને સૌથી વધુ છે શબ્દ, અર્થ વગેરે સર્જનવ્યાપારની પાર જતું મૌનનું આલેખન. ડૉ. બળવંત જાનીએ નોંધ્યું છે :''શબ્દ અને મૌનનું નિરૂપણ ' ગુલ' ની ગઝલોમાં ખૂબ થયેલું છે... આ બે શબ્દ 'ગુલ' માટે જણાસ કે અસબાબ છે.એમની ખરી સમૃદ્ધિ છે,રિદ્ધિ છે...જ્યારે ગુલ આ બે શબ્દોને સતત પ્રયોજે કાવ્યમાં અને કાવ્ય સંગ્રહના શીર્ષકમાં, ત્યારે આ બન્ને શબ્દો વિશેનું એમનું ગંભીર ,ઊંડું ચિંતન છે એટલું તો અવશ્ય આ રચનાઓમાંથી પસાર થતા અનુભવાય છે. ^{૧૪} એવું લાગે છે, અહમદ 'ગુલે' શબ્દની આરાધના કરી છે અને મૌનની જાયના કરી છે. આ બાબત એમના ગઝલ –વાડ્મય નો વિશિષ્ટ ઉન્મેષ બની રહે છે.

૪.૨ ' મહેક' ની અધ્યાત્મરંગી ગઝલો :

યુ.કે. ખાતેના મુસ્લિમ ગઝલકારોમાં 'મહેક' ટંકારવી એક લોકપ્રિય નામ છે.મુશાયરામાં એમની ઉપસ્થિતિથી ચૈતન્ય પ્રસરી જાય છે. તેઓ અહીંથી ગઝલ લઈને યુ.કે.ગયા અને ગઝલના જ સાંનિધ્યમાં +વતા રહ્યા.ઈ.સ.૨૦૦૬ માં તેમનો કાવ્ય સંગ્રહ ' પ્યાસથી પરબ સુધી ..'^{૧૫} પ્રગટ થયો છે. આ સંગ્રહમાં તેમની ૬૨ ગઝલો પ્રગટ થઈ છે. ઉપરાંત ૩ નઝમો પણ અહીં સમાવિષ્ટ થઈ છે.એમના પ્રથમ સંગ્રહ 'પ્યાસ'(ઈ.સ.૧૯૭૨)અને દ્વિતીય કાવ્યસંગ્રહ ' તલાશ '(ઈ.સ.૧૯૮૦) ની કેટલીક ઉત્તમ ગઝલોનો સમાવેશ પણ આ સંગ્રહમાં કરવામાં આવ્યો છે.

' મહેક' ની ગઝલોનો મુખ્ય રંગ અધ્યાત્મ છે.સૂફીવાદે રંગાયેલી આધ્યાત્મિકતા એમની ગઝલોને અન્યોથી નોખી પાડે છે.સૂફીકવિઓના +વન અને કવનનો એમણે ઊંડો અભ્યાસ કર્યો છે. આ સંગ્રહની શરૂઆતમાં તેમણે મહાન સૂફી શાયર મવલાના જલાલુદ્દીન રુમીની +વનઝરમરનો ૦૮ પૃષ્ઠનો લેખ મૂક્યો છે. 'મહેક' ની ગઝલોને સમજવા આ લેખ મદદરૂપ

થઈ શકે છે. પ્રેમલક્ષણાભક્તિ એ એમની ગઝલોનું તરત નજરે ચઢતું લક્ષણ છે. અઝીઝ ટંકારવીએ પણ આ લક્ષણ બરાબર પકડી લખ્યું છે." ભાઈ 'મહેક' ની ગઝલોમાંથી પસાર થનારને સુફી ઘરાનાની ડેલીમાં સાવ સહેલાઈથી પ્રવેશવાનો પરવાનો મળે છે. એકવાર એ ઈશકે—હકીકીના ડાયરાનો કસુંબો પીધા પછી ભાવક પણ સર્જકના રંગે રંગાઈ ન જાય તો જ નવાઈ." ૧૬

**' આપી તો પ્યાસ અમને પ્યાસા હરણની આપી,
ને જિંદગી સળગતા વેરાન રણની આપી.' (પૃ.૨૪)**

સંગ્રહની પ્રથમ ગઝલનો આ પ્રથમ શેઅર છે, મત્લાનો શેઅર છે. સળગતા વેરાન રણ જેવી જિંદગીમાં કવિને—+વને તરસ્યા હરણ જેવી તરસ છે. તીવ્રતમ પ્યાસને નિરૂપવા કવિએ સળગતા વેરાન રણ અને પ્યાસા હરણના રૂપક લીધાં છે. કવિની આ પ્યાસ પરમતત્વને પામવાની છે: પરમતત્વને પામવાની ઝંખના, તૃષ્ણા, એ માટેની મથામણ, જિંદ અનેક ગઝલોમાં જુદી જુદી રીતે અભિવ્યક્ત થતી રહી છે.

**'સૂકકાં, સળગી રહેલ રણ માંહે,
પ્યાસા હરણાંની પ્યાસ ભટકે છે.' (પૃ.૨૫)**

+વનભર જુદીજુદી દિશાઓમાં દોડાદોડ કરીને +વન પૂરું કરી દેનાર માણસનું +વન વ્યર્થ છે. દુનિયા, દુનિયાનો અસબાબ મૃગજળ સમાન છે. +વનની સાર્થકતા પરમતત્વની ઝાંખી કરવામાં રહેલી છે. કવિ કહે છે:

**' અંતમાં હોઠ બધાના રહી ગયા પ્યાસા,
જે હતું એ બધું તો ઝાંઝવાનું પાણી લે.' (પૃ.૩૫)**

આતમતત્વ જાગે ત્યારે જ પરમતત્વની ઝાંખી શક્ય બને છે. આપી જિંદગી મોહમાયાના બંધનોમાં ફસાયેલા રહેલા +વને એવી ઝાંખી દુર્લભ હોય છે. +વનના એક ચોક્કસ વળાંકે +વ જો દુન્યવી બંધનોમાંથી મુક્ત થઈ જાય તો એનો બેડોપાર છે. 'મહેક' ની એવી પ્રતીતિ છે:

**' 'મહેક' સાચી તરસ તો હવે જ લાગી છે,
હવે તો સાકીને જઈને મનાવીએ, આવો.' (પૃ.૪૦)**

આ તરસ છીપાવવા તો આત્મનિમજ્જન કરવું પડે, ગહનમાં ઊતરવું પડે, દુનિયાદારીનાં બંધનો ફગાવી દંભ અને મિથ્યાભિમાનના અંચળા દૂર કરી ભીતરમાં જવું પડે :

**' ડૂબ્યા વિના તો પ્યાસ બુઝાશે નહીં 'મહેક'
આવો અહીંજ ડૂબીએ, મઝધાર છે અહીં.' (પૃ.૩૯)**

પરમને પામવાનો સર્વશ્રેષ્ઠ માર્ગ છે —પોતાની જાતને ઓળખવી.માણસ 'સ્વ' ને જાણી લે તો પરમ સુધી પહોંચવાનો માર્ગ સાવ સરળ બની જાય છે.માણસ બધાની જાણકારી રાખે છે,પરંતુ પોતાનાથી અજાણ રહે છે,એ તેનું દુર્ભાગ્ય છે.'મહેક' નું ઉદ્બોધન છે:

' આજતક તો બધી દુનિયાની ખબર રાખી છે,

બસ હવે તારી ખબર રાખ,ખુદને જાણી લે.' (પૃ.૩૫)

પોતાની જાતને મળવું આસાન નથી.બધાંથી દૂર જશો તો પોતાની ન+ક પહોંચશો. કવિની આવી જ પ્રતીતિ છે:

' હું જ ને 'હું' નો પરિચય પણ જુઓ ,

થાય છે તો થાય છે એકાંતમાં '(પૃ.૨૮)

દંભ—દેખાડાથી પ્રભુ પ્રાપ્તિ ન થાય. પ્રભુને રીઝવવા તો હૃદય ખાલી કરવું પડે અને તેમાં માત્રને માત્ર પ્રભુને વસાવવા પડે .કવિએ સરળ શબ્દોમાં કેટલી સરસ વાત કરી છે:

' હતી ભીંડ અંદર તે ઓછી થઈ,

હવે તમને ઘરમાં વસાવી શકું છું.'(પૃ.૪૧)

કવિ વારંવાર પ્રભુ કૃપાની ઝંખના કરે છે.પોતાને ગુનેગાર ગણી પ્રભુ સમક્ષ ક્ષમાયાચના કરે છે:

'તારી જ કૃપાના તરાપે તરી જાશું,

જો કે ગુનાહનો તો ઘણો ભાર છે અહીં.' (પૃ.૩૯)

આપત્તિ વેળા માણસ અકળાતો,મૂંઝાતો હોય છે.માર્ગ કાઢવા ફાંફાં મારતો હોય છે. અને છેવટે પ્રભુકૃપાનું જ માર્ગદર્શન તેને મળતું હોય છે:

' મનોમન ખૂબ મૂંઝાયા મળે અણસાર તો સારું,

બનીને માર્ગદર્શક આપની ત્યાં તો કૃપા આવી.'(પૃ.૪૨)

બધાં જ સાંસારિક બંધનોને ફગાવી,એકદમ નિર્મળ અને સાફસુથરા થઈ જઈ એક અલ્લાહ નું નામસ્મરણ કરવાની કવિ નસીહત કરે છે. એકેશ્વરવાદના પ્રખર હિમાયતી કવિ કહે છે :

' બધાંએ નામ ભૂંસી નાંખી કોરી સ્વેટ ઉપર ,

ફરી ફરીથી અલિફને ઘૂંટાવીએ,આવો.'(પૃ.૪૦)

શ્રી 'મસ્ત' મંગેરાએ નોંધ્યું છે: " ભાઈ મહેકની ગઝલોમાં ઈસ્લામિક સૂફીવાદનું દર્શન થતું રહે છે. " ^{૧૭} હા, મહેકની ગઝલોમાં સૂફીવાદનું સુપેરે દર્શન થાય છે. સૂફીવાદી કવિતામાં આધ્યાત્મિકતા હોય છે પણ સંકીર્ણતા હોતી નથી. એમાં પ્રભુ મિલનની તાલાવેલી હોય

એ.હરિસ પીવાની તરસ હોય છે.બ્રહ્મમાં ભળી જવાની ઝંખના હોય છે.પરંતુ સાંપ્રદાયિક બેચતાણ હોતી નથી. સહુ સારાઈનો સ્વીકાર અને સમન્વયની ભાવના હોય છે.મહેકની સૂફીવાદી ગઝલોમાં આ ઉદાત્તત્વ આવ્યું છે. એઓ જેટલી સહજતાથી ઈસ્લામના સિદ્ધાંતોને સૂફીવાદી ગઝલોમાં ગૂંથી લે છે એટલીજ સહજતાથી એમની ગઝલોમાં હરિમાં મતવાલી મીરાંબાઈ પણ આવે છે.

' મીરાંની જે ભકિત ના સમજે ,જે દર્દ ના જાણે મીરાંનું,
તે ઝેરકટોરા પીને પણ +વનારની વાતો શું જાણે.'(પૃ.૩૬)

બીજા એક શેઅરમાં પણ કવિ મીરાંને યાદ કરી લે છે :

' આપે કટોરા ઝેરના દુનિયાની રીત છે,
મીરાં ની જેમ આપણે પણ ગટગટાવીએ.'(પૃ.૭૯)

સૂફી કવિઓ એકતા અને બંધુતાનો સંદેશો પરાપૂર્વથી આપતા આવ્યા છે.મહેકની ગઝલોમાં પણ એ પરંપરાનું –કહો કે સૂફી વિચારધારાઓનું વહન થયું છે.મહેકની ગઝલોમાં કાશી અને કાબાનો ભેદ ઓગળી ગયો છે.એ તો બંને સ્થળોની રખડપટ્ટીનો આનંદ માણે છે.

' હું તો કાશીમાં મળું ને મળું કાબામાં પણ,
હું તો રખડું છું ,રખડવાની મજા આવે છે.'(પૃ.૮૨)

કાશી અને કાબામાં પ્રભુ કે અલ્લાહને શોધવાની નહીં,માત્ર રખડવાની વાત કરતા મહેકની ગઝલોમાં ધાર્મિક વિદ્રોહનો સૂર સ્પષ્ટતઃ સંભળાય છે.મન્સૂર કે અખા જેવી બંડ પોકારતી વાણી મહેક પણ ઉચ્ચારે છે:

' કાન ફૂટયા સુણી સુણી જેને,
વાયજોને ,કથાને છોડી દે.
'દિલને શણગાર સદ્ગુણોથી તું,
તસ્બી, તિલક,જટાને છોડી દે.'(પૃ.૮૫)

બાહ્ય ધાર્મિક ક્રિયાકાંડોને નકારતા સૂફી સંતકવિ મન્સૂરને ફાંસી આપવામાં આવી હતી.મન્સૂરની માફક મહેક પણ ઉગ્રતા ,નિર્ભયતા અને મક્કમતાથી કહે છે :

' કહી દો આ જમાનાને ,તૈયાર કરે ફાંસી ,
મન્સૂરની માફક હું અહાલેક જગાવું છું.'(પૃ.૪૮)

મહેકે પોતાની ગઝલોમાં ધાર્મિક બાહ્યાચારનો નિરંતર વિરોધ કર્યો છે.ભકિત કે બંદગી તો દંભ ત+ને હૃદયપૂર્વક થવી જોઈએ. પ્રભુની સમક્ષ હૃદયાર્પણ જ સૌથી મહત્વની બાબત છે.એમની એક ગઝલનો મત્લા જુઓ :

' ન જેમાં દિલ ઝૂકે મસ્તકની સાથ સાથ 'મહેક',

તું એવા સિજદા અને બંદગીની વાત ન કર.'(પૃ.૩૨)

એક શેઅરમાં મહેકે સ+વારોપણ અલંકાર પ્રયો+ મનહર કલ્પના કરી છે :

' યાદમાં કોની તરુવર આ બધાં ડોલી રહયા,

આપણે પણ એમની સાથે ઝિકરમાં ડોલીએ.'(પૃ.૭૭)

આ વૃક્ષો પવનથી નહીં, પણ કોઈનું નામસ્મરણ કરતાં કરતાં ડોલી રહયાં છે. વૃક્ષો જેનું સ્મરણ કરે છે, તેનું જ સ્મરણ માણસે પણ કરવાનું છે. કવિએ વૃક્ષો પાસેથી પ્રેરણા લઈ પ્રભુનામ સ્મરણ કરવાનું માણસજાતને ઉદ્બોધન કર્યું છે.

જેનું ચિત્ત પરમતત્વમાં પરોવાયેલું છે એ +વને અહીં દુનિયામાં ગમતું નથી ,ફાવતું નથી. આ દુનિયાને મહેકે એક ધર્મશાળા તરીકે , એક ઉતારા તરીકે જોઈ છે. લાંબી બહેરની એક ગઝલના મત્લામાં કવિ કહે છે :

' એક મુસાફર છું હું , ધર્મશાળા મહી

+વ મારો ન લાગે તો હું શું કરું .

બે ઘડી છે ઉતારો મહી,

+વ મારો ન લાગે તો હું શું કરું.'(પૃ.૩૩)

દુનિયાને ધર્મશાળા તરીકે જોતો કવિ +વને મેળા તરીકે નીરખે છે. ધર્મશાળામાં કાયમી નિવાસ શક્ય નથી તો મેળાનો પણ ગમે ત્યારે અંત આવવાનો છે :

'મન ભરીને માણી લો +વનના મેળાની મજા

ખૂબ હિલ્લોળે ચડયો ઉલી જશે પલવારમાં.'(પૃ.૩૭)

આવી જ વાત બીજા એક શેઅરમાં પણ કરી કવિએ પોતાના ભાવને દઢ કર્યો છે :

' ઘડી કે બે ઘડી તું પણ ચડી લે ચકડોળે

ઉલી જશે, છે આ મેળો, અહીં મુકામ ન કર.' (પૃ.૭૮)

જેનું ગમે ત્યારે વિસર્જન થઈ જાય તેવા મેળા વચ્ચે પોતે ઊભો છે. એવી પૂરેપૂરી સભાનતા કવિમાં છે. આવા મેળામાં ગમે તેટલી ઝાકમઝોળ હોય, પણ તે ન ખપે. કવિ મેળાથી દૂર રહીને જે શાશ્વત છે તે પ્રતિ ગતિ કરવા પ્રાર્થના કરે છે :

' ત્યાગ , વૈરાગનું દરવેશી પહેરણ દઈ જા,

ઝેર દુનિયાનું ચઢ્યું છે, મારણ દઈ જા.'(પૃ.૮૧)

મૃત્યુની પેલી પાર શું છે, તે કોઈ જાણતું નથી. ઈશ્વરે એ રહસ્ય અકબંધ રાખ્યું છે. પરંતુ કવિ તો આર્ષદષ્ટા હોય છે. તે પોતાના મૃત્યુની અને તે પછી પ્રભુમિલનની કલ્પના કરી આવા સંવેદ્ય અશ્ચર્ય આપી શકે છે:

' આ મોત મોત ક્યાં છે કે માતમ મનાવીએ,

એના મિલનની તક મળી, ખુશીઓ મનાવશું .' (પૃ. ૮૪)

' થયો અંતે રઝળાટ પૂરો +વનનો ,

પહોંચ્યો છું નિજ ધામ ,હું છું ને તું છે' (પૃ. ૮૦)

પ્રભુમિલન માટે સતત ઝંખતા રહેલા +વને મૃત્યુનો શોક ન હોય. દુનિયા અને +વનના રઝળપાટથી મુક્તિ આપતું , +વને શિવમાં ભળી જવાની તક આપતું મૃત્યુ કવિ વધાવે છે.

જાણીતા ગઝલકાર ધૂની માંડલિયાએ તા.૨૪.૫.૨૦૦૫ ના રોજ 'મહેક' ને લખેલા પત્રમાં એમની ગઝલોને આમ બિરદાવી હતી. " .... નકરી છંદ નિપુણતા ,પ્રાસ કૌશલ્ય,અલંકાર વૈભવ કે બાહ્ય ઉપકરણોની હાજરી માત્રથી કાવ્ય સિદ્ધ થઈ જતું નથી .કાવ્ય માટે પરમ ઉપકારક અંશ છે:અર્થ, રસ કે વિચાર. એ આપની રચનાઓમાં સહજપણે જ આવ્યા છે." ૧૮

બેશક, 'મહેક' ટંકારવી ગુજરાતી સાહિત્યના એક ઉત્તમ ગઝલકાર છે. તેમની ગઝલોમાં ગઝલપણું હોવાની પ્રતીતિ સાદાંત થયા કરે છે. સૂફીતત્વ એમની ગઝલોનું પ્રધાન લક્ષ્ય છે. એમની ભાગ્યે જ કોઈ ગઝલ એવી હશે, જેમાં સૂફીતત્વ આવ્યું ન હોય. સંગ્રહના આરંભે એમણે મવલાના રૂમીના +વન અને કવનનો જે લેખ મૂક્યો છે તેનું શીર્ષક છે : " તૃષ્ણાથી તલાશ અને તૃપ્તિ તરફ ...' આ શીર્ષક મહેકની સમગ્ર ગઝલપ્રવૃત્તિના નિયોડરૂપે છે. અધ્યાત્મ માર્ગના સૂફી કવિઓ ઈમામ ગઝાલી, શેખ સઅદી અને મવલાના રૂમીનો એમણે ગહન અભ્યાસ કર્યો છે. એ પૈકી મવલાના રૂમીને એમણે પોતાના પ્રેરક અને આદર્શ તરીકે સ્થાપ્યા હોય એવું લાગે છે. 'મહેક' ભાષા-સાહિત્યમાં અનુસ્નાતકની ઉપાધિ ધરાવે છે. અધ્યાપનક્ષેત્રનો પણ એમને અનુભવ છે. ગઝલના ઇંદશાસ્ત્રનો પણ એમને સારો અભ્યાસ છે. આથી એમની ગઝલોમાં ગઝલના બંધારણ બાબતે ચીવટાઈ, ચોકસાઈ અને સફાઈ આવી છે. એમની ગઝલોમાં આલંકારિકતા ભલે ઓછી દેખાય , પણ એમાં સાદગીનું સૌંદર્ય ભરપૂર છે. તીવ્ર પ્યાસમાંથી આ ગઝલો નીપ+ આવી છે. એટલે એમાં સજજા નહીં , પણ સહજતા આવી છે. હૃદયને સીધી સ્પર્શ એવી અસરકારકતા અને માર્મિકતા એમાં છે. મુશાયરાઓમાં મહેકના કંઠે તરન્નુમમાં આ ગઝલો, એમાંના અશ્ચર્ય રજૂ થતા હોય ત્યારે શ્રોતાઓમાં

ભકિતભાવનું એક અનેરું વાતાવરણ સર્જ શકવા એ શક્તિમાન છે. આ ગઝલોમાં 'મહેક' ની કલમ પૂરી સમર્થતાથી ચાલી છે.પરંતુ એનું સર્વ શ્રેય વિનમ્રભાવે એમણે એજ પરમતત્વને,પ્રભુને,અલ્લાહને આપ્યું છે :

' આ કલમ કાગળ ભલેને હોય મારા હાથમાં,

કોણ આવીને 'મહેક' ગઝલો લખાવી જાય છે' (પૃ.૪૭)

આમ તો 'મહેક' ની ગઝલસૃષ્ટિમાં બીજા વિષયો પણ છે.માનુષી પ્રેમની પણ એમણે ગઝલો લખી છે. પરંતુ મને તો આ ગઝલકાર ઠાંસોઠાંસ ' ઈશકે હકીકી' ના ગઝલકાર વરતાયા છે. મને તો એજ એમની ખરી પહેચાન લાગે છે.

'પ્રેમરસ પ્યાલો' એ 'મહેક' ટંકારવીનો ઈ.સ. ૨૦૧૩ માં પ્રગટ થયેલો ગઝલસંગ્રહ છે. આ સંગ્રહનું નામ જ સૂચવે છે તેમ 'મહેક' ની સૂફીયાના ગઝલોનો દૌર આ સંગ્રહમાં જારી છે. બલકે, મહેકના સૂફીવાદી ભાવ વધુ તીવ્રતા અને પરિપકવતાથી અભિવ્યક્ત પામે છે. આ સંગ્રહની પ્રારંભની કેટલીક ગઝલો એમના અગાઉના ત્રણ સંગ્રહોમાંથી લેવામાં આવી છે, આમ કરીને ગઝલકારે એમના એ સંગ્રહો સાથે ભાવકનું ભાવાનુસંધાન કરી આપ્યું છે.

પરમતત્વની ખોજ, પ્રભુને પામવાની પ્યાસ, હરિમિલનની ઝંખના, પ્રભુપ્રેમમાં ડૂબી જવાની તાલાવેલી 'મહેક' માં વારંવાર બુલંદીથી વ્યક્ત થતી રહી છે. તેઓ કહે છે :

' ડૂબ્યા વિના તો પ્યાસ બુઝાશે નહીં ' મહેક'

આવો અહીં જ ડૂબીએ, મઝધાર છે અહીં.' (પૃ.૪૧)

ભગવાન સુધી પહોંચવા પોતાના અસ્તિત્વને ઓગાળી નાંખવું પડે, પોતાની જાતને સર્વ બંધનોથી ખાલી કરી દેવી પડે :

' મારી જ હયાતી અને એમાં ન હું રહ્યો.

ખાલી થતા રહેવાની અદભૂત મિસાલ છે.' (પૃ.૪૪)

અહમતત્વને દેહવટો દઈએ, ક્યાંય હુંપણાનો ભાવ નહીં, એકમાત્ર પ્રભુમાં જ લયલીનતા હોય તો પ્રભુ અવશ્ય દર્શન દે છે :

' હું છું, હું છું કહેતા રહેશો તો દ્વાર કદી પણ નહીં ઊઘડે,

એ દ્વાર ફક્ત તૂટી તૂની ચાવીથી ' મહેકજી' ઊઘડે છે. ' (પૃ. ૪૫)

' મહેક'માં નરસિંહ, મીરાં અને દયારામ જેવી પ્રેમમસ્તી છે. નરસિંહે ગાયું છે : ' પ્રેમરસ પાને તું મોરના પિચ્છધર.....'મહેક' તો એ રસ પીવાનું ભાવકને પણ સંબોધન કરે છે:

' કંઈક જુદી જ એની મસ્તી છે.

પ્રેમરસ પ્યાલીમાં ભરી તો જો. ' (પૃ. ૪૯)

આ સંગ્રહમાં મહેકે અનેક અશ્આરમાં જીવનવિષયક ચિંતન પ્રગટ કર્યું છે. આ સૂફીવાદી કવિ દુનિયાથી ભાગ્યા નથી. દુનિયાની વચ્ચે રહીને, જનસમુદાયની સાથે રહીને એમનામાં જે દુનિયાદારીનું જ્ઞાન આવ્યું છે, તે અહીં માર્મિક રીતે અભિવ્યક્ત પામ્યું છે. દુનિયા અને દુનિયાદારીથી કવિ આ સત્ય સમજયા છે:

' અજબ છે આ દુનિયા, અજબ દુનિયાદારી
ન થઈ કોઈની, ના થશે તારીમારી' (પૃ. ૪૨)

દુનિયામાં વખતોવખત મોટી મોટી આપત્તિઓ આવતી રહે છે અને હજારો લોકો ખુવાર થઈ જાય છે. કેટલાંક વર્ષો પહેલાં સુનામી નામક મહાવિનાશક આફત આવી હતી. કવિ તે નિમિત્તે કહે છે:

' નિજના પાપેજ ડૂબી ગઈ વસતી
આ સુનામી તો એક બહાનું છે. ' (પૃ. ૬૮)

સર્વનાશ નોતરતી આપત્તિઓ આવે, છતાં દુનિયાના લોકો સુધરવાના નથી. પ્રભુએ/અલ્લાહે પયગમ્બર નૂહ (અલૈ.) ને ખૂબ લાંબુ આયુષ્ય આપ્યું હતું. તેઓ દુનિયાને બોધવાણી સંભળાવતા રહયા, પરંતુ તેની કોઈ અસર લોકો પર ન થઈ. પરિણામે જળપ્રલયની મહાઆપત્તિ આવી. કવિએ આ ઈસ્લામી પુરાકલ્પન (આ કથા યહુદી અને ખ્રિસ્તી ધર્મ ગ્રંથોમાં પણ છે. વળી, હઝરત નૂહ તેજ મનુ, એવું પણ સંશોધકો કહે છે.) નો ઉપયોગ કરી કહ્યું છે :

' ઓછાં પડયાં હજાર વરસ નૂહને 'મહેક'
દુનિયાને ચાર દિનમાં સુધારી નહીં શકો. ' (પૃ. ૭૦)

મહેકે ઈશ્કેમિજાજી અશ્આરથી પોતાને અલિપ્ત રાખ્યા નથી. એમની ગઝલોમાં વ્યક્તિપ્રેમ, યૌવનસહજ ભાવો અથવા અતીત બની ગયેલા પ્રણયસંબંધોની યાદની અભિવ્યક્તિ થઈ જ છે.

પ્રેમમાં વાણી કરતાંય ઈંગિતનું વિશેષ મહત્વ છે. પ્રિયજનના સંકેતો પુસ્તકોથી પણ વધુ સમજણ આપી દે છે. કવિ કહે છે:

' જે કદી ન સમજાયું, સેંકડો કિતાબોમાં,
સહેજમાં તે સમજાયું, આપના ઈશારામાં.' (પૃ. ૭૨)

અને એક રોમેન્ટિક ક્ષણનું કવિ સ્મરણ કરે છે:

' આ હોઠ જે યૌવનમાં તેં ચૂમ્યા'તા એકવાર
તારી કસમ, હજી છે ભીના, કોણ માનશે.' (પૃ. ૫૫)

વતનને જો ભૂલે તો એ ડાયસ્પોરા ગઝલકાર શાનો ? વિદેશમાં એકંદરે સુખી જીવન જીવતાં આ કવિને એક જ બાબતની ખોટ છે:

' છે વતનની ધૂળનો અહીંયા અભાવ,

બાકી તો અહીંયા બધું સારું જ છે.' (પૃ. ૫૪)

" મહેક સરળ, બોલચાલની બાનીથી ભાવકના ઊર્મિતંત્રને સ્પંદિત કરે છે અને તેનામાં સમસંવેદન જગાડે છે. સુખનફહેમ શ્રોતા સાથે સંવાદ રચવાની આ ખેવનાને લીધે એમની ગઝલો દુર્બોધ બનતી નથી, પ્રત્યાયનક્ષમ રહે છે." અદમ ટંકારવીની આ વાત સો ટકા સાચી છે. વિશેષમાં, મહેકે ગઝલક્ષેત્રે પદાર્પણ કર્યું. ત્યારથી સુફીવાદી ગઝલોની પોતાની એક ઈમેજ ઊભી કરી છે, જે આ સંગ્રહ સુધી બરાબર જળવાઈ છે. એમની ગઝલો વાંચતાં મીરાંબાઈનું તો વારંવાર સ્મરણ થાય છે, મહેક મીરાંબાઈ બની જતાં અનુભવાય છે. એમની સુફીવાદી ગઝલો એટલી હૃદયને સ્પર્શે છે. વ્યક્તિપ્રેમ, વતનપ્રેમ વગેરે વિષયોની એમણે બાદબાકી નથી કરી એ બધું ઇગોમાં. 'પ્રેમરસ પ્યાલો' નિરાંતે, પૂરી સમજદારીથી ભાવકે ગટગટાવવાની જરૂર છે.

૪.૩ 'કદમ' ટંકારવી : પ્રણયનાં જૂજવાં રૂપના કવિ

' આવરણ' ૧૯ એ ' કદમ' ટંકારવીનો ગઝલ —મુક્તક સંગ્રહ છે.'કદમ' ઈ.સ. ૧૯૭૦થી ગઝલ ક્ષેત્રે પ્રવૃત્ત છે. ૩૩ વર્ષના દીર્ઘ સમયગાળા દરમ્યાન રચાયેલી ગઝલોમાંથી ૧૦૦ ગઝલોનો એમણે આ સંગ્રહમાં સમાવેશ કર્યો છે. આમાંની મોટા ભાગની ગઝલો મુશાયરાઓ નિમિત્તે લખાઈ છે અને બ્રિટનના વિવિધ નગરોમાં યોજાયેલા મુશાયરાઓમાં સફળ રજૂઆત પામી છે. સંગ્રહના 'નિવેદન' માં એમણે લખ્યું છે : " હવે મુશાયરા અને કવિસંમેલનની ક્ષિતિજ ઓળંગીને ગુજરાતી જાણનારા ,વાંચનાર સુખનફહેમ ગઝલરસિકોના વિશાળ ફલક પર પગલાં માંડે છે..." ૨૦

' મહેક' ની જેમ 'કદમ' પણ અધ્યાત્મવાદી વિશેષ જણાય છે. ' આવરણ' ની ગઝલોમાંથી પસાર થતાં પ્રથમ દષ્ટિએ જે દેખાય છે તે આજ છે કે આ ગઝલકાર યુસ્ત અલ્લાહ પરસ્ત છે.સંગ્રહની પ્રથમ ગઝલનો પ્રથમ શેઅર (મત્લા) જ પ્રાર્થનાનો છે :

' તારો ન હો સહારો

મારો ન આરોવારો.'(પૃ.૦૧)

આમ,પ્રભુને પ્રાર્થાને કવિએ સંગ્રહનો મંગલારંભ કર્યો છે.અલ્લાહ પરદામાં રહે છે,અદશ્ય રહે છે. બંદાને પ્રત્યક્ષ દર્શન ક્યારેય નથી દેતા. અલ્લાહે પયગમ્બર મૂસા (અ.સ.) ૨૧ સાથે વાતચીત કરી હતી.પરંતુ મુસા (અ.સ.) ને પણ અલ્લાહના દર્શન થયા નહોતા.મુસાએ

દર્શનની કામના કરી હતી અને દિવ્ય પ્રકાશની લકીર માત્રથી તૂર પર્વત સળગી ઊઠ્યો હતો. કુર્આનમાં આ ઘટનાનું વિગતે અને એકથી વધુ વખત વર્ણન છે. એ ઘટનાનો સંદર્ભ લઈ કવિ કહેવા માગે છે કે અલ્લાહ અગોચર છે એ જ બાબત માનવહિતમાં છે. આ હકીકત 'કદમ' એમના લોકપ્રિય શેઅરમાં આ પ્રમાણે રજૂ કરે છે :

'ઝલક એકમાં તૂર સળગી ઊઠે જ્યાં

બરાબર છે – તું છે ખુદા આવરણમાં.'(પૃ.૦૫)

આજ વાત એક બીજા શેઅરમાં શાયરે આ પ્રમાણે મૂકી છે:

'હોત જો સંમુખ ઉલ્કાપાત થાતે કેટલો,

ભેદ તારા આવરણનો પણ હવે સમજાય છે.'(પૃ.૧૭)

ભગવાનની ભક્તિ અદ્વૈત ભાવે કરવી જોઈએ. અસ્તિત્વને સમગ્રતયા ભક્તિમાં પરોવવું પડે. માત્ર મસ્તક ઝૂકે, એવું નહીં, શરીરનું એકેએક અંગ ઝૂકે, અલ્લાહની સર્વોપરિતા સ્વીકારે, એવી બંદગી 'કદમ' ને ઈષ્ટ છે. જુઓ :

'ભજે તો એવી રીતે ભજ, કરે તો એમ કર ભક્તિ,

નયન સિજદો, વદન સિજદો, કરે નખશિખ બદન સિજદો.'(પૃ.૦૬)

જો તન્મયભાવથી ભક્તિ કરવામાં આવે તો ભક્તને ભગવાન સઘળી જગ્યાએ પ્રાપ્ય છે.

'સફળ થઈ સાધના દિવ્ય મળી ગઈ છે હવે દષ્ટિ,

નિહાળું જે તરફ તે રૂબરૂ દેખાઈ જાએ છે.'(પૃ.૦૪)

આતમરામ જાગે, માણસ ભીતર દર્શન કરતો થાય, પરને નહીં –સ્વને નીરખતો થાય, તો બ્રહ્મપ્રાપ્તિ એને માટે સરળ બની જાય છે :

'આત્માએ પણ ઘણી વેળા મને દીધો છે સાદ,

કેટલીયે વાર મારો ખ્યાલ આવ્યો છે મને.'(પૃ.૦૮)

'કદમ' બ્રહ્મના નિરાકાર સ્વરૂપના આરાધક છે. ઈશ્વરના કોઈ બાહ્ય સ્વરૂપને માનતા નથી. હૃદયમાં અલ્લાહ (પ્રભુ) નું નામ એજ એક આકાર હોવાની એમની દૃઢ આસ્થા છે :

'ખરેખર એમ તો તારું નથી સ્વરૂપ કોઈપણ,

અમારા દિલમાં અંકિત તોયે એક આકાર બાકી છે.'(પૃ.૧૦)

પ્રભુપ્રેમ પછી વ્યક્તિપ્રેમ એ 'કદમ' ની ગઝલોનો ધ્યાન ખેંચતો વિષય બને છે. એમની ગઝલોમાંથી સંખ્યાબંધ પ્રેમવિષયક અશ્વાર મળી રહે છે. આ ગઝલકાર તો પ્રેમાધીન છે. જો પ્રેમ ભરપૂર નજર મળે તો, આ કવિ શું કરવા તૈયાર છે? એમના જ શબ્દો જોઈએ :

'શરત છે મળે પ્રેમ દષ્ટિ 'કદમ' તો

મને જેમ વાળે કોઈ હું વળું છું.'(પૃ.૦૩)

પ્રિયજનની મુલાકાતમાં શબ્દોનું ઝાઝું મહત્વ નથી. ત્યાં ઉચ્ચારણ બહુ સાથ આપતું નથી . આ કવિ કેટલી બધી વાતો કરવાની તૈયારી સાથે પ્રિયજનને મળવા ગયા હતા . પરંતુ ત્યાં ગયા પછી શું થયું ?

'મને તો કેટલું કહેવાની હતી ઉત્કંઠા ,

હવે મૂંઝાઉ છું કયા વિષયની વાત કરું!'(પૃ. ૧૩)

ઈસ્લામના અનુયાયીઓની દૃઢ શ્રદ્ધા છે કે કયામત આવશે ત્યારે સમગ્ર માનવજાતને અલ્લાહ (પ્રભુ) સમક્ષ ઉપસ્થિત થઈ પોતાના સઘળાં કર્મોનો હિસાબ આપવો પડશે.ત્યારે સહુને માત્ર પોતાની જ ચિંતા હશે. દુનિયાના કોઈ સંબંધો ત્યાં હશે નહીં, કામ લાગશે નહીં. આ પુરાકલ્પન (Myth) નો ભારે પ્રભાવક ઉપયોગ કરી કવિ નિષ્કૃર બની ગયેલ પ્રિયતમાને પૂછે છે :

' હશે ના ત્યારે હમદર્દી કોઈને હેત કોઈથી ,

તને ના લાગણી છે તો શું અત્યારે કયામત છે?'(પૃ. ૧૬)

' કદમ' ના પ્રેમમાં,પ્રેમવિષયક અશ્આરમાં એક ચોક્કસ ઊંચાઈના દર્શન થાય છે. એમણે સ્થૂળ અને દૈહિક પ્રેમ વળોટીને સૂક્ષ્મ અને દિવ્ય પ્રેમનું મનભર ગાન કર્યું છે. નીચેના બે શેઅર જુઓ :

' કહે છે કોણ કે એના હવે દર્શન નથી થતા ,

નજર પામી શકે તો એ બધે દેખાય છે આજે'(પૃ.૦૨)

' નડે છે ના હવે અવરોધ અંતરનેય અંતરનો ,

નજર જ્યાં પણ ઉઠાવું છું મને તારું વદન લાગે.'(પૃ.૦૭)

+વનવિષયક ચિંતન ' કદમ' ની ગઝલોમાં ભારજલું બન્યા વિના ,સહજ બાનીમાં આવ્યું છે. દુનિયાના વ્યવહારોમાં એમને તરેહવારના માણસો સાથે પનારો પડ્યો છે. વિધવિધ પ્રકારના અનુભવો થયા છે. અને તે કવનવિષય બન્યા છે.દાંભિક સંબંધોની વાત કરતા કવિ કહે છે :

' આપે ન જિંદગીમાં દિલાસોય જે કદી ,

આવી કબર પર ફૂલ ઘરે ,એમ પણ બને.'(પૃ. ૧૪)

+વન ક્ષણભંગુર છે, ગમે ત્યારે કોઈપણ અગમચેતી વિના +વન વિલાઈ જતું હોય છે. એટલે વર્તમાનને ગનીમત સમ+ને જે કર્તવ્ય છે, તે પૂરું કરવાનું છે. એવો બોધ નીચેના બે શેઅરમાં રોજિંદા રૂપકોની મદદથી સરસ રીતે અપાયો છે :

' રેતીની એક હતી જે ઈમારત ધસી પડી ,

કારણ વગર વગોવાશે નાહક હવાનું નામ .' (પૃ.૧૨)

' ખબર કોને કે ક્યારે ફૂટશે પરપોટો +વનનો,

'કદમ' કરવાનું છે કાલે તે અત્યારે કરી લઈએ.' (પૃ.૨૦)

હંમેશા સાચું બોલવું , સચ્ચાઈના માર્ગ પર ચાલવું એ 'કદમ' ના વ્યક્તિત્વની વિશેષતા રહી છે. એમને રૂબરૂ મળો તો આ હકીકતનો તુરંત ખ્યાલ આવે. સત્યને બચાવવા ખાતર એમણે સગાં અને મિત્રો સાથેના સંબંધોમાં સહન કર્યું જ હશે. એ તરફ ઈંગિત કરતાં 'કદમ' ગઝલના માધ્યમથી કહે છે :

' આવરણ શંકાનું હઠશે, સત્ય દેખાઈ જશે.

છેવટે દુનિયાને મારી વાત સમજાઈ જશે. ' (પૃ.૧૧)

' મહેક ' ટંકારવીને આ કવિનો નિકટનો પરિચય છે. 'કદમ' નો પરિચય આપતાં 'મહેકે' લખ્યું છે: " આવરણ' માં પોતાની હૃદયગીર્મિઓ પરનું બંધ ઢાંકણ એ ધીરે ધીરે એક પછી એક ગઝલોમાં ઉઘાડે છે. અને આપણને એમના સાચા વ્યક્તિત્વનો પરિચય કરાવે છે." ૨૨

ભારત દેશમાં કે વિદેશોમાં વારંવાર ફાટી નીકળતા સાંપ્રદાયિક તોફાનોથી કવિ દુઃખી છે, ચિંતિત છે. પરંતુ જિ+વિષા પ્રબળ છે. પુન : બેઠા થવાની ખુમારી અને મદાનગી છે :

' લોહી તરસ્યા પારધી સળગાવતા રહે,

માળો ફરીફરી અમે પણ બનાવશું ' (પૃ.૩૦)

એમની વતનપ્રીતિનો શેઅર માણ્યા વિના 'કદમ' ની વાત અધૂરી જ રહે :

' ખરું પૂછો અહીં તન છે પરંતુ મન વતનમાં છે.

વતનથી દૂર છું તો પણ વતનનો પ્રેમ મનમાં છે.' (પૃ.૦૯)

ઈશપ્રેમ , વ્યક્તિપ્રેમ , વતનપ્રેમ આદિ ભાવોથી ધોધમાર વરસતી કદમની ગઝલોએ ઈંગ્લેન્ડના ગઝલરસિકોમાં ઘેલું લગાડ્યું છે. ગુજરાતી ગઝલ ઈંગ્લેન્ડ પહોંચી ત્યારથી તેઓ ગઝલ ક્ષેત્રે કાર્યરત્ છે. એમની ગઝલોમાં આયાસ નથી, નૈસર્ગિકતા છે. ગઝલ-તજજ અદમ ટંકારવીએ યોગ્ય જ લખ્યું છે : " રૂપક, ઉપમા , કલ્પન, પ્રતીકની ભરમાર કે ઉપકરણોના અતિરેક વિના 'કદમ' ગઝલોમાં સાદી, સરળ, સૌંદર્ય બાની પ્રયોજે છે. તેઓ ભાષાકર્મ પ્રત્યે સજાગ છે..." ૨૩

'કદમ' ની પ્રારંભિક રચનાઓ 'અદીબ' 'કુરૈશીના' 'વતન' અને આઈ. ડી. પટેલ 'બેકાર' ના 'ઈન્સાન' સામયિક માં પ્રગટ થયેલી. યુ.કે. ગમન પછી એમની ગઝલયાત્રામાં વેગ આવ્યો છે. અને આ યાત્રા હ+ ચાલુ છે.

૪.૪ 'અંજુમ' : ગ્રામ –સંસ્કૃતિ અને પ્રકૃતિના ઉદ્ગાતા ગઝલકાર :

ગુજરાતી ડાયસ્પોરા ગઝલક્ષેત્રે 'અંજુમ' વાલોડી એક મહિમાવંતુ નામ છે.એઓ ગુજરાતથી ગઝલ લઈને યુ.કે. ગયા અને ત્યાં સતત ગુજરાતી ગઝલ સાથે જ +વતા રહ્યા. ઈંગ્લેન્ડના વિવિધ નગરોમાં ગુજરાતી મુશાયરા યોજાતા રહ્યા છે. પરંતુ 'અંજુમ' મુશાયરાઓમાં ભાગ્યેજ દેખાય. આથી એમના વિશે કે એમની ગઝલો વિશે ઝાઝી ચર્ચા થઈ નથી.

લગભગ ૫૦ વર્ષની ગઝલસાધના પછી એમની પાસેથી માત્ર એક સંગ્રહ 'અજંપોત્સવ' ૨૪ નામે પ્રાપ્ત થયો છે. એમાં ગઝલો ઉપરાંત નઝમો, રૂબાઈયાત, મુક્તકો, છૂટા શેઅર અને હાઈકુઓ પણ છે. સંગ્રહમાં ગઝલો બહુમતીમાં છે.

'અંજુમ' ને મન શેર— શાયરી વાણીવિલાસ નથી, +વનનો સાર ગ્રહણ કરવાનું એક સાધન છે. સંગ્રહની પ્રથમ ગઝલમાં જ એમણે કહી દીધું છે :

'કોઈ તો પામે છે +વનનો સાર એમાંથી,

કોઈને શાઈરી વાણી—વિલાસ લાગે છે.' (પૃ.૦૧)

'અજંપોત્સવ' માં આવા ગઝલ, શાયરી, ગીત, શબ્દ, અર્થલક્ષી અશઆર મળે છે, જેમાંથી કવિની સર્જન પ્રક્રિયા અને સર્જન હેતુનો પત્તો મળે છે. 'અંજુમ' ગઝલોમાં શબ્દાર્થનું મહત્વ સ્વીકારે છે. અર્થ વગરના શબ્દો વિશે તેઓ કહે છે.

'શબ્દ જે અર્થથી પર થૈ ગયો છે,

ઘટીને માત્ર અક્ષર થૈ ગયો છે.' (પૃ.૬૬)

અત્યંત ટૂંકી બહરની ગઝલમાં તેઓ સ્પષ્ટ કહી દે છે,

'દુઃખમાં સુખ છે,

શાયરને મન.' (પૃ. ૦૩)

દુઃખમાં, દર્દમાં સુખ શોધી લે તે શાયર થઈ શકે. શાયરે દુઃખ દર્દ પચાવવાની તૈયારી તો રાખવી જ પડે.

ગઝલ, ગીત, કવિતાનું સર્જન કઈ રીતે થાય છે ? સર્જનમાં સૌ પ્રથમ હૃદયની સામેલગીરી જોઈએ. રણમાં મૃગજળ જોઈને આંખો છેતરાઈ શકે, પરંતુ સર્જન વેળા એવું થતું નથી. હૃદયનાં સ્પંદન ઉત્તમ અને સાચકલા સર્જન માટે અનિવાર્ય છે. કવિ કહે છે :

' દિલની ઘડકન ઉપર ,ગીત સરજાય છે,

ઝાંઝવા જોઈને આંખ ભરમાય છે. ' (પૃ.૦૬)

યુ.કે. સ્થિત મુસ્લિમ ગઝલકારોમાં ' અંજુમ ' કદાચ એક માત્ર એવા ગઝલકાર છે જેમણે દિલલક્ષી અનેક અશઆર રચી આપ્યા છે.આ દિલદાર શાયરનું દિલ કેવું છે, તે જોઈએ :

' એટલે તો પામું છું , જિંદગીમાં સૌરભ હું ,

દિલ નથી આ દિલ મારું , એક ધૂપદાની છે!' (પૃ.૦૮)

હૃદયને ધૂપદાની બનાવી દઈએ તો +વન સુવાસિત કરી શકાય. પરંપરાનો શેઅર છે. છતાં કવિબોધ સ્પર્શે છે.

ક્યારેક દિલ અકારણ ઉદાસ થઈ જાય છે. +વનમાં ફિકરચિંતા ન હોય , મૃત્યુની બીક ન હોય, છતાં દિલમાં ઉદાસી હોય,એનું કારણ શું?

' જિંદગીની ખાસ કંઈ ફિકર નથી , મોતનોય ડર નથી,

તોય જાણે કેમ કોઈ ગમ વિના આજ દિલ ઉદાસ છે. ' (પૃ.૦૯)

કોઈ ગમ નથી, છતાં દિલ ઉદાસ છે, કે કોઈ ગમ નથી તેથી દિલ ઉદાસ છે. ' ગમ ' શબ્દ પાસેથી શાયરે બેવડું કામ લઈ શેઅરને ધારદાર બનાવ્યો છે.

હૃદયમાં જો કશુંક પામવાની તીવ્ર ઈચ્છા ન હોય, તડપ ન હોય તો એ હૃદય જ ન કહેવાય. એવા હૃદયને અંજુમ હવાઉજાસ વગરના બંધ અને અવાવરું ઓરડા તરીકે જુએ છે :

' ન એમાં હોય કોઈ ઉત્કટ આરઝૂ, તો આ દિલ—

હવા —ઉજાસ વિનાનો જ એક કમરો છે.' (પૃ.૬૫)

નીચેનો દિલલક્ષી શેઅર તો અનેક સૂચિતાર્થો ધરાવે છે. કવિનું ભાવજગત વ્યક્તિથી સમષ્ટિ સુધી વિસ્તરે છે. લોકોનાં મકાનો સળગી ગયાં, બધું વેરાન થઈ ગયું, આ સર્વનાશ કઈ રીતે થયો ? શા માટે થયો ? કવિના શેઅરમાં ઉત્તર પણ છે :

' કેં એવી આગ લાગી ગૈ દિલોમાં ,

કે ઘરનાં ઘર થયાં ઉજજડ પળોમાં.' (પૃ.૬૪)

આગ સૌ પ્રથમ માણસોના હૃદયોમાં લાગી, હૃદય ભસ્મીભૂત થયાં, માણસો હૃદયહીન થયાં, પછી ઘરો સલામત શી રીતે રહે ? થોડી ક્ષણોમાં તો આખી માનવ-વસાહતો બળીને ખાખ

થઈ ગઈ. ઈતિહાસને ચોપડે આવી વિભિષિકાઓ નોંધાઈ છે જ. કવિની વેદનામાંથી આ શેઅર નીપ + આવ્યો છે.

' અંજુમ ' વાલોડીએ પ્રકૃતિને ભરપૂર માણી છે. વાલોડ એટલે સુરત જિલ્લાનો પૂર્વભાગનો વનવિસ્તાર. તાપી અને અન્ય નદીઓની આસપાસનો ઉપવન વિસ્તાર. વાંસદા, ડાંગ, વ્યારા વગેરે સ્થળો એની આજુબાજુ આવેલાં છે. પ્રકૃતિની ગોદમાં ઉછરેલા આ ગઝલકારે પોતાની ગઝલોમાં પ્રકૃતિના તત્ત્વો વસંત, વર્ષા, વાદળ, તારલા , સૂરજ, વાયુ વગેરેને વારંવાર અને અનેક રૂપેરંગે બહેલાવ્યા છે.આવા થોડા અશઆર અવલોકીએ :

કવિ પ્રકૃતિપ્રેમી છે. ઋતુરાજ વસંત કવિને સૌથી વધુ આકર્ષે છે. વસંતને ' અંજુમ ' આ રીતે વધાવે છે અને માણે છે :

' છે વસંત ' અંજુમ ' ભરી લે મનમાં ફૂલોની સુવાસ,

આવશે એના વખત પર પાનખર, ચિંતા ન કર .' (પૃ.૬૧)

વસંત એટલે યૌવન, એ અર્થમાં પણ શેઅર માણી શકાય. વસંતને તો મન ભરીને માણવાની છે. બોલીને સમય શું કામ બગાડવો ? કવિ કહે છે :

' પણ એ રીતે તો બધું લાગશે અસાર, ' અંજુમ ',

મુખે પુકાર ન લાવો ,બહાર આવી છે.' (પૃ.૦૫)

સમય બદલાઈ જાય છે. અને પરિસ્થિતિ બદલાઈ જાય છે. ક્યારેક વસંતઋતુ આવી પણ હોય :

' કેવો સમય છે આ ,કે વસંતેય બાગમાં,

મૃત: પ્રાય ફૂલ –ફૂલ છે,કાંટા જવાન છે. ' (પૃ.૦૭)

પ્રિયજન સાથે ન હોય તો વસંત પાનખરનો અહેસાસ કરાવે. ' આવતી રોકો વસંતને ' નામનું જયંત પાઠકનું ગીત યાદ આવી જાય એવો શેઅર છે.

વસંત આવે ,ફૂલો ખીલે, પાનખર આવે, બધું વેરાન થઈ જાય— પ્રકૃતિના આવા આંટાફેરાથી કવિ અકળાય છે. કવિ હવે એવાં ફૂલ ખીલવવાં માંગે છે જેને ઋતુ સાથે સંબંધ ન હોય. કવિને સ્ત્રષ્ટા (સર્જક) કહ્યો છે, તે કંઈ ખોટું નથી.

' અમે ખીલવીશું હવે ફૂલ એવા,

ન સંબંધ હો જેમને કો ઋતુથી,

ભલે પાનખર જાય ના આ ચમનથી,

ભલે ને વસંતો ન આવે ચમનમાં.' (પૃ.૦૪)

ખરેખર, આ કવિએ સર્જનનાં એવાં ફૂલ ખીલવ્યા છે કે જેને કોઈ ઋતુ નડી શકે તેમ નથી. 'ચમન' શબ્દને કવિ+વનના અર્થમાં લઈ શેઅરને અલગ રીતે માણી શકાય છે.

ગ્રીષ્મ ઋતુના અસહ્ય તાપ અને બફારા પછી વર્ષાઋતુનું આગમન થાય છે. કવિ એંધાણી આપે છે :

' સહેવાતો નથી ઉકળાટ હવે તો,
હવે નજદીક વર્ષાનો સમય છે.' (પૃ.૬૨)

આકાશમાં જાતજાતનાં આકારનાં વાદળો બંધાય છે. મેઘગર્જના થાય છે. ભાતભાતનાં વાદળોને નીરખવાનું કવિને ગમે છે. પરંતુ જો એ વાદળો ન વરસે તો ? કવિને તો વરસતાં વાદળો જોઈએ છે :

' સુંદર છે, ચિત્રમય છે, પણ અમને નથી કબૂલ,
વાદળ બનીને માત્ર ગરજવાનું હોય તો .' (પૃ.૬૩)

કવિને રાત્રે આકાશમાં દેખાતા તારલાઓનું ઘેલું છે. આ તારલાઓ દિવસે અદૃશ્ય હોય છે. કવિ નિદ્રાધીન આંખોને જગાડે છે :

" હો જો સૌન્દર્યની કંઈ લગન—જાગ ઝટ ઓ નયન,
વ્યોમનાં ફૂલની તાજગી – રાતની રાત છે! ' (પૃ.૧૦)

તારલાને ' વ્યોમનાં ફૂલ ' કહેવામાં કવિની સૌન્દર્યદષ્ટિ અને કવિપ્રતિભાનો આહલાદક પરિચય થાય છે.

માનવભાવોને કથવામાં પણ ' અંજુમ ' પ્રકૃતિતત્વોનો સરસ વિનિયોગ કરી જાણે છે. કવિએ પવનને પણ નોખા મિજાજમાં જોઈ લીધો છે. ' ખુશ્બુ ' નામની ગઝલનો આ શેઅર જુઓ :

' આ પવન પણ ન થાય કાં મદમસ્ત?

લૈને આવ્યો છે પ્રીતની ખુશ્બુ ' (પૃ.૬૮)

પ્રણય – સુગંધને લઈને આવેલા પવનની ચાલ બદલાઈ જાય, એ મદમસ્ત બની જ જાય ને ? ' આદિલ ' મન્સૂરીનો શેઅર અહીં યાદ આવ્યા વિના રહેતો નથી :

' પહેલાં પવનમાં ક્યારે હતી આટલી મહેક,

રસ્તામાં તારી સાથે મુલાકાત થઈ હશે.'

ડાયસ્પોરા ગુજરાતી ગઝલમાં પ્રકૃતિનાં રમ્ય— ભવ્યરૂપો ' અંજુમ ' વાલોડી પાસેથી સૌથી વધુ મળે છે. એઓ પ્રકૃતિના ઉદ્ગાતા ગઝલકાર છે. સુરત જિલ્લાના પૂર્વભાગમાં આવેલો, સૌન્દર્યથી ગીયોગીય વન વિસ્તાર એમણે માણ્યો છે. અને તેનું પ્રતિબિંબ એમની

ગઝલોમાં વારંવાર દેખાય છે. આ પ્રતિબિંબ ચારુત્તમ છે, સ્વચ્છ છે. જોકે વનવગડાનો નાશ કરીને ત્યાં માનવવસાહતો ઊભી થઈ જતાં દુઃખ પણ અનુભવે છે :

' વસાહત એક નવી ઊભી કરી લઈ,

હવે લોકો પૂછે :વગડો ગયો ક્યાં?' (પૃ.૬૦)

પ્રકૃતિ તરફથી સંસ્કૃતિ, કહેવાતી શહેરી સંસ્કૃતિ તરફ માણસે ગતિ કરી છે. આ શહેરી સંસ્કૃતિના વરવાં રૂપો જોઈને પુનઃ માણસ વન્ય સંસ્કૃતિ તરફ ડગ માંડે , પોતાના વગડાને શોધે, એવો આશાવાદ આ શેઅરમાં ઝિલમિલાયો છે.

' અંજુમ ' વાલોડીએ ' અજંપોત્સવ ' ના નિવેદનમાં લખ્યું છે : " ગઝલમાં વિચાર પરંપરિત હોય, આખી ગઝલ એક વિચારને વિકાસગતિ આપતી રહે, એવું હોય તો એ ગઝલ હૃદયંગમ લાગે એ ખરું ,એવું હોવું આવશ્યક નથી જ. ગઝલનો દરેક શેઅર પોતાના પગ પર ઊભા રહેવાની ક્ષમતા ધરાવતો હોવો જોઈએ. એ શેઅરનો અર્થ પામવા માટે એ ગઝલના અન્ય કોઈ શેર પર એને આધાર રાખવો પડતો નથી.નઝમ કે કાવ્યમાં એવું હોવું જરૂરી છે. ગઝલમાં નહીં " ૨૫

ઉપર જે અશઆર નોંધવામાં આવ્યા છે, તેમાંથી ગઝલકારના નિવેદનની પુષ્ટિ થઈ રહે છે.અલબત્ત, એમણે મુસલસલ ગઝલો પણ લખી છે, જેમાં મત્લાથી મકતા સુધી એક જ વિષયનું વણાટકામ થયું હોય. છતાં, એમાંય, દરેક શેઅરને સ્વતંત્ર રીતે આસ્વાદી શકાય છે. દા.ત. 'ફૂટપાથ' શીર્ષકની ગઝલનો આ શેઅર જુઓ :

' સાંભળી જેને દિવસભર કાન બહેરાં થૈ ગયાં ,

તે અવાજો રાતભર પડઘાય છે ફૂટપાથ પર.' (પૃ.૫૮)

આ શેઅર મત્લા કે મકતાનો નથી, એની ઉપર કે નીચેના કોઈ શેઅર સાથે એનો અનુબંધ નથી , એનો સ્વતંત્ર અર્થ છે. આખી ગઝલમાં ફૂટપાથ પરના વિવિધ દૃશ્યો છે. છતાં દરેક દૃશ્ય સ્વતંત્ર અર્થ ધરાવે છે. મુસલસલ ગઝલમાં પણ ગઝલકારે કલાકસબનો નિર્વાહ કરીને પોતાના નિવેદનની યથાર્થતાની પ્રતીતિ કરાવી છે.

સંગ્રહમાં કેટલીક લાંબી ગઝલો પણ છે.' સંવાદી ગઝલ ' અગિયાર શેઅરમાં રચાયેલી ગઝલ છે. આ ગઝલે ઘણાં ગઝલપ્રેમીઓનું ધ્યાન ખેંચ્યું છે.શીર્ષક પ્રમાણે આખી ગઝલ સંવાદાત્મક છે. મત્લાના શેઅરમાં જ કવિની ગઝલનો પરિચય મળી રહે છે :

'કહ્યું એણે : ગઝલબાની સરળ, સુંદર,મઝાની છે.

કહ્યું મેં : એટલા માટે કે એ દિલની જુબાની છે. '(પૃ.૭૨)

સરળતા સાથે સુંદરતા ' અંજુમ ' વાલોડીની ગઝલોની વિશેષતા છે. આ ગઝલો હૃદયમાંથી પ્રગટેલી છે. આથી આ ગુણ આવ્યો છે. શ્રી.રતિલાલ ' અનિલે ' યોગ્ય જ લખ્યું છે : ' અજંપોત્સવ ' સંગ્રહમાંની તમામ રચનાઓનો આંખે ઊડીને વળગે એવો વિશેષ એ છે કે કાવ્યપ્રવાહ એકસરખો વેગવંતો છે. અને ભાષા એકસરખી બોલચાલની છે. કવિને જાણે અટકી અટકીને કહેવાની મુશ્કેલી જ નથી! આવેગ આનંદ અને વિષાદના સંવેદનની વ્યાકુળતા, વ્યગ્રતામાંથી આવે છે. કવિ ભાવજગતમાં જૂદું જૂદું વિચારે છે. પણ મિજાજ વ્યાકુળ અજંપાનો જ રહ્યો છે. " ૨૬

ડાયસ્પોરા ગુજરાતી ગઝલોમાં વતનવિચ્છેદની વેદના તીવ્રતાથી વ્યક્ત થતી રહે છે. ' અંજુમ ' ની ગઝલોમાં એવા શેઅર જૂજ મળે છે. ઉપર જે ' સંવાદી ગઝલ ' નો ઉલ્લેખ થયો, એમાંજ આવો શેઅર પણ મળે છે.

' પૂછે છે એ : સહુ લંડનમાં ઓળખતા હશે તમને ?

કહું છું : મૂર્ખ ના બન, રીત એ સૌ ગામડાંની છે. ' (પૃ.૭૩)

આ ગામડું કયું ? ના, કવિ ઈંગ્લેન્ડના ગામડાની વાત નથી કરતા. લંડનમાં રહેતા કવિની નજર સામે ભારતનું ગામડું—ખાસ તો વાલોડ નામનું ગામ ઉપસી રહ્યું છે. એકબીજાને ઓળખવાની, હાલચાલ, ખબરઅંતર પૂછવાની રીત એ ભારતીય ગ્રામ્ય સંસ્કૃતિ છે. કવિએ ગઝલમાં સંવાદકલાનો વિનિયોગ કરીને સાંસ્કૃતિક ભિન્નતાનો મિતાક્ષરી પરિચય કરાવ્યો છે.

' અજંપોત્સવ ' માંથી એક ખૂબસુરત શેઅર આવો મળે છે :

' પડઘાતો રહે છે કાનમાં દુનિયા બધીનો શોર,

તારો અવાજ એમાં ભળે તો ગઝલ કહું ' (પૃ.૭૦)

આ શેઅરનો વ્યાપ વ્યક્તિથી પરમતત્વ સુધીનો છે. કવિ દુનિયામાં રહે છે. આખી દુનિયાનો શોર એમના કર્ણપટલો સાથે અથડાતો રહે છે, પડઘાતો રહે છે. આ શોર કે ઘોંઘાટનું કશું મૂલ્ય નથી. હા, જો એમાં પ્રિયજનનો કે પ્રભુનો, પ્રભુપ્રેરણાનો અવાજ ભળે તો ગઝલ રચાય — સર્જન થાય— કશુંક નવનીત નીપ+ આવે.' અંજુમે ' દુનિયાના ઘોંઘાટ વચ્ચે પ્રિયજનના એ અવાજને સાંભળ્યો છે, પરમતત્વની એ પ્રેરણા — પુકારને સાંભળી છે — નિઃસંશય સાંભળી છે. એટલે એમની હૃદયવાણીમાંથી આટલી સુંદર, કલાત્મક, ગઝલિયતનું અને તગઝલુલનું ઉમદા રીતે વહન કરતી ગઝલો નીપ+ આવી છે. અને એઓ સરસ ગઝલો આપણને કહી શક્યા છે. એમના થકી ગુજરાતી ડાયસ્પોરા ગઝલ—સાહિત્ય રળિયાત બન્યું છે.

પાઠટીપ

૧. 'પમરાટ' : અહમદ 'ગુલ' : પ્રથમ આવૃત્તિ ૧૯૯૫ : ને આધારે પૃષ્ઠાંક આપેલા છે.
૨. 'પમરાટ' માં કવિ નું નિવેદન 'થોડું અંગત' : પૃ.૦૬
૩. પ્રસ્તાવના : 'ગુલ' નો પમરાટ' : પૃ.૦૮
૪. 'આવાઝ' માસિક (યુ.કે.) : જૂન ૧૯૯૭
૫. 'મૌનનું તેડું' : અહમદ 'ગુલ' : આ કાવ્યસંગ્રહના પૃષ્ઠાંક ઈ.સ.૨૦૦૨ ની પ્રથમ આવૃત્તિ પ્રમાણે આપેલા છે.
૬. 'મૌનનું તેડું' ની પ્રસ્તાવનામાંથી
૭. 'અરોમા' : અહમદ 'ગુલ' : પ્રથમ આવૃત્તિ ૨૦૦૫ : ને આધારે પૃષ્ઠાંક આપેલા છે.
૮. 'અરોમા' ના પાછલા પૃષ્ઠા પરથી
૯. 'અરોમા' ની પ્રસ્તાવનામાંથી પૃ iv
૧૦. 'મૌનાલય' : અહમદ 'ગુલ' : પ્રથમ આવૃત્તિ , ૨૦૧૦ : ને આધારે પૃષ્ઠાંક આપેલા છે.
૧૧. 'મૌનાલય' માં 'અઝીઝ' ટંકારવી લિખિત પ્રવેશકમાંથી
૧૨. 'અહમદ 'ગુલ' ની ડાયસ્પોરા કવિતા' : સંપાદક ડૉ. બળવંત જાની : પ્રથમ આવૃત્તિ ૨૦૧૨ : પૃ. ૪૮
૧૩. 'મૌનાલય' નું પાછલું કવરપેજ
૧૪. 'અહમદ 'ગુલ' ની ડાયસ્પોરા કવિતા, : પૃ. ૪૮
૧૫. 'ધ્યાસથી પરબ સુધી ...' : 'મહેક' ટંકારવી : પ્રથમ આવૃત્તિ , ૨૦૦૬ : ને આધારે પૃષ્ઠાંક આપેલા છે.
૧૬. 'ધ્યાસથી પરબ સુધી ...' ની 'અઝીઝ' ટંકારવી લિખિત પ્રસ્તાવના, પૃ. ૧૧
૧૭. ગુજ LISH ગઝલો : સંપાદન - 'મસ્ત' મંગેરા, 'જિગર' ટંકારવી : પ્રથમ આવૃત્તિ ૨૦૦૦ : પૃ. ૧૯
૧૮. 'ધ્યાસથી પરબ સુધી....' : પૃ. ૧૦
૧૯. 'આવરણ' : 'કદમ' ટંકારવી : પ્રથમ આવૃત્તિ , ઈ.સ.૨૦૦૩ : ને આધારે પૃષ્ઠાંક આપેલા છે.
૨૦. 'આવરણ' માં કવિનું નિવેદન : પૃ. viii
૨૧. હઝરત મૂસા (અ.સ.) એ ઈસ્લામ ધર્મના એક પયગમ્બરનું નામ છે, જેઓ મુહમ્મદ પયગમ્બર (સ.અ.વ.) અને તેથીય પૂર્વે હઝરત ઈસા (અ.સ.) પહેલાં થઈ ગયા. યહૂદીઓ હ. મૂસા ની ગોડ માનીને પૂજા કરે છે.
૨૨. 'આવરણ' ના પાછલા કવરપેજ પરથી.
૨૩. 'અદમ' ટંકારવી દ્વારા લિખિત 'આવરણ' ની પ્રસ્તાવના: "કદમ' ની કવિતાનું કામણ " માંથી : પૃ. ૧૮
૨૪. 'અજંપોત્સવ' : 'અંજુમ' વાલોડી : પ્રથમ આવૃત્તિ, ઈ.સ. ૨૦૦૦ ને આધારે પૃષ્ઠાંક આપેલા છે.
૨૫. 'અજંપોત્સવ' માં કવિનું નિવેદન , પૃ. iv
૨૬. 'અજંપોત્સવ' માં રતિલાલ' અનિલ' ની પ્રસ્તાવના ' કાફલામાંનો એક ' માંથી, પૃ. VI

'બેદાર', 'સેવક', 'સિરાજ', 'બાબર' અને 'ખયામ' ની ડાયસ્પોરા ગઝલો

પ્રકરણ — ૫

'બેદાર', 'સેવક', 'સિરાજ', 'બાબર' અને 'બય્યામ'ની ડાયસ્પોરા ગઝલો

૫.૧ 'બેદાર' લાજપુરી: ગઝલિયતથી ભર્યા ભર્યા ગઝલકાર

યુ.કે. ના ગઝલકારોમાં નોબા— અનોબા શાયર 'બેદાર' લાજપુરીનો ગઝલસંગ્રહ 'એ મળે તો કહેજો'^૧ માંથી પસાર થતાં પ્રથમ પ્રતીતિ એ થાય છે કે આ ગઝલકાર મૂલતઃ રંગદર્શી મિજાજના છે, સૌંદર્યલુબ્ધ છે. વ્યક્તિ અને પ્રકૃતિનાં રૂપ—રંગ—સુગંધ એને વિશેષ આકર્ષે છે, યૌવનસહજ ભાવોને રસળતી કલમે અભિવ્યક્ત કરવાનું એને વધારે ફાવે છે. આથી એમના આ સંગ્રહનો મોટો ભાગ રોમેન્ટિક અશઆરથી ભર્યો છે. પ્રણયરંગ્યા મસ્તીભર્યા કેટલાક અશઆર માણીએ :

' પૂર ધસમસતું પ્રણયનું આ ધરતી પર ત્રાટક્યું,
હું નહીં રોકી શક્યો વહેતો કિનારો રાતભર.' (પૃ.૨૧)

સંગ્રહની ત્રી+ જ ગઝલમાં એમણે પ્રણયના પૂરની હૃદય પર ત્રાટકવાની વાત કરી છે, જે રાતભર ધસમસીને કિનારાને પણ તાણી જાય છે. આ શેઅરમાં સાની મિસરાનો ભાવ સ્વયં સ્પષ્ટ છે.

પ્રિયપાત્રની આંખના એક ઈશારા માત્રમાં કેટલી તાકાત છે :

' અડીખમ પહાડોની સામે રહ્યો ,
એ માણસ તો ઘાયલ ઈશારે હતો.' (પૃ.૨૫)

પ્રકૃતિ માનવભાવોને ઉદીપ્ત કરે છે. પરંતુ અહીં તો માનવ વર્તન પ્રકૃતિને અસર કરે છે. સ+વારોપણ અલંકારથી ખચિત પ્રિયજનના મિલનનો મધુર શેર :

' હાથમાં લઈ હાથ જ્યારે બાગથી ગુજર્યા હતા,
કેટલા ફૂલો હસેલાં એ જરાપણ યાદ છે'?(પૃ.૩૫)

પ્રિયતમનો હાથ પકડીને નજર ઝૂકાવીને ઊભેલી પ્રિયતમાની ઉપસ્થિતિ એ કેટલી મોટી ઉપલબ્ધિ બની રહે છે.

' સામટું આકાશ મારા હાથમાં આવી ગયું,
હાથમાં લઈ હાથ મારો તેં નજર ઢાળી હતી.' (પૃ.૪૪)

નીચેના અશઆરમાં પ્રેમની વિવિધ અવસ્થાની વાત બેદારે કલાત્મક રીતે શબ્દાંકિત કરી છે :

' તું મળે ત્યારે કશું બોલે નહીં,
તું હવેથી મૌન પુષ્કળ લખ મને.' (પૃ. ૪૯)
' નથી આવરણની હવે કોઈ ચિંતા,
તને બંધ આંખે નિહાળી શકું છું.' (પૃ. ૫૦)

પ્રિયતમા પાસે શબ્દોની કામના કરતો ગઝલનાયક પછી તેણીના મૌનને પણ ઉકેલતો થઈ જાય છે, એટલું જ નહીં પ્રિયતમા આવરણમાં હોય, (પરદાનશીન હોય) પોતાના ચર્મચક્ષુ બંધ હોય તો પણ પ્રિયજનના દર્શન કરવા સમર્થ બની જાય છે. સ્થૂળ થી સૂક્ષ્મ તરફનો આ પ્રણયવિકાસ બેદારે અદ્ભૂત રીતે સિદ્ધ કરી બતાવ્યો છે.

ગઝલની વ્યાખ્યા માટે એક જગ્યાએ લખ્યું છે : "યુવાનીની હાલત વ્યક્ત કરે અથવા પ્રિયતમાનો સહવાસ અને પ્રેમ અભિવ્યક્ત કરે અથવા સ્ત્રીઓ સાથે વાતો કરે. "૨' બેદાર' ના આ ગઝલ સંગ્રહમાં 'ઈશકેમિજા+' ના અશ્વાર વિશેષ માત્રામાં છે. એ હકીકત નોંધનીય છે.

વતનવિરહેદની વ્યથા એ ડાયસ્પોરા ગઝલકારોનો કેન્દ્રીય અને પ્રધાન સૂર છે. બેદારની તો વતનલગની એવી છે કે દોઢ બે વર્ષે વતનની મુલાકાત લીધા વિના એને ચેન ન પડે. આથી એની ગઝલોમાં વતનપ્રેમની સુવાસ વારંવાર અનુભવવા મળવાની જ. આ ગઝલસંગ્રહનો પ્રારંભ જ વતનપ્રેમથી થયો છે.

' શું કહું શું શું નથી પરદેશમાં,
ગામડું મારું નથી પરદેશમાં.' (પૃ. ૧૯)

૯ (નવ) શેઅરની આ ગઝલમાં કવિ વતનની વસ્તુઓને, વ્યક્તિઓને દિલથી યાદ કરે છે. આ વસ્તુઓ અને વ્યક્તિઓ (હેત, કીકુ, ચીકુ, આમલી વગેરે) પરદેશમાં નથી યા દુર્લભ છે. એથી તેમની યાદ વધુ સતાવે છે. આખી ગઝલમાં કવિનજરે સ્વદેશપરદેશની આદ્ર કરી દેતી તુલના થતી રહે છે. મકતામાં કવિ કહે છે :

'દેશમાં ' બેદાર' માને કોઈના,
કે મને ગમતું નથી પરદેશમાં.' (પૃ. ૧૯)

પરદેશ ગયેલા અને ત્યાં સ્થાયી થયેલા બધા 'સુખી' જ હોય છે. એવી આપણી માન્યતા ખોટી છે. એવી આપણી માન્યતા પર કવિએ ધરાર વ્યંગ કર્યો છે.

'બેદાર' નામનો આ કવિ ઈંગ્લેન્ડમાં સુસ્થિર છે, સુપ્રતિષ્ઠિત છે. ત્યાંના મુશાયરાઓ 'બેદાર' વિના અધૂરા લાગે છે. પણ કવિનો વતન તરફનો લગાવ એવો છે કે ઈંગ્લેન્ડમાં બધી સગવડ હોવા છતાં એ જાણે ત્યાં ગોઠવાઈ શકતો નથી. આવી જ મૂંઝવણભરી મનઃસ્થિતિ નીચેના શેઅરમાં વ્યક્ત થઈ છે.

'વતન મારું ભારત, એ કે'તો ફરે છે,

અને યુ.કે. કહે છે કે 'બેદાર' મારો.'(પૃ. ૨૮)

'બેદાર' ની એક જાણીતી ગઝલનાં બે શેઅર જુઓ. મત્લાનો શેઅર છે:

' સૂરજના દેશથી ખસતાં ઘણી તકલીફ પહોંચી છે,

બરફના દેશમાં વસતાં ઘણી તકલીફ પહોંચી છે.'(પૃ.૪૫)

અને મકતાનો શેઅર જુઓ:

" ફર્યો ' બેદાર' નિર્ભય થઈ પરાયા મુલ્કમાં કિન્તુ,

વતનની શેરીમાં ફરતાં ઘણી તકલીફ પહોંચી છે.' (પૃ.૪૫)

સૂરજના અર્થાત્ પૂર્વના અર્થાત્ ભારત દેશમાંથી ખસીને પશ્ચિમના બરફના દેશમાં વસવાટ કરતાં કવિને ઘણું દુઃખ થયું છે.એ દુઃખ એમણે ક્યારેક સંકેતોમાં તો બહુધા સીધી વાણીમાં વ્યક્ત પણ કર્યું છે. ઉપરનો મકતાનો શેઅર ઘણાં અર્થસંકેતો ધરાવે છે.એ શેઅર કવિએ જાણે કલમને રક્તમાં બોળીને લખ્યો છે.ભાવકની આંખોને ભીંજવી જાય એવો આ શેઅર છે.પારકા દેશમાં નિર્ભયતાથી હરતા ફરતા રહેલા કવિને સ્વદેશમાં વતનની શેરીમાં ફરતાં ઘણી તકલીફ પહોંચી છે.વતનની બદલાઈ ગયેલી પરિસ્થિતિથી, જન્મભૂમિની અવદશાથી કવિવાણી અહીં ભારે નિસાસો નાખી ઊઠે છે! (કવિને ત્રીજું નેત્ર હોય છે. એ ત્રીજા નેત્રથી કવિ ભવિષ્યનું દ્રશ્ય જોતો હોય છે. પરાયા મુલ્કમાં –ઈંગ્લેન્ડમાં નિર્ભયતાથી રહેલું લાજપુરનું – કવિના વતનનું જ એક કુટુંબ ઈ.સ.૨૦૦૨ માં પ્રાંતિજ પાસે ગોધરાકાંડ પછીના તોફાનોનો ભોગ બન્યું હતું. રાજસ્થાનના પ્રવાસે ગયેલા એ બિનનિવાસી ભારતીયો ગુજરાતની પરિસ્થિતિથી સાવ અજાણ હતા. ગુજરાતમાં પ્રવેશતાં જ હુમલાખોરોનું નિશાન બન્યાં હતા. બિલકુલ નિર્દોષ ચાર જણને કારમાં જ સળગાવી દેવામાં આવ્યા હતા. 'બેદાર' નો સંગ્રહ ઈ.સ. ૨૦૦૧ માં પ્રગટ થયો અને બીજા જ વર્ષે કવિવાણી સાચી પડી! સ્વપ્નની તઅબીર થઈ શકતી હશે. કવિવાણીની તઅબીર કેમ કરવી?)

'અદમ' ટંકારવીએ 'બેદાર' લાજપુરીની ખૂબીઓ વર્ણવતાં લખ્યું છે. " અમારી મુલાકાત થાય ત્યારે સાવ સહજ રીતે બેદાર જાણીતા અને નવોદિત ગઝલકારોના કંઈ કેટલાય શેઅર મોઢે સંભળાવે. આ શેઅરોની પસંદગીથી જ એમની ગઝલ વિશેની ઊંડી સમજનો અણસાર મળી રહે."૩

ગઝલ વિશે ગહરી સમજ અને નિસબત ધરાવતા 'બેદાર' પાસેથી ગઝલવિષયક અશ્આર ન મળે એવું તે કાંઈ બને ?આ સંગ્રહની ગઝલોમાં એવા ઘણા અશ્આર છે જેમાંથી

ગઝલની મહત્તા ,કવિનો ગઝલપ્રેમ તો પ્રગટે જ છે, સાથે કવિની ગઝલસર્જન પ્રક્રિયાનું પગેરું પણ મળી રહે છે.

આ ગઝલકાર માટે ગઝલ એક બળ છે. આશ્રય સ્થાન છે. આપત્તિ વેળાએ ટકાવી રાખતું એક શસ્ત્ર છે :

'હજારો ગમ મને ચારે તરફ ઘેરી વળે ત્યારે,

ગઝલ 'બેદાર' રચવાનું મને રાખે છે લીલોછમ.'(પૃ.૨૪)

પોતાની પ્રિયતમાને અસ્તિત્વની સમગ્રતાથી જંખતા અને મિલન માટે તલખતા પ્રેમી જેવી બેકરારી અને બેચેની આ કવિને ગઝલ સુધી પહોંચવા માટેની છે. આથી એ ઉદ્ગારી ઊઠે છે :

' તને પામવાની આ વર્ષોની પીડા,

ગઝલ કેવો કીધો તે અવતાર મારો!' (પૃ.૨૮)

માત્ર શબ્દ ભંડોળ હોવાથી ગઝલ રચાઈ જતી નથી,શબ્દો સાથે સંવેદન તંત્રની જરૂર પડે છે. સંવેદનશીલ ગઝલકારના હૃદયમાંથી ગઝલશુંખલા ફૂટી નીકળવાની શક્યતા રહે છે.

'બેદાર' કહે છે :

' ઊર્મિને જો સ્હેજ પંપાળી ,

ગઝલો આવી રમતાં રમતાં.'(પૃ.૩૧)

'બેદાર' ની ગઝલોમાં પ્રણયાનુભૂતિનું આલેખન સૌથી વધુ છે. એ હકીકતનો ગઝલકાર સ્વીકાર કરે છે :

' પ્રેમના અક્ષર અઢી 'બેદાર' શીખ્યો જ્યારથી,

સૌ ગઝલ મારી જુઓને ત્યારથી કબીરાઈ ગઈ!' (પૃ.૩૨)

ગઝલ, ગઝલના શેઅર, શાયરી કવિને હૂંફ આપે છે. સાંત્વન આપે છે. ભાવકને માટે પણ આ શાયરી હૂંફદાયક બની રહે છે :

' ધ્રુવ ઉત્તર હો કે દક્ષિણ શો ફરક 'બેદાર' ને ,

એ બરફમાં પણ હૂંફાળી શાયરી કરતો રહ્યો!' (પૃ.૪૩)

'બેદાર' ની ગઝલો ઉર્મિના તીવ્ર ઉદ્રેગમાંથી જન્મી છે. આ કવિ અત્યંત સંવેદનશીલ પ્રકૃતિ ધરાવે છે.એણે ચકલીઓનો ચિત્કાર પણ સાંભળી લીધો છે. વૃક્ષ અને તેની પર માળો ધરાવનાર પક્ષી એમ બંને તરફ નિષ્ઠુર રહેલા માણસ તરફ આ કવિ નજર કરે છે અને દ્રવી ઊઠે છે.

' વૃક્ષ તે કાપી ગયા માળો હતો જેના ઉપર ,

કોઈપણ કંપ્યું નહીં એક ચકલીના ચિત્કાર પર .' (પૃ.૩૯)

ડૉ.જયેન્દ્ર શેખડીવાળાએ 'બેદાર' ની ગઝલોને બરાબર પરમાણી છે. તેમણે યોગ્ય જ લખ્યું છે : " લાગણી, સંવેદન યા ભાવ, પ્રકૃતિ કે માહોલના સહજ પર્યાવરણમાં લપેટાઈ અહીં પ્રગટી આવ્યા છે."૪

આ ગઝલકારની સીધી સરળ લાગતી ગઝલોમાં ચિંતનનું તત્વ અનાયાસે વણાઈને આવ્યું છે. એમણે +વનને, જગતને જે રીતે જોયું છે, અનુભવ્યું છે. તેમાંથી આ ચિંતન ગઝલબાની બનીને પ્રગટ્યું છે. ટૂંકી બહરમાં પણ એ દીર્ઘ વાત કરી શકે છે :

' સાફ મારી વાત છે,

એ જ તો પંચાત છે. ' (પૃ.૩૩)

'ખાખમાં છે આદમી,

ને ઊંચી મ્હોલાત છે.' (પૃ.૩૩)

અને આ શેઅરમાં તો કેટકેટલો અર્થસંભાર ભર્યો છે :

' એ નકામા દૂર સુધી કેમ દોડીને ગયા,

જે હતું ચરણો મહી શું એજ દેખાયું નહીં?' (પૃ.૩૪)

આ જગતને કવિ એક બંદીખાના તરીકે જુએ છે. જ્યાં બધા જ બંદી અવસ્થામાં હોય ત્યાં કેવી કફોડી સ્થિતિ થાય!

' કોણ કોનું થાય જામીન કોણ ખટલો પણ લડે,

સૌના +વન કેદ છે દુનિયાના કારાગારમાં.' (પૃ.૪૦)

કવિના વ્યક્તિત્વ જેવા સરળ, છતાં, ગમી જાય, સ્મરણમંજૂષામાં સંઘરી રાખવાનું મન થાય એવા ઘણા અશઆર આ સંગ્રહમાં છે. ભાવ અને ભાષા બન્ને રીતે બળવાન ત્રણેક શેઅર જુઓ :

' જડે ના ઉપાયો તને કોઈ બીજા ,

તો ઊર્મિનું મિશ્રણ દવાઓમાં કરજે.' (પૃ.૨૦)

' ઘર ત્ય+ રડતી નદી દરિયે મળી,

એટલે દરિયાનું જળ ખારું થયું.' (પૃ.૨૯)

' કલામો કરીને હવે શું કરું?

તને જૂરતી આ કલમ મોકલું!' (પૃ.૪૧)

પ્રિયમિલન માટે કવિની કલમ પણ ઝૂરાપોં અનુભવે છે. કવિએ પોતાની અનુભૂતિ કલમમાં સંક્રાન્ત કરી છે. રડતી નદીના અશ્રુઓથી દરિયો ખારો થયો. એ કલ્પન સાદું છતાં કેટલું અસરકારક છે. +વનમાં અને કવનમાં જેણે સતત ઊર્મિઓ વહેવડાવી છે એવા આ કવિ દવામાં ઊર્મિ ઉમેરવાની વાત ન કરે તો જ નવાઈ. ઊર્મિના મિશ્રણ થીજ દવા દર્દી પર અસર કરી શકશે.

' બેદાર' ની ઈમેજ એક પાકા અને સાચા મુસ્લિમ તરીકેની છે. દાઢી રાખતો અને હંમેશા માથે ટોપી પહેરતો આ ગઝલકાર ગઝલ નિમિત્તે અલ્લાહને, અલ્લાહે બતાવેલા માર્ગને યાદ કરવાનું, એ માર્ગે ચાલવા અન્યને ચીંધવાનું ચૂકતો નથી. 'બેદાર' ના એવા અધ્યાત્મલક્ષી અશ્વારની નોંધ લીધા વિના ચાલે તેમ નથી :

' શબ-એ-કદ્રની છે ' બેદાર' રાતો ,

તો માંગો ખુદાથી જે કંઈ માંગવું છે.' (પૃ.૩૦)

('શબ-એ-કદ્ર રમઝાન માસમાં આવે છે. રમઝાન માસના પાછલા દસ દિવસો દરમ્યાનની ૨૧, ૨૩, ૨૫, ૨૭ કે ૨૯ મી રાતને શબેકદ્ર કહે છે. મોટા ભાગના મુસલમાનો ૨૭ મી રાતને શબ- એ- કદ્ર માને છે. આ રાત્રીએ બંદગીનું , દુઆનું વિશેષ મહત્વ છે.)

ગરીબ માણસે ધીરજ ધરવી જોઈએ અને અમીર માણસે અલ્લાહનો ખોફ રાખવો જોઈએ. એ કુરઆની સંદેશ 'બેદાર' આ પ્રમાણે આપે છે :

' રંક હો તો કર સબર ને રાય હો તો રાખ ડર,

એક સરખા છે બધા અલ્લાહના દરબારમાં.' (પૃ.૪૦)

યુ.કે. ખાતેના ગુજરાતી ગઝલકારોના શિરોમણી ' દીપક' બારડોલીકરે 'બેદાર' ને બરાબર ઓળખ્યા છે. લખ્યું છે: "... તેઓ ('બેદાર') માત્ર મુશાયરાના શાયર નથી. તેમની ગઝલોમાં રચના વિધિ તથા અરબી છંદોના અભ્યાસનું પ્રતિબિંબ દષ્ટિગોચર થાય છે. એમની પાસે ગઝલની ભાષા તો છેજ, તેઓ ભાવ તથા તેની અદ્યતન રજૂઆતની બાનીનું ભાથું ધરાવે છે." ૫

બેદારે ગઝલને જિંદગીની જેમ ચાહી છે. ઉઠતાં-બેસતાં, હરતાં ફરતાં તેઓ ગઝલ ગણગણે છે. ગુજરાતી ઉર્દૂ ગઝલકારોના સેંકડો શેઅર તેમને કંઠસ્થ છે. સામાન્યતઃ વિષયો અને સંવિધાનની દ્રષ્ટિએ તેઓ પરંપરાવાદી ગઝલકાર ગણાય છે. પરંતુ અહીં પ્રિ.રિષભ મહેતા (ગઝલકાર અને ગઝલગાયક)ની વાત વધુ સાચી લાગે છે. તેમણે લખ્યું છે : " ' બેદાર' એક પરંપરાવાદી ગઝલકાર છે. એમ કહેવા કરતાં 'બેદાર' એક સાચકલા ગઝલકાર છે એમ કહેવું વધારે યોગ્ય ગણાય ... 'ગઝલ' શબ્દની આગળ પ્રશિષ્ટ, પ્રયોગશીલ કે અન્ય વિશેષણો મૂક્યા

બાદ પણ જો 'ગઝલ' 'ગઝલ' ન રહેતી હોય તો એવા વિશેષણો અર્થહીન છે....'બેદાર' ગઝલને ગઝલની રીતે યાહે છે સમજે છે અને પ્રકટ કરે છે." ૬

' એ મળે તો કહેજો '-ગઝલસંગ્રહનું આ શીર્ષક વાસ્તવમાં તો સંગ્રહની એક ગઝલની પંક્તિ છે. શેઅરનો ઉલામિસરા છે. આખો શેઅર આમ છે :

' એ મળે તો કહેજો,

સૂર્ય શોધે છે સહર'(પૃ.૩૭)

'સહર' એટલે વહેલી સવાર . વહેલી સવારને શોધતા સૂર્યનો સંદેશો 'એ' ને પહોંચાડવાનું કામ બેદારે ભાવકોને સોંપ્યું છે. 'એ' કોણ છે, 'એ' નું સરનામું શું ? કવિએ તો આપ્યું નથી. સંગ્રહની ગઝલોમાંથી ગંભીરતાપૂર્વક પસાર થઈને સહદયી ભાવકોએ 'એ' નું નામસરનામું શોધી કાઢવાનું છે. આ શોધ આનંદપ્રદ બની રહે તેવી છે.

૫.૨ ' સેવક ' અલીપુરી : સેવાના ઉદ્દેશથી ગઝલ ક્ષેત્રે પ્રવૃત્ત

' પ્રવેશ' ૭ ગઝલસંગ્રહ દ્વારા 'સેવક' અલીપુરીએ ગુજરાતી ગઝલક્ષેત્રે રીતસરનો પ્રવેશ કર્યો છે. યુ. કે. માં ચાલતી મુશાયરા -પ્રવૃત્તિ અને 'દીપક' 'અદમ', 'ગુલ' જેવા ગઝલમોભીઓના સત્સંગે 'સેવક'માં પડેલી કુદરતી કવિપ્રતિભાને નિખાર આપ્યો છે. ગઝલના અક્ષરોને એમણે વર્ષો સુધી ઘૂંટયા છે. ત્યારે આ ' પ્રવેશ ' આપણને સુલભ થયો છે.

પ્રેમાનુભૂતિનું આલેખન એ ગઝલનો સનાતન વિષય છે. આ સંગ્રહમાં પણ એવા અશ્આરની સંખ્યા ઓછી નથી. સંગ્રહની પ્રથમ ગઝલમાં જ એક સરસ શેઅર મળે છે.

'હું નથી મજનૂ કે નથી ફરહાદ પણ ,

પ્યારમાં સરખાવવાનું બંધ કર.'(પૃ.૦૧)

વિવેચકો પણ સાહિત્યકારોને એકબીજા સાથે સરખાવીને વધતાઓછા માક્સ આપતા હોય છે. આવી સરખામણી ઘણીવાર અનેક પ્રશ્નાર્થ ઊભા કરતી હોય છે. આ કવિએ પ્રેમમાં સરખામણી યોગ્ય માની નથી. એ તો બસ હૃદયમાં વસવાની વાત કરે છે :

' દિલ જેવું કોઈ ધામ છે બીજું ?

'સેવક' ત્યાં વસતા જઈએ.' (પૃ. ૦૯)

દુનિયાના દરેક કવિએ પ્રેમની મહત્તા ગાઈ છે. આ કવિએ પણ પોતાની શૈલીએ પ્રેમનું માહાત્મ્ય નિરૂપ્યું છે. કવિએ પ્રશ્નો પૂછ્યા છે. એમાંથી આપણે ઉત્તરો શોધવાના છે.

'ઈર્ષ્યામાં જેઓ રાયે છે, સહકારની વાતો શું જાણે?

પાષાણ હૃદય પુષ્પો જેવા આ પ્યારની વાતો શું જાણે '?(પૃ.૨૪)

શું પ્રણયમાં કે શું મૈત્રીમાં આ કવિને નૈરાશ્ય જન્માવે એવા અનુભવો વિશેષ થયા જણાય છે. કવિ મિત્રોનો વારંવાર ઉલ્લેખ કરે છે. પરંતુ આ મિત્રો કેવા છે ? 'સેવક' કહે છે :

'દશા એવી કીધી છે દોસ્તોએ અમારી કે ,
દીધેલું સુખ અમોને તો અગન લાગે.' (પૃ.૩૧)

'ગાઠ સંબંધ હો તે તૂટે છે.

મિત્ર થઈને કોઈ લૂંટે છે.' (પૃ.૨૭)

'સુખ 'અને 'અગન' જેવા વિરોધાભાસી શબ્દો દ્વારા કવિએ મૈત્રી સંબંધોની કેવી વિડંબના કરી છે!

કવિ સત્યનિષ્ઠ છે. આથી ઈર્ષ્યા, કટુતા અને દગાબા+થી ભરેલા સંબંધો તૂટ્યા છે એનો કવિને રંજ નથી :

'સત્ય, યારોને કહે છે પણ હું 'સેવક' શું કરું,
હોઠ પર સચ્ચાઈ આપોઆપ આવી જાય છે.' (પૃ.૩૪)

કહેવાતા સંબંધોની કસોટી ચોકકસ સમયે આપમેળે થઈ જતી હોય છે. કવિ પાસે એવો સમય આવી પહોંચ્યો છે :

'અમસ્તા હતા લાગણીના પ્રદર્શન ,
સમય છે, સમય એને કસવા તો દે!' (પૃ.૩૯)

'સેવકે' સમયની અકળ ગતિવિધિ જોઈ છે. સમયનાં બદલાતાં રંગરૂપ જોયાં છે. એટલે જ તો એ સમયને આમ આલેખી શક્યા છે :

'નાગ સમો ડસે છતાં,
નાગ માથે મણિ સમય!
આપણે, આપણાં નથી,
સૌનો રણીધણી સમય!' (પૃ.૦૫)

સમય ભલે વિપરિત હોય ,ઘાતક હોય, આક્રમણકારી હોય, કવિએ તો પ્રેમનાં ગીત ગાવા છે. કવિનું એજ કર્તવ્ય છે. ટૂંકી બહેરની ગઝલનો એક સુંદર શેઅર આ રહ્યો :

' સમયના હાથમાં છો હોય ખંજર ,
અમારા હાથમાં તો વાંસળી છે!' (પૃ.૩૭)

વતનપ્રેમ અને વતનવિચ્છેદની વ્યથા વિદેશસ્થિત કવિઓમાં હૃદયદ્રાવક બાનીમાં વ્યક્ત થતી રહી છે. આર્થિક કે કૌટુંબિક કારણોસર વતનનો પાલવ છોડ્યો હોય તો પણ વતન

પ્રત્યેનો લગાવ ભીતરથી ઝકઝોરતો રહે છે. અને અંદરથી પંકિતઓ સરી પડે છે. 'સેવક' ની એક ગઝલનો મત્લા જુઓ :

' વતનથી બેવતન થઈ આંખમાં આંસુઓ ટપકે છે,
કરું જો યાદ તારી નજરમાં તું જ ફરકે છે. '(પૃ. ૧૫)

પારકા મુલકમાં કવિ પોતાને પંખી સાથે સરખાવે છે. એ પંખીની દશા કેવી છે:

'પરાયા વનમાં પંખી જેવું છે +વન અમારું તો,
દિશા ભૂલેલ પંખી દરબદર જઈ નિત્ય ભટકે છે.'(પૃ. ૧૫)

સંચાર માધ્યમો ધ્વારા વતનની ખબરો જોઈ કવિ દુઃખી થાય છે :

'અવદશા મેં વતનની અહીં જોઈ ત્યારે ,
ને અસ્તિત્વમાં કમકમી હું ગયો '(પૃ.૨૨)

વતન, વતનની માટી, વતનમાં રહેતા સગાં સંબંધીઓ ,વતનની આબોહવાથી દૂર પરદેશમાં વસતા કવિ પાસે આર્થિક અને ભૌતિક સુખ ભલે ગમે તેટલું હોય, પણ એક પીડા કાયમ રહેતી હોય છે. ખિટનનું યંત્રવત્ +વન, એ +વનમાં રહેલી કૃત્રિમતા કવિને અકળાવી મૂકે છે. અંધકારનો અહેસાસ કરાવે છે:

' ન જાણે કેમ આ +વન અહીં બેજાર લાગે છે,
શમ્મા લાખો જલાવી છતાં અંધાર લાગે છે.'(પૃ.૨૫)

પક્ષીઓના કર્ણમંજુલ ટહુકાઓ પર માનવટોળાં અને યંત્રોનો ઘોંઘાટ હાવી થઈ ગયો છે. આથી કવિ ચિત્કારી ઉઠે છે :

' કહી દો વનનાં પંખીઓને કે ટહુકાઓ છોડી દો,
અહીં ઘોંઘાટ છે એવો કે એ બેકાર લાગે છે. '(પૃ.૨૫)

ડૉ. વિતાને 'સેવક' ની ગઝલોને મૂલવતાં લખ્યું છે:" 'સેવક'અલીપુરી મુકતક, ગઝલ, નઝમ, જેવા પદ્ય-સ્વરૂપોમાં સર્જન કરતા રહ્યા છે. ગઝલ એમનું પ્રિય સાહિત્ય સ્વરૂપ છે. આ સ્વરૂપમાં તેઓ સફળતાપૂર્વક વિહરી શકે છે, એની પ્રતીતિ' પ્રવેશ' ગઝલસંગ્રહ કરાવે છે. આ સંગ્રહમાં એમની કવિતાકલાની ગઝલબાનીની ખૂબીઓ સુપેરે પારખી શકાય છે. ગઝલપ્રકારને ખેડવાની એમની ક્ષમતાનો પરિચય આ સંગ્રહ દ્વારા સરસ રીતે મળી રહે છે. એમની ગઝલોમાં ભાવ અને ભાષાનું જે સહજ સૌન્દર્ય છે, વિચારોની પરિપક્વતા અને ગરિમા છે, તે વડે ભાવકોની પ્રશંસા પામવાના એઓ અધિકારી બને છે." ૮

સાહિત્યનું કોઈ પણ સ્વરૂપ હોય :ગદ્ય હોય કે પદ્ય હોય ,પદ કે ભજન કે ગઝલ હોય, કવિ પોતાના ઈષ્ટ દેવી –દેવતાનું ,ઈશ્વર- અલ્લાહનું નામ તો જરૂર લેવાનો જ.કારણ,

પ્રભુનામસ્મરણ એજ માણસનું અંતિમ સાંત્વન છે. 'સેવક' પણ ભાવકને પોતાની જાતને ઉદ્દેશી કહે છે :

' દુઆમાં બા-અદબ તું નામ લેજે,
હૃદયની શુદ્ધિથી તું કામ લેજે.'(પૃ.૦૩)
આજ ગઝલનો પાંચમો શેઅર :
'ફર્યુ ના કોઈ ખાલી એના દરથી ,
સફરમાં માત્ર એનું ધામ લેજે.'(પૃ.૦૩)

વિનયવિવેકપૂર્વક પ્રભુનું નામ લેવાની , હૃદયની શુદ્ધિથી તેની પાસે યાયવાની અને માત્ર પવિત્ર મકકા-મદીનાની યાત્રા કરી મનોરથો પૂરા કરવાની કવિ ભાવકને શીખ દે છે. કોઈકની સાથે વાતચીત કરતા હોય એટલી સહજતાથી કવિ આવો શેઅર કહી દે છે :

' અમારી વાત ના પૂછો,
બધું અલ્લાહ નિભાવે છે!' (પૃ.૦૬)

પોતાની જાતને સંબોધીને કરેલી વાત વધારે અસર ઉભી કરે છે. આત્મલક્ષી ભાવે કવિ સહુને ઉદ્બોધન કરે છે :

' થાક લાગે છે +વન +વવાનો 'સેવક' તો હવે,
છે ભલાઈ એમાં કે અલ્લાહનું તું નામ લઈ લે.'(પૃ.૧૦)

જન સેવા, સાહિત્ય સેવા ,ગઝલ સેવા માટે પ્રભુ સમક્ષ દુઆ – પ્રાર્થના કરે છે :

'હું 'સેવક' છું અને યાહું છું સેવા હું રહું કરતો ,
એ માટે યા ઈલાહી ,હામ અપરંપાર માંગું છું'(પૃ.૨૦)

'સેવક'ની ગઝલોમાં સરળતા અને સહજતા છે. હૃદયના ભાવોને વાગાડંબર વિના પ્રામાણિકતાપૂર્વક ગઝલબદ્ધ કર્યા છે. ગઝલના સૌન્દર્યશાસ્ત્રની એરણ પર સેવકની ગઝલો કદાચ ઝાઝી ખરી ન ઉતરે, એમાં કયાશ કે ઢીલાશ દેખાય, પણ સાહિત્યમાં, +વનમાં હોય છે તેમ, ભાવનું પણ મહત્વ છે. ભાવપક્ષની દષ્ટિએ સેવકની ગઝલો આપણને સંતુષ્ટ કરે તેવી છે. આ ભલા કવિએ એક ગઝલમાં નિર્દોષ ભાવે કહી જ દીધું છે :

' ભલે કોઈ વાંચે ,ન વાંચે,શી પરવા ?
કહાણી છે સાચી, એ લખવા તો દે.'(પૃ.૩૯)

વિદેશમાં રહીને એમણે માતૃભાષા ગુજરાતીમાં લખ્યું છે. એક ડાયસ્પોરા ગુજરાતી કવિ તરીકે એમના નામ- કામની નોંધ લીધા વિના ચાલે તેમ નથી .

પ.૩ ' સિરાજ' પટેલ પગુથનવી : શ્રોતાઓની પસંદગીના ગઝલકાર

'ફોમ લંડન વિથ લવ' ૯ એ 'સિરાજ' પટેલ પગુથનવીનો કાવ્યસંગ્રહ છે. આ સંગ્રહમાં ગઝલો, નઝમો, મુક્તકો, હઝલો, મળી કવિની પચાસેક રચનાઓ સંગૃહિત થઈ છે. સંગ્રહમાં પચીસેક (લગભગ ૫૦ %) ગઝલો છે. બાકીની રચનાઓ હઝલો, નઝમો કે મુક્તકો છે.

પ્રણય એ સિરાજ પટેલની ગઝલોનો મુખ્ય વિષય છે. એમની ગઝલો પ્રણયના વિવિધ ભાવોથી રંગાયેલી છે. એમની પત્નીનું નામ શીરીન છે. પત્નીના નામનો પણ એઓ ગઝલોમાં ખાસ કરીને મક્તાના શેઅરોમાં ખૂબીપૂર્વક ઉપયોગ કરી લે છે. જુઓ :

'કહી દઉં અંતે હું 'સિરાજ' મારી પ્રેમિકા ને કે ,

મને આ જિંદગી મારી ઘણી 'શીરીન' લાગે છે.'(પૃ.૫૨)

પતિ –પત્નીના નામનો સંયુક્ત ઉપયોગ વધુ એક મક્તામાં જુઓ :

' શીરીન' શબ્દો કેટલાય દિવસે બહેલાવી ગયા,

'સિરાજ' ને કેવી બિમારી ઈશ્કની આપી ગયા.'(પૃ.૫૬)

આ પ્રણયકવિ પોતાની હૃદયેચ્છા વ્યક્ત કરતાં કહે છે :

' સિસકતા દિલની કોઈ મીઠી ગઝલ છેડી ને આજે તો ,

હું કોમળ પ્યારના અલ્ફાઝ દુનિયાને સુણાવી દઉં.'(પૃ.૫૪)

આ સંગ્રહમાં 'સિરાજ' ની અગિયારેક ગઝલોના અંગ્રે+ અનુવાદ પણ પ્રગટ થયા છે. શ્રી અઝીઝ ઝુમલાએ આ અનુવાદ કર્યા છે. 'ગુલ' ના 'અરોમા' પછી 'સિરાજ' ના 'ફોમ લંડન વિથ લવ' માં આપણને ગુજરાતી ગઝલના અંગ્રે+ અનુવાદ મળે છે. ગુજરાતી ગઝલ અંગ્રે+ ભાષકો સુધી જાય એથી રૂડું બીજું શું ? 'સિરાજ' ની ગઝલોના આ અનુવાદને આવકારતાં 'મહેક' ટંકારવીએ લખ્યું છે : " આ ભાષાંતર અહીંની યુવાન પેઢીને તથા હવે તો ગુજરાતી મુશાયરાના રંગે રંગાયેલા અને ગુજરાતી ગઝલમાં રસ લેતા થયેલા કેટલાક સ્થાનિક અંગ્રેજ કવિઓને પણ અહીંના ગુજરાતી કવિઓની કવિતાને સમજવામાં મદદરૂપ નીવડશે. " ૧૦ ઉપરોક્ત ત્રણેય શેઅર અંગ્રે+ માં પણ માણી લઈએ :

“ Say your final word ‘ Siraj’ and say for now fare Well

and take with you ,for ever now, this everlasting spell. ” (p.53)

“Sweet and tender words from you, have soothed my ailing
heart,

what kind of ill ,O SIRAJ I has struck your aching heart ?”(P.57)
“let me soothe my restless heart, with this poem of mine,
with tender words, to share with you,and to make them
shine.”(P.55)

શેખાદમ આબુવાલાની ગઝલની પંક્તિ ' ચમકતો ને દમકતો શાહજહાંનો મહેલ જોવા
દે.' પરથી રચાયેલી સિરાજ પટેલની ગઝલનો મત્લાનો શેઅર નોંધપાત્ર બન્યો છે :

' રસીલી મારી સજનીનો શણગાર મને જોવા દે.

દમકતા તાજની છાયામાં એનો પ્યાર જોવા દે ' (પૃ.૭૦)

સિરાજ પટેલ મોટે ભાગે મિલનના ,પ્રિયજનની સુંદરતાના ભાવ પોતાની ગઝલોમાં
ગાય છે. એમના એક શેઅરમાં પ્રેમની ઉદાત્તાની ભાવના સરસ રીતે વ્યક્ત થઈ છે :

' નિર્દય બનીને કર્યું તૈ ખૂન હૃદયનું ,

તેમાં જ તારી સુંદર તસ્વીર મેં જડી છે.'(પૃ.૭૧)

પ્રિયજને આપેલું વિરહનું દર્દ કવિને મંજૂર છે. બલકે ,એ દર્દ સાથે જ +વવાની કવિને
મજા આવે છે :

' તારી યાદોના મને દુઃખ દર્દ સઘળાં છે કબૂલ ,

મુજને મીઠા દર્દની આ જિંદગી ફાવી ગઈ.'(પૃ.૭૬)

પ્રેમ ક્યાં છુપાયો છે, પ્રેમ કઈ રીતે વ્યક્ત થાય છે. તે આ કવિને બરાબર બબર છે :

' ઝૂકેલાં એ પાંપણ, ને શર્મિલી આંખો ,

મહોબત નો ' સિરાજ' ઈકરાર સમજો '(પૃ.૮૨)

આ મજેદાર ઈશકે મિજા+ અશઆરમાંથી કવિનું સંમોહક વ્યક્તિત્વ આપણા ચક્ષુઓ
સમક્ષ ઊઘડી રહે છે.

મોહમાયાના બંધનો ફગાવી, અમનશાંતિથી +વન વ્યતીત કરવાનો બોધ સિરાજની
ગઝલોમાંથી અવારનવાર મળતો રહે છે. એવા થોડા અશઆર જોઈએ :

' છે લાલચ ઘણી ને ઘણી મોહમાયા ,

હકીકતમાં નફસાનિયતની અસર છે.'(પૃ.૪૪)

'મળશે નહીં +વનમાં અમનોઅમન કદી પણ ,

લાલચ ને મોહમાયા વીસરી ગયા વિના.'(પૃ.૪૮)

માનવતાવાદી આ કવિ છાશવારે થતી હિંસાખોરીથી દુઃખી છે :

'ધર્મ ને જાતિના નામે ખુનામરકી થાય છે,

માનવીના હાથે આજે માનવી વિંધાય છે.'(પૃ.૬૬)

આ કવિ સમગ્ર માનવજાતને ઉદાહરણરૂપ +વન +વવાની જડીબુટ્ટી આપે છે. કવિ જોમદાર શબ્દોમાં કહે છે:

' ગફલતને ફગાવી દો, બેદાર થઈને +વો,

છોડો આ હતાશાને, ખુદ્દાર થઈને +વો.' (પૃ.૭૨)

કવિના શબ્દોમાં ભલે કાવ્યસૌંદર્ય ના દેખાય પણ કવિએ માણસને તો પૃથ્વીના સૌંદર્યમાં સૌંદર્ય થઈને +વવાનું પ્રેરક ઉદ્બોધન કર્યું છે:

'આ માનવી કુદરતનું છે સર્વ શ્રેષ્ઠ સર્જન,

તેથી જ આ ધરતીનો શણગાર થઈને +વો.'(પૃ.૭૨)

ડૉ. વિતાને સિરાજ પટેલની ગઝલોમાંના અધ્યાત્મલક્ષી ભાવોને અવલોકતાં લખ્યું છે." માનવસંબંધોથી પ્રગાઢ રીતે બંધાયેલા માનવીને એ પ્રતીતિ તો હોય છે જ કે છેવટે આ દુનિયાદારીના સંબંધો તૂટવાના છે. અને પરમધામ તરફ પ્રસ્થાન કરવાનું છે. ભલે અલ્પ પ્રમાણમાં પણ સિરાજ પટેલની ગઝલોમાં ઈશકેહકીકીના ભાવો આવ્યા તો છે જ ."૧૧ સિરાજ પગુથનવીના આવા અધ્યાત્મભાવના બે શેઅર જુઓ : 'નફસ' નામની ગઝલમાં કવિ કહે છે :

' ગર સિરાતે મુસ્તકીમ ને દિલથી તું અપનાવશે ,

મગફેરત તારી થશે અલ્લાહના દરબારમાં '(પૃ.૬૦)

'અલ્લાહની માફી મળે છે ફકત પશ્વાતાપથી ,

'સિરાજ' તું ડૂબકી લગાવી દે આ સ્નાનાગારમાં.'(પૃ.૬૦)

'સિરાજ' ના આ સંગ્રહની ગઝલોમાં ખાસ્સું વિષય વૈવિધ્ય છે.આથી જ ખલીલ ધનતેજવીએ નોંધ્યું છે: " 'સિરાજ' પટેલની ગઝલોમાં રોમાન્સ, વ્યંગ અને કટાક્ષ છે. તૂટતા-વેરવિખેર થતા સંબંધોની વેદના સાથે વર્તમાન રહેણીકરણીની અસરકારકતાથી પણ એ ગઝલને વિમુખ રાખી શક્યા નથી."૧૨

આ સંગ્રહના પ્રવેશકમાં અઝીઝ ટંકારવીએ લખ્યું છે. ' સર્જક જાત સાથે વાત કરતાં એના અંતરની વેદના સાવ સહજતાથી મૂકી ભાવકને તેમાં તરબોળ કરી દે છે.એટલે એના અવાજનો રણકાર ચોતરફ ફેલાઈ જવાની તાકાત ધરાવે છે. "૧૩ ' ફોમ લંડન વિથ લવ' માં 'સિરાજ' પટેલ પગુથનવીએ એવી તાકાતનો પરિચય કરાવ્યો છે.બ્રિટન સ્થિત ગુજરાતી ગઝલકારની આ પ્રેમપૂર્વકની ભેટ છે.

પ.૪ 'બાબર' બંબુસરી : ધીર ગંભીર શૈલીના ગઝલકાર પણ

'બાબર' બંબુસરીની મુખ્ય પહેચાન હઝલકાર તરીકેની છે. હાસ્યવ્યંગભરી એમની હઝલોથી એઓ ઈંગ્લેન્ડના મુશાયરાઓમાં ધૂમ મચાવે છે. પરંતુ એમનો કાવ્યસંગ્રહ 'વતનપ્રેમ' ૧૪ નો અભ્યાસ કરતા પ્રતીતિ થાય છે કે એઓ માત્ર હઝલકાર નથી, ગઝલકાર પણ છે. એમની પાસેથી ધીરગંભીર શૈલીની ગઝલો પણ મળે છે. અહીં એવી ગઝલોનો સંક્ષિપ્ત અભ્યાસ પ્રસ્તુત છે. આ કવિએ પોતાના સંગ્રહનું નામકરણ જ 'વતનપ્રેમ' કર્યું છે. એટલે એમાં વતનપ્રેમ વિષયક ગઝલો કે અશ્વાર હોય એ સ્વાભાવિક છે. એમની એક જાણીતી ગઝલમાં વતનસંલગ્ન વ્યક્તિઓ અને વસ્તુઓને એઓ દિલ ભરીને યાદ કરે છે. બે શેઅર જુઓ :

'કોઈ ના ભૂલે કદી તારું જતન પરદેશમાં,
યાદ આવે છે મને મારું વતન પરદેશમાં,
એટલે તારી છબીને દિલ ઉપર ટાંગી દીધી,
કે મને મળશે નહીં તારું વદન પરદેશમાં'(પૃ.૫૪)

જે નવી પેઢી ઈંગ્લેન્ડમાં જ જન્મી છે, તેને વડવાઓના ભારતમાં આવેલા વતનનો, તેમના અદમ્ય વતનપ્રેમનો અહેસાસ ક્યાંથી થાય? ઈંગ્લેન્ડ અને ભારતના સ્થળોને સાંકળીને કવિએ હૃદયસ્પર્શી વાત કરી છે :

'જે બોલ્ટન, બ્લેકબર્ન, પ્રેસ્ટનમાં જન્મીને મોટા થયા અહીંયા
તે માંચ, મનુબર, બંબુસર, જંઘારની વાતો શું જાણે ? (પૃ.૬૩)

વતનમાં +વાયેલી શૈશવાવસ્થાને કવિ યાદ કરી બે પરિસ્થિતિનો વિરોધ જન્માવી દર્દની અનુભૂતિ કરાવે છે:

'ઓટલો ક્યાં છે, ને ક્યાં છે આંગણું અહીંયા વળી,
કોડીએ રમવાનું પણ અહીંયા ભૂલી ગયા.
છે 'વતનપ્રેમી' આ 'બાબર' દેશને ભૂલ્યો નથી,
છે ઘણાં એવા અહીં આવી વતન ભૂલી ગયા'(પૃ.૯૪)

આ કવિને કોમની ફિકર છે. મુસ્લિમ સમાજનું અજ્ઞાન, જૂના ત્યાગવા યોગ્ય રિવાજો, ખોટા ખર્ચાઓ જોઈ એમનું દિલ બળે છે. એમાં એમને કોમના પતનનું મૂળ દેખાય છે :

'અભણતા ને પુરાણા રીત-રિવાજો ત્યાગશે ક્યારે ?
વિચારું છું કે , મારી કોમ અંતે જાગશે ક્યારે ?(પૃ.૩૫)

'ખોટા ખર્ચાઓમાં એ તો નામના જોતી ફરે!

એટલે તો અવનતિમાં કોમ સપડાયા કરે!' (પૃ.૩૭)

ઈંગ્લેન્ડના મુસ્લિમ સમાજમાં કન્યાવિક્રયનું દૂષણ પણ પેઠું છે. કવિએ આ દૂષણને ગંભીરતાથી જોયું છે. પણ એની રજૂઆત સરળતાથી કરી છે :

' કન્યાવિક્રય થઈ રહ્યો છે આજ તો કલયુગમાં,

કે મુરતિયા દેશમાંથી થઈ રહ્યા આયાત છે.'(પૃ.૫૦)

આ બધાનો એક માત્ર ઉપાય છે જાગૃતિ :

'ઘણી કોમો જાગી છતાં પણ ન જાગ્યા,

પટેલોએ હવે જાગવું જોઈએ '(પૃ.૩૮)

અહીં 'પટેલો' શબ્દ ભરૂચ જિલ્લાના મુસ્લિમ પટેલ વહોરાઓ માટે વપરાયો છે.

'બાબર' બંબુસરી ધર્મના નામે થતા દંભ અને દેખાડાની વિરુદ્ધ છે, મસ્જિદોમાં ભેગા થઈને દુનિયાભરની પંચાત કરતા લોકોની વિરુદ્ધ છે. શુદ્ધ ધર્મ –કર્મમાં એઓ માને છે. દાંભિકોને જોઈને એઓ કહે છે :

' વધી ગઈ છે દેખાવની ભકિત આજે,

ખતમ થઈ રહ્યો છે ધર્મ ધીમે ધીમે .'(પૃ.૩૬)

' મસ્જિદમાં થઈ જાય છે ભેગા ,

તારી –મારી કરવા લોકો.'(પૃ.૬૮)

મુસ્લિમ આલમમાં ચંદ્રદર્શનને લઈને લગભગ દર વર્ષે તહેવારોની ઉજવણીમાં એકતા , એકસૂત્રતા કે સંપના દર્શન દુર્લભ થઈ જાય છે. કવિએ ઉપાય સૂચવ્યો છે તેમ ચંદ્રનેજ જો સમજાવી શકાય તો ?

' એના લીધે કેટલી ગરબડ છે યુ. કે. માં જુઓ,

ચાલો જઈને ચાંદને કંઈ તો હવે સમજાવીએ.'(પૃ.૯૨)

ઉપરોક્ત અશઆરમાં 'બાબર' ધાર્મિક પરંપરાઓથી થોડા હટીને કંઈક વિદ્રોહી સૂરમાં બોલતા સંભળાય છે.

વિદેશ સ્થિત (ડાયસ્પોરા) મુસ્લિમોએ વિદેશમાં સ્થિર થવા પારાવાર સંઘર્ષ કર્યો છે, કમરતોડ પરિશ્રમ કર્યો છે. ત્યાંના મૂળ નિવાસીઓ કરતાં પણ કદાચ એશિયન્સ વધારે મહેનતુ અને ધંધા-વ્યાપારમાં પાવરધા છે. સીધાસાદા શબ્દોમાં આ વાત જુઓ :

' ગોરિયા બેસી રહ્યા ફૂટબોલના મેદાનમાં,

એશિયન બેસી ગયા લઈને બધા વ્યાપારને .'(પૃ.૫૮)

બેકારી યુ.કે. માં પણ છે, ત્યાં પણ ક્યારેક પગાર અનિયમિત થઈ જાય છે.લાઈટ બીલ ,ગેસ બીલ વગેરે બીલ એક પછી એક ભરવાના આવતાં જ રહે છે :

'હ+ તો વીક ,અધ વચ્ચે ઘણાં બીલો ભરવાના,
નથી મળ્યો ગયા વીકનો હજુ પગાર બાકી છે.'(પૃ.૪૭)

આવી ચિંતાજનક પરિસ્થિતિ હોય અને ઈન્ડિયાથી ચંદો કરવા માટે ગયેલા લોકસેવકો આ મહાશયને ત્યાં જઈ ચડે તો ?

'ફાળો કરનારાઓથી છે એટલા ભયભીત એ,
બારણું ખખડે જરા પણ તો એ સંતાઈ જશે.(પૃ.૪૮)

કવિની વાણીમાં ભલે હળવાશ છે.પરંતુ યુ.કે. માં વસતા ભારતીય મૂળના લોકોમાં આર્થિક સંઘર્ષ પણ છે જ.

'બાબરે' પોતાની ગઝલોમાં +વન દર્શન ,+વન શૈલી, +વન અને જગત વિશેનો પોતાનો દષ્ટિકોણ સહજ રીતે વ્યવહારિક શબ્દોમાં ગુંથી લીધો છે. એમના વિચારોમાં વજન છે, પણ તેનો ભાર ભાવકોને વરતાતો નથી. આવો, એવા બે શેઅર જુઓ :

' મુલાયમ ફૂલોનો મારગ, એ શોધે છે ભલે કિન્તુ,
વિકટ કંટકની રાહોમાં, અમે ચાલી બતાવીશું .' (પૃ.૪૦)
' મળે કાંટા, મળે પથ્થર, છતાં પણ એ તો પ્યારી છે,
તમારા સમ , અમે તો જિંદગીને ખૂબ ચાહી છે.'(પૃ.૬૯)

— આ શેઅરોમાં કવિએ ખુમારી, ખુદદારી,મદાનગી અને શૌર્યના જે દર્શન કરાવ્યા છે, તે કાબિલેદાદ છે.

એમના સંગ્રહની પ્રસ્તાવનામાં ડૉ. નરોત્તમ વાળંદે યોગ્ય જ લખ્યું છે :'' ભાઈ 'બાબર' બંબુસરીનો હાથ ગઝલ પર સારો બેસી ગયો છે. રદીફ કાફિયાની ચૂસ્તીને પણ જરૂર પડે તેઓ ઠીલી બનાવી મૂકે છે. શુદ્ધ ગુજરાતી શબ્દોની સાથે અંગ્રે+ અને તળપદા શબ્દો સુધીનો પ્રયોગ તેઓ કરે છે.પ્રાસ મેળવવામાં તેમને મથામણ કરવી પડતી નથી. એ આપોઆપ, સાહજિક રીતે ગોઠવાઈ જતા હોય છે''...^{૧૫}

પ્રણયની વાત વિના ગઝલની વાત અધૂરી ગણાય. 'બાબર' ની ગઝલોમાંના કેટલાક પ્રણય વિષયક નોંધનીય અશઆર આ રહ્યા.

' પ્રેમમાં તો કંટકો પણ ફૂલ લાગે છે હવે ,
મસ્ત 'બાબર' નું +વન એ રીતે વીંતી જાય છે.'(પૃ.૫૫)

કંટકભર્યા માર્ગો પર ચાલવાની હામ આગળ એક શેઅરમાં એમણે બતાવી જ છે. તે શેઅર સાથે જોડીને સાર કાઢીએ તો, કોઈનો પ્રેમ મળે, પ્રેમભર્યો સાથ મળે, તો માર્ગમાં આવતા કંટકો પણ ફૂલ બની જાય છે. અને +વન રસમય રીતે પસાર થાય છે. કવિએ પ્રેમપદાર્થની મહત્તા ગાઈ છે.

બીજા એક શેઅરમાં કવિ પ્રિયજનની નજરને આલેખી પોતાની દશા વર્ણવે છે.

' શું કહું કેવી હતી કાતિલ નજર એની અરે!

આંખના એક જ ઈશારાથી નચાવ્યો છે મને' (પૃ.૫૬)

ક્યારેક એમની ગઝલોમાં દ્વિઅર્થી ટૉન કે આત્યંતિક શૃંગારભાવ પણ આવી જાય છે.

નીચેનો શેઅર એવો છે :

' અમે અંધારી રાતોનો હંમેશા લાભ લીધો છે,

પ્રતીક્ષા ક્યાં સુધી કરવી કે સૂર્યોદય થવાનો છે.'(પૃ.૬૧)

ઉપરોક્ત કેટલીક ચર્યા અને અશ્આરના અભ્યાસ પછી કહી શકાય કે 'બાબર' ની આ ગઝલસૃષ્ટિમાં આપણે લાંબો સમય ટહેલતા રહીએ એવું ને એટલું આકર્ષણ છે. ડૉ.વિતાને એમના ગઝલ-સામર્થ્યને પરમાણીને લખ્યું છે. " 'બાબર' બંબુસરી માત્ર હસાવતા નથી, આપણને ધીર ગંભીર બનાવીને ક્યારેક રડાવી દેવાની પણ શક્તિ ધરાવે છે. દરેક હાસ્યની પાછળ અશ્રુઓ હોયજ છે. પરંતુ આ કવિ હાસ્ય અને અશ્રુ સાથે લઈને ચાલ્યા છે. એ એમની આગવી વિશેષતા છે. દુનિયાએ એમને હઝલકાર તરીકે જ જોયા છે, પરંતુ એમનામાં રહેલા ગઝલકારને પણ માણવા જેવા છે." ^{૧૬}

નીચેનો શેઅર 'બાબર' બંબુસરીના વ્યક્તિત્વનો ,એમની સમગ્ર સર્જન પ્રક્રિયાનો પરિચાયક બની રહે છે :

' દિલ મહી દર્દો છુપાવીને સુણાવું છું ગઝલ,

લોકો સમજે છે કે 'બાબર' તો હસાવી જાય છે.'(પૃ.૫૧)

– આપણને 'બાબર' ના દિલના એ દર્દનો થોડોક અહેસાસ પણ થાય તો બસ.

૫.૫ 'ખય્યામ' : વ્યક્તિથી વતન સુધી પ્રેમ – છલોછલ ગઝલકાર

ઈબ્રાહીમ રાઠોડ 'ખય્યામ' યુ.કે. સ્થિત એક સારા ગઝલકાર છે. ભારતમાં જન્મેલા 'ખય્યામ' વર્ષો સુધી, લગભગ ૪૭ વર્ષ, મલાવીમાં રહ્યા છે. પછી ઈંગ્લેન્ડને કાયમી નિવાસસ્થાન બનાવ્યું. ' દીપક' ની જેમ આ કવિના +વનમાં પણ બેવડું સ્થાનાંતર થયું છે. એમણે પોતે કહ્યું છે:

' જન્મીને એશિયામાં વસી આફ્રિકામાં

'બય્યામ' તો યુરોપમાં આવી ઠરી ગયો !'

એમના બીજા કાવ્યસંગ્રહ ' ઝંખના' માંની આ પંક્તિઓ છે, જેનું પ્રકાશન ઈ.સ. ૨૦૦૯ માં થયું છે.^{૧૭}

માતૃભૂમિને છોડીને વિદેશમાં સ્થિર થયેલા આ કવિમાં ભારતપ્રેમ, ગુજરાત પ્રેમ, દેશદાઝ ભરપૂર માત્રામાં છે. એમની ગઝલોમાં વારંવાર વતનવિચ્છેદની વ્યથા અને વતન પ્રત્યેનો મમતભાવ દ્રષ્ટિગોચર થાય છે. તેઓ કહે છે:

' અમે ભારતના સંતાનો ને ભારત મા અમારી છે,

અમારા તન અને ધનથી અધિક એ પ્રાણપ્યારી છે.' (પૃ.૨૧)

વિશ્વમાં ભારતના વધતા જતા પ્રભાવથી કવિ ખુશ થાય છે:

' કોઈ બીટલ તો કોઈ મેન્યુહીન

મારા ભારતથી સૌ પ્રભાવિત છે.' (પૃ.૦૩)

'હિન્દી ચીની ભાઈ ભાઈ' ના નારા ગજવીને ચીને ભારત પર આક્રમણ કર્યું હતું અને ભારતના ઘણા મોટા ભૂભાગ પર કબજો કરી લીધો હતો. બય્યામના શબ્દોમાં નિરાશા છે, નિસાસા છે:

' કહું શું ચીનની ચાલાકીઓની હું કથા તમને,

બનીને ભાઈ, કીધું ભાઈનું અપમાન મિત્રોએ.' (પૃ.૨૨)

પ્રણય એ બય્યામની ગઝલોનો મુખ્ય વિશેષ છે. બય્યામ પ્રણયના— ફોડ પાડીને કહીએ તો ઉન્માદક પ્રણયના ગઝલકાર છે. એમની લગભગ બધી ગઝલોમાં પ્રણય સંવેદનોને ઉત્કટ શબ્દોમાં વાચા મળી છે. પોતાની વ્યથાને આ કવિ કલાપી અને તેની પ્રિયતમાને સ્મરીને પરોક્ષ રીતે રજૂ કરી દે છે :

' સમજાવો કોઈ શોભનાને રીત પ્રીતની,

એનો કલાપી વેદનામાં ચુરચુર છે.' (પૃ.૦૨)

પ્રણય— વૈફલ્યની પીડા દિલને, +વનને સ્મશાનવત બનાવી દે છે:

'પ્રેમીઓના દિલના કબ્રસ્તાનમાં,

એષણાઓની મઝારો હોય છે.' (પૃ. ૧૮)

આ પ્રણયમુગ્ધ કવિને પ્રિયજનમાં જ +વન +વવાનો આધાર દેખાય છે. પરંતુ પ્રિયતમા તો દર્દ દીધે જાય છે. સમજાવટના સૂરમાં ગઝલકાર કહે છે:

'રડાવો ના, સતાવો ના, દુભાવો ના, જલાવો ના,

તમારા સમ, તમારામાં જીવન— આધાર ભાળું છું. ' (પૃ. ૬૬)

પ્રિયતમા માટે કવિના ભાવ— વિચારમાં વારંવાર પલટા આવ્યા કરે છે. કબૂલાત કરતાં કવિ કહે છે:

'ઘડીક નફરત, ઘડીક ચાહત, ઘડીક ગુસ્સો ને પ્યાર આવે,

તમારા માટે અમારા દિલમાં વિચારો એવા હજાર આવે.' (પૃ. ૬૭)

એક ટૂંકી બહરની ગઝલના બે શેઅર જુઓ, મસ્તીભર્યા પ્રણયને સંવેદો:

' આ જવાની નથી

એક તોફાન છે.

છે છટા ફાંકડી

ચાલ મસ્તાન છે. ' (પૃ. ૭૬)

પ્રણય— સંબંધોમાં આવી ઉત્તેજક ક્ષણો પણ હોય છે, એનો આનંદ કવિ વ્યક્ત કરે છે :

' ઉન્નત ગિરિશૃંગો જેવા સુંવાળા સીનાની વચ્ચે,

એ સ્નેહના વહેતા વારિમાં ભીંજાઈ જવામાં લિજ્જત છે. ' (પૃ. ૦૬)

પ્રિયતમાના ભીના, લાંબા શ્યામલ કેશનું અપ્રતિમ સૌન્દર્ય કવિ મુક્ત કલમે વર્ણવે છે:

' છૂટીને કાળા, ભીના વાળ છવરાયાં નિતંબ ઉપર,

કહું શું હાય હું? વર્ષાની ધારે રંગ રાખ્યો છે. ' (પૃ. ૬૭)

આવા શૃંગારરસિક ભાવોથી ખચ્યામની ડાયસ્પોરા ગઝલો નોખો રંગ ધારણ કરે છે.

ખચ્યામની કેટલીક ગઝલોમાં જીવનદર્શન, ચિંતન કે વૈશ્વિક ભાવો બરાબર ગૂંથાઈને, વણાઈને આવ્યા છે. તૂટી ગયેલા સંબંધોને પુનઃ જોડવામાં રહેલી તકલીફ કવિ આ રીતે વ્યક્ત કરે છે:

'તૂટેલ તાર જોડતા ગાંઠો પડી જશે,

દરજીનો દોરો કેમ એ સમજાવે સોઈને' (પૃ. ૧૪)

વિશ્વમાં યુદ્ધની પરિસ્થિતિ છે, લોકો વિવિધ પ્રકારના દુઃખથી પીડાય રહ્યા છે, સૌથી મોટું ભૂખનું દુઃખ તો સર્વત્ર છે. આપણો આ કવિ તો અત્યંત સંવેદનશીલ છે. આવી વિષમ પરિસ્થિતિમાં એ સૌન્દર્યનો વિચાર પણ કેમ કરી શકે?

' બધે બધ ભૂખ, દુઃખ ને યુદ્ધનાં વાદળ છવાયાં છે,

ગઝલમાં ફૂલ ને બુલબુલની ક્યાંથી કલ્પના આવે? ' (પૃ. ૧૬)

એક શેઅરમાં કવિ પ્રેમ અને મૃત્યુની વાત એક સાથે કરે છે. 'જાન' શબ્દના બે અર્થ કવિને અભિપ્રેત છે. કવિ જાન (પ્રિયતમા) ને મળવા માટે તલસે છે. પરંતુ તેણી આવતી નથી. હા, જાન (જીવ) ની દુશ્મન મૃત્યુ આવી પહોંચે છે:

'ઓ જાન ! તને મળવા માટે ખય્યામ જપે તારી માળા,
લ્યો, જાનની વેરી આવી કઝા ને આયખું મારું ખૂટી ગયું.' (પૃ. ૨૫)

યુ.કે. સ્થિત મુસ્લિમ ગુજરાતી ગઝલકારોમાં અધ્યાત્મ, સૂફીવાદ, ઈસ્લામી શરિયતનું દર્શન વગેરે મહત્વના ઉન્મેષ તરીકે દેખાય છે. ખય્યામમાં એવા ભાવ-વિચારોનો લગભગ અભાવ વર્તાય છે. બલકે, ક્યારેક તો એમનામાં રીતસર ધાર્મિક વિદ્રોહનો સૂર સંભળાય છે. 'મહેક' માં 'મન્સૂર' જેવો વિદ્રોહ છે. પરંતુ ખય્યામની વાત જુદી છે. ખય્યામ કહે છે:

'ખય્યામ તું તારા હાથોથી કર નાશ પુરાણી દુનિયાનો,
તું સર્જક છે, તારા હાથે આ વિશ્વ નવું સર્જાઈ જશે.' (પૃ. ૧૦)

આવી જ વાત આ ગઝલકારે બીજા એક શેઅરમાં પણ કરી છે. નવું નિર્માણ કરવાની તીવ્ર અભિલાષા આ રીતે અભિવ્યક્ત પામી છે :

'અગર ગમતી નથી તમને તમારી જૂની દુનિયા તો,
હું સર્જક છું અને સર્જી દઈશ દુનિયા નૂતન લઈ લ્યો.' (પૃ. ૮૩)

યુસ્ત મુસલમાન આખી રાત પણ નમાઝમાં પસાર કરી દેતો હોય છે. એવા નમાઝીને આ કવિ કહે છે:

'અમારી બંદગી સૌથી નિરાલી શેખ સાહેબ છે,
તમે રાતો નમાઝોમાં ગુજારી, હું નશામાં છું.' (પૃ. ૨૦)

જોકે આ શેઅરમાં સૂફીવાદ પણ દેખાવા સંભવ છે. પ્રભુપ્રેમના નશામાં ચૂર જીવને એમાં શેખ સાહેબ સાથે વાત કરતો જોઈ શકાય.

ક્યારેક કવિ આવો કટાક્ષ પણ કરી લે છે:

'હવે પૂજા જગતમાં મારી થાશે,
મટી માનવ હું પત્થર થઈ ગયો છું.' (પૃ. ૧૨)

ખય્યામની ગઝલોમાં અલંકારો, પ્રતીકો, કલ્પનો કે પુરાકલ્પનોની સજાવટ મર્યાદિત છતાં દર્શનીય છે. એક બંદી પક્ષીને જોઈ કવિ કહે છે:

'કીધું હવાને પીંજરે કેદી વિહંગને,
માળો મળી ગયો અને પાંખો બળી ગઈ!' (પૃ. ૦૭)

એક શેઅરમાં કવિએ સમયને પાડાડપે જોયો છે. પોતે સમયને હાંકી રહ્યા છે. એનું પરિણામ શું આવ્યું?

'બેસી સમયના પાડાની પીઠે ડકાડું છું,

રણમાં ડૂબીને જિંદગી આખી તરી ગયો.' (પૃ. ૦૯)

વહેલી સવારે દેખાતાં ઝાકળ— બિન્દુઓનું કવિઓએ જુદી જુદી રીતે વર્ણન કર્યું છે. ખય્યામ એને કઈ રીતે જુએ છે, એ પણ જાણીએ અને માણીએ:

' બિન્દુ ઝાકળના નથી, ના એ નથી ટાંકયા રતન

વિરહ— અગ્નિના પસીનામાં ભીંજાયા છે સુમન.' (પૃ. ૧૯)

ફૂલો પર પડેલાં બિન્દુઓને ઝાકળ કે રતન(રત્ન) તરીકે ન સ્વીકારવામાં અને તેને વિરહાગ્નિના પરસેવાથી ભીંજાયેલા કહેવામાં કવિનું વૈચારિક સામર્થ્ય પ્રગટ થાય છે. પરંતુ ફૂલોને કોનો વિરહ સાલે છે, એ વાત કવિએ અધ્યાહાર રાખી છે.

ખય્યામ પ્રકૃતિપ્રેમી છે, પર્યાવરણવાદી છે. ડાળીથી તૂટતા ફૂલો અને પાનખરના આગમનથી થતી ઉદાનની દુર્દશાની એમને ચિંતા છે:

'લતિકાથી વિખૂટા થઈ સુમન પર શું હશે વીત્યું?

ખિજાના આગમન સાથે ચમન પર શું હશે વીત્યું? ' (પૃ.૨૪)

આદમ અને હવાં સ્વર્ગમાં રહેતાં હતાં. પરંતુ શયતાનના બહેકાવવાથી તેમણે અલ્લાહના આદેશનો અનાદર કર્યો. જે ફળ ખાવાની મનાઈ હતી તે ખાધું. તેમનામાં વિકાર પેદા થયો, પરિણામે સ્વર્ગનું સુખ ખોવાનો વારો આવ્યો. આ કથાનો પુરાકલ્પન તરીકે ઉપયોગ કરી ખય્યામ પોતાની અનુભૂતિ વ્યક્ત કરે છે:

'સનમના સ્નેહ ખાતર સૌ પ્રથમ સુખ સ્વર્ગનું ખોયું,

અમારો શોખ આદમના જમાનાથી ફનાનો છે!' (પૃ. ૧૧)

આ શેઅરમાં ઉલા મિસરાની વર્ણસગાઈ પણ આકર્ષક છે.

એક મુસલસલ ગઝલમાં ગઝલકારે તડકાનાં વિવિધ ચિત્રો દોરી આપ્યાં છે. ભાવકોની કર્ણોન્દ્રિયો પછડાતા અને પડઘાતા તડકાને સુણી રહે એવા બે સુંદર શબ્દચિત્રો જુઓ: એમાંનો ઈન્દ્રિય વ્યત્યય અલંકાર માણો:

' મંદિરોના કળશે ચડી પછડાય છે તડકો,

મસ્જિદોના મિનારામાં પડઘાય છે તડકો.' (પૃ. ૧૩)

ખચ્યામના ' ઝંખના' સંગ્રહમાં નઝમો, મુકતકો અને રૂબાઈઓ પણ છે. પણ કવિનું પ્રિય સાહિત્ય – સ્વરૂપ ગઝલ જ રહ્યું છે. આથી ગઝલોની સંખ્યા સંગ્રહમાં વધુ છે. ગઝલોએ યુવાનીના દિવસોમાં એમનો સંગાથ કર્યો છે. કવિ કહે છે:

' ખચ્યામ ' ગાંડી, ઘેલી ગઝલો અગર ન રચતે,

દિવસો જવાની કેરા ના મોજમાં ગુજરતે.' (પૃ.૨૩)

પરદેશમાં ગુજરાતી ભાષા– સાહિત્યને ધબકતું રાખવામાં ખચ્યામે પણ પોતાની કવિતાઓ અને વાર્તાઓ થકી પ્રશસ્ય પ્રયાસો કર્યા છે. પોતાની ગઝલોથી એમણે ઈંગ્લેન્ડમાં મુશાયરાઓ ગજવ્યા છે. પોતાની દીકરીના લગ્નપ્રસંગે પણ મુશાયરાનું આયોજન કરી ગુજરાતી ભાષા– સાહિત્ય અને ગઝલપ્રેમનો એમણે પરિચય કરાવ્યો હતો. એમણે એક ગઝલમાં ગાયું છે:

' પાંગરે યુરોપમાં ગુર્જર ગીરા

ઝંખના છે એટલી ' ખચ્યામ' ની ' (પૃ.૧૫)

પોતાની ઝંખના ફળીભૂત થતી જોવા આ ડાયસ્પોરા ગઝલકારે સતત પ્રયત્નો કર્યા છે. 'ખચ્યામ' ગુજરાતી ડાયસ્પોરાનું એક મહિમાવંતુ નામ છે.

પાઠટીપ

૧. 'એ મળે તો કહેજો' : 'બેદાર' લાજપુરી : પ્રથમ આવૃત્તિ ,ઈ.સ.૨૦૦૧ ના આધારે પંકિતઓ ના પૃષ્ઠાંક આપેલા છે.
૨. બાલકૃષ્ણ ગર્ગ : 'સંગીત' માસિક : ગઝલઅંક જાન્યુઆરી ૧૯૬૭ :પૃ.૦૩
૩. ' એ મળે તો કહેજો' ના પાછલા પૂંઠા પરથી.
૪. ' એ મળે તો કહેજો' ની જયેન્દ્ર શેખડીવાળા દ્વારા લિખિત પ્રસ્તાવના : પૃ.૧૪
૫. ' એ મળે તો કહેજો' માં દીપક બારડોલીકરના પ્રતિભાવમાંથી : પૃ.૦૭
૬. ' એ મળે તો કહેજો' માં પ્રિ રિષભ મહેતાના પ્રતિભાવમાંથી : પૃ.૧૦
૭. ' પ્રવેશ' : 'સેવક' અલીપુરી : પ્રથમ આવૃત્તિ, ૨૦૦૨ : ને આધારે પંકિતઓના પૃષ્ઠાંક આપેલા છે.
૮. ' પ્રવેશ' ની પ્રસ્તાવનામાંથી (પ્રસ્તાવનાકાર : ડૉ. વિતાન)
૯. ' ફોમ લંડન વિથ લવ' : 'સિરાજ' પટેલ પગુથનવી : પ્રથમ આવૃત્તિ ઈ.સ. ૨૦૦૮ : ને આધારે પંકિતઓના પૃષ્ઠાંક આપેલા છે.
૧૦. ' ફોમ લંડન વિથ લવ' : માં 'મહેક' ટંકારવીનો પ્રતિભાવ : પૃ.૩૨
૧૧. ' અંજુમન વોઈસ' માસિક : ઓગસ્ટ ૨૦૧૨
૧૨. ' ફોમ લંડન વિથ લવ' : માં 'ખલીલ' ધનતેજવીનો પ્રતિભાવ : પૃ.૧૬
૧૩. ' ફોમ લંડન વિથ લવ' : માં 'અઝીઝ' ટંકારવીની પ્રસ્તાવના : પૃ.૨૨
૧૪. ' વતનપ્રેમ' : ' બાબર' બંબુસરી : દ્વિતીય આવૃત્તિ ,૨૦૦૮ ના આધારે પંકિતઓના પૃષ્ઠાંક આપેલા છે.
૧૫. 'વતનપ્રેમ' માં ડૉ. નરોત્તમ વાળંદ દ્વારા લખાયેલી પ્રસ્તાવનામાંથી :પૃ. ૨૧,૨૨
૧૬. 'અંજુમન વોઈસ' માસિક : ઓક્ટોબર – ૨૦૧૨
૧૭. 'ઝંખના' : ઈબ્રાહીમ રાઠોડ ' ખય્યામ' : પ્રથમ આવૃત્તિ, ૨૦૦૯ ને આધારે પૃષ્ઠાંક આપેલા છે.

આ ડાયસ્પોરા ગઝલોઃ રૂપરંગ અને દશાદિશા

પ્રકરણ — ૬ આ ડાયસ્પોરા ગઝલો: રૂપરંગ અને દશાદિશા

ગુજરાતી ગઝલ સાત સમંદર પાર યુ.કે. પહોંચી અને ચાર—સાડાચાર દાયકામાં તો એવી નીખરી કે મુખ્ય પ્રવાહના નામાંકિત ગઝલકારોની સાથે આ યુ.કે. સ્થિત ગુજરાતી ગઝલકારોનાં નામ ગૌરવભેર લેવાતાં થયાં. 'દીપક' બારડોલીકર, 'અદમ' ટંકારવી, અહમદ 'ગુલ', 'મહેક' ટંકારવી, 'કદમ' ટંકારવી, 'અંજુમ' વાલોડી, 'બેદાર' લાજપુરી, 'સેવક' અલીપુરી, 'સિરાજ' પગુથનવી અને 'બાબર' બંબુસરી બ્રિટનની ગુજરાતી ગઝલનાં પ્રમુખ નામ છે. એમની ગઝલસૃષ્ટિમાંથી પસાર થતાં ગુજરાતી ડાયસ્પોરા ગઝલનાં રૂપરંગ અને દશાદિશાનો સુપેરે ક્યાસ કાઢી શકાય છે.

૬.૧ વતન—વિચ્છેદની વ્યથા

વિદેશસ્થિત આ ગઝલકારોની ગઝલોમાં વતન છોડ્યાનું દર્દ સતત અનુભવાયા કરે છે. એક 'દીપક'ને બાદ કરતાં મોટા ભાગના ગઝલકારોએ સ્વેચ્છાએ, આર્થિક કે કૌટુંબિક કારણોસર, વતન છોડ્યું છે. પરંતુ વતન એટલે વતન. જનની જન્મભૂમિ સ્વર્ગાદિપિ ગરિયસી. એટલે વતન સાથે સંકળાયેલી તમામ બાબતોને તેઓ ગઝલોમાં હૃદયસ્પર્શી અભિવ્યક્તિ આપે છે. દીપક બારડોલીકરે તો નિષ્કાસનની વેદના પણ ભોગવી છે. એટલે એમની ગઝલોમાં આ ભાવ વધુ બળવત્તર બન્યો છે.

'દીપક' બારડોલીકર 'અમારા દેશની માટી' જેવી આખેઆખી વતનપ્રીતિની ગઝલો આપે છે. આ ગઝલના બે શેઅર જુઓ :

'વતનના ખાબનો મેળો રહે હંમેશ આંખોમાં,
જુઓ, હંમેશ આંજુ છું અમારા દેશની માટી.
જરા સૂંઘી જુઓ શબ્દોને, મળશે મહેક માટીની,
કે અંતરમાં વસાવું છું અમારા દેશની માટી.'

છેવટે મક્તામાં 'દીપક' કહે છે :

'સમંદર પાર ક્યાંના ક્યાં વિલય પામી જશું 'દીપક',
સુલભ નહિ થાય, જાણું છું, અમારા દેશની માટી'

('કુલ્લિયાતે દીપક', પૃ. ૮૩)

કવિ પોતાની નિયતિ જાણે છે. પોતાના દેશની માટીમાં પોઢવાનું ભાગ્યમાં નથી. તેથી દર્દ ભર્યા આ સૂર નીકળે છે કે સાત દરિયા પારના દેશમાં ક્યાંના ક્યાં વિલય પામી જઈશું. ડૉ. બળવંત જાનીએ વિસ્તારપૂર્વક આ ગઝલની ચર્ચા કરી છે અને નોંધ્યું છે : "ડાયસ્પોરા સમાજમાં

વગર કોઈ અપરાધે અસહ્ય વેદના વેઠતા નિરપરાધી ડાયસ્પોરા સર્જકની અંતિમ ઈચ્છા પૂર્ણ થાય એ માટે કશી વ્યવસ્થા નથી. આ નિયતિ પ્રત્યેની સર્જકની ખરી અવસ્થિતિને, દારુણ દુર્નિવાર વેદનશીલ ભાવને ઘૂંટીને વધુ કરુણજન્ય રૂપને અહીં અભિવ્યક્તિ અર્પી છે. ' ૧

વતનવિચ્છેદની પીડા અનુભવતો કવિ વારંવાર વતનની નાનીમોટી વસ્તુઓનું સ્મરણ કરે છે, માનસિક સ્તર પર સ્વને એ અતીતના દેશકાળમાં મૂકે છે અને વિદેશના વર્તમાન સાથે વતનના અતીતની તુલના કરતો રહે છે. જુઓ :

'ભાત પગલાંની અહીં ક્યાં શોધવી,

દેશ જેવા ધૂળિયા રસ્તા પણ નથી. ('કુલ્લિયાતે દીપક', પૃ.૧૧૯)

'અદમ' ટંકારવીએ વિદેશમાં વસવાની વાસ્તવિકતા ભયંકર અવઢવની મનઃસ્થિતિ વચ્ચે સ્વીકારી છે. તેમણે લખ્યું છે : "આખો સંદર્ભ બદલાઈ ગયો. નાઈધર હિઅર નોર ઘેર જેવી સ્થિતિ ઊભી થઈ. સંપૂર્ણ રીતે સ્વીકારી પણ ન શકાય કે સંપૂર્ણ રીતે ત્યાગી પણ ન શકાય એવી અવઢવની સ્થિતિ...કશુંક સ્નેહ થયાની – તડાક દઈને તૂટી ગયાની અનુભૂતિ ગઝલોમાં વ્યક્ત થવા માંડી, " ૨ આવી અનુભૂતિનો એક શેઅર આ રહ્યો :

'બ્રિટન સાથે આપણો નાતો

હાના હાના હાના હાના' ('બ્રિટન-આદમકદ અરીસામાં' પૃ.૦૬)

કવિશ્રી હરીશ મીનાશ્રુ ઈંગ્લેન્ડ ગયા ત્યારે એમનું આગમન થઈ રહ્યાની જાણ થતાં 'અદમ' ટંકારવી એટલા રોમાંચિત થઈ ગયા હતા કે આ પ્રસંગ નિમિત્તે એમણે એક ગઝલ રચી નાખી હતી, જેમાં તેઓ પોતાના મિત્ર પાસે વતનમાંથી જુદી જુદી વસ્તુ મંગાવી રહ્યાનું બયાન છે. કવિ વતનમાંથી શું મંગાવે છે ? બે શેઅર જુઓ :

'એક દુહો એક સાખી લાવજો

સાથે થોડી ગઝલો ભગવી લાવજો'

'હા, હરીશ મીનાશ્રુ ભુલાય ના

દેશની ચપટીક માટી લાવજો' ('બ્રિટન-આદમકદ અરીસામાં', પૃ.૨૦૨-૨૦૩)

માટી સાથેનું આ સગપણ જ માણસને વતન સાથે બાંધી રાખે છે. પરંતુ ભૌતિકતાવાદી પાશ્વાત્ય સંસ્કૃતિનું કામણ અને આક્રમણ એવું હોય છે કે ભલભલા વતનપરસ્ત પરાસ્ત થઈ જાય છે. આ વરવી વાસ્તવિકતા અદમે આ રીતે આલેખી છે :

'વર્ક વુમન વેધરના ત્રિશંકુ ઉપર

લ્યો, લટકતા થઈ ગયા પરદેશમાં.

હા, વતનની ધૂળ ધૂળ કરતા અદમ
ધૂળભેગા થઈ ગયા પરદેશમાં.'

(‘બ્રિટન—આદમકદ અરીસામાં’ પુસ્તકના પ્રારંભે)

અહમદ ‘ગુલ’ની ગઝલસૃષ્ટિનો પ્રારંભ વતનવિષયક ગઝલથી જ થયો છે. એમના પ્રથમ કાવ્યસંગ્રહની પ્રથમ ગઝલનો પ્રથમ શેર જુઓ :

‘વતનથી દૂર છું તેથી વતનની યાદ આવે છે,

વિખૂટા જે પડેલા તે ચમનની યાદ આવે છે.’ (‘પમરાટ’, પૃ.૦૧)

અને જ્યાં ગઝલવિભાગ પૂરો થાય છે, ત્યાં ૩ ગઝલો વતનપ્રેમની મળે છે. ત્રણેમાંથી એક—એક શેઅર જોઈએ :

‘જીવનની આ સફરમાં ‘ગુલ’ અનોખો આપણો સંબંધ

નિરંતર અમ હૃદયમાં ગામ આલીપોર ધબકે છે.’

‘વતનના હરએક ફૂલમાં છે ખુશબુના ખજાનાઓ,

બતાવો ક્યાં સુગંધ જરીયે અહીંના સુમનમાં છે.’

‘યાદના એ દીપકો બુઝાય ના તેથી જ તો,

રોજ ભીનાં થાય છે ‘ગુલ’નાં નયન પરદેશમાં’

(‘પમરાટ’ પૃષ્ઠ ૬૧, ૬૨, ૬૩)

માતૃભૂમિને કવિએ ઉદ્યાનરૂપે જોઈ છે. આ ઉદ્યાનના પ્રત્યેક પુષ્પમાં સુગંધ પારાવાર છે. પરદેશી પુષ્પોમાં એવી ફોરમ કવિ પામી શકતા નથી. એમનાં હૃદયમાં સતત વતનગામ આલીપોર ધબકતું રહ્યું છે. સ્મૃતિના દીવડાને એમણે કદી ઓલવાવા દીધો નથી. ‘ગુલ’ની સંગાથે ભાવકોની આંખો પણ ભીની થાય એવી આ રચનાઓ છે. ડા. બળવંત જાનીએ યોગ્ય જ લખ્યું છે : “તેઓ વતન ઝૂરાપાનું વિદગ્ધ ભાષ્ય રચનારા ભાષ્યકાર ભાસે છે. ‘ગુલ’ની આ ભાવની રચનાઓ ડાયસ્પોરા કવિતાની પરંપરામાં અનોખા ભાવના આલેખનવાળી કવિતા તરીકે અભ્યાસનો વિષય બનશે”^૩

‘મહેક’ સર્વપ્રથમ અધ્યાત્મવાદી ગઝલકાર છે. પછી બીજું બધું. એમની ગઝલોમાં ક્યારેક જ વતનપ્રેમનું આલેખન મળે છે. પરદેશની ભૂમિ પર કવિ પોતાને પીંજરામાં પૂરાયેલા પંખી તરીકે જુએ છે :

‘અમે પિંજરાના પંખી, મન અમારું તો ચમનમાં છે,

વતનથી દૂર પણ દિલ તો હમેશાં બસ વતનમાં છે.’

(‘પ્યાસથી પરબ સુધી ....’ પૃ. ૪૬)

વર્ષો પછી વતનમાં આવેલા કવિ બદલાયેલું, વિકાસ પામેલું વતન જુએ છે. પરંતુ કવિને તો ખોજ છે પોતાના અતીતની, પોતે જીવ્યા હતા એ વતનના અતીતની ક્ષણોની. 'મહેક' કહે છે :

'ગામ ચારે તરફ વિસ્તરી તો ગયું,
જ્યાં રમ્યા આપણે તે ગલી ન રહી.'

(ગુજLish ગઝલો, પૃ.૨૦)

'મહેક' અને 'કદમ' જોડાજોડ ચાલતા ગઝલકાર છે. 'મહેક'ના જેવો જ શેઅર 'કદમ' પાસેથી પણ મળે છે. દૈહિકરૂપે કવિ ભલે યુ.કે.માં રહ્યા, પણ એમનું મન—હૃદય તો વતનમાં જ છે :

'ખરું પૂછો અહીં તન છે પરંતુ મન વતનમાં છે,
વતનથી દૂર છું તો પણ વતનનો પ્રેમ મનમાં છે.'

('આવરણ', પૃ.૦૯)

'કદમ'નો વતનપ્રેમલક્ષી બીજો એક શેઅર પણ કંઠમાં સાચવી રાખવા યોગ્ય બન્યો છે.

'કદમ' એટલે તો છે હરિયાણી સુંદર
સુશોભિત રંગીન ફૂલો છે યોગમ,
અમે રકત સીંચી, બલિદાન આપી,
વતન—ઉપવનની હિફાઝત કરી છે.' ('આવરણ', પૃ.૧૦૦)

વતન—ઉપવનનું રૂપક જુઓ. કવિએ સમગ્ર ભારતદેશને ઉપવન તરીકે જોયો છે. ભારતના સર્વાંગી વિકાસમાં મુસ્લિમોનું પણ મહત્વનું યોગદાન છે. દેશના સ્વાતંત્ર્ય—સંગ્રામમાં મુસલમાનોના પ્રદાનથી કોણ અજાણ્યું છે ? કવિએ એ તરફ સંકેત કર્યો જણાય છે.

'અંજુમ' વાલોડી લંડનની સડકો પર વાલોડ ગામનો રસ્તો શોધી વતનનું સ્મરણ કરે છે:

'શહેરની એ લાંબી —વળ ખાતી સડકો પર
શોધું છું એક ગામનો રસ્તો ઘણા દિવસથી.'

('અજંપોત્સવ', પૃ.૫૦)

'અંજુમ' ની ગઝલોમાં વાલોડના પ્રખ્યાત લિજ્જત પાપડનો જાણે સ્વાદ છે. જો એમાં એવો સ્વાદ ન હોય તો એ ' અંજુમ' ની ગઝલ નથી ! કવિ હળવી શૈલીમાં વાલોડને, ત્યાંના લિજ્જત પાપડને સ્મરે છે:

' એમાં કેં પાપડની લિજ્જત પણ નથી;

'અંજુમ !' એ ના હોય વાલોડી ગઝલ.' ('અજંપોત્સવ', પૃ.૪૯)

ડાયસ્પોરા કવિ 'બેદાર' લાજપુરીની ગઝલોમાં પણ આ સૂર બળકટતાથી વ્યક્ત થયો છે. એમના ગઝલસંગ્રહનો પ્રારંભ જ વતનપ્રેમની ગઝલથી થયો છે, એ બતાવે છે કે આ કવિ વતનને કેટલી ઉત્કટતાથી ચાહે છે :

**'શું કહું શું શું નથી પરદેશમાં,
ગામડું મારું નથી પરદેશમાં.'**

પરણીને સાસરે ગયેલી કન્યા જે તડપથી પિયરગામને યાદ કરે છે, તેવી તડપ બેદારની આ ગઝલમાં છે. વતન એટલે પિયર. નવ શેઅરની આ ગઝલમાં કવિ વતનની એવી વસ્તુઓને યાદ કરે છે, જે પરદેશમાં દુર્લભ છે. દેશ-પરદેશની કવિ-નજરે તુલના થતી રહે છે. કવિ કહે છે:

'પેર, એપલ, કીવી, લિચીશ રોજનાં,

આમલી ચીકુ નથી પરદેશમાં ' ('એ મળેતો કહેજો ', પૃ.૧૯)

વતન પ્રત્યેનો લગાવ' સેવક' અલીપુરીને પણ ભીતરથી એવા ઝકઝોરી નાખે છે કે તેમના કવનમાંથી પણ વતન વિષયક પંક્તિઓ સરી પડે છે. એમની એક ગઝલનો મત્લા જુઓ :

'વતનથી બેવતન થઈ આંખમાં આંસુઓ ટપકે છે,

કરું જો યાદ તારી નજરમાં તું જ ફરકે છે.'

કવિ પોતાને પંખી તરીકે ઓળખાવે છે. એ પંખી કેવું છે ?

'પરાયા વનમાં પંખી જેવું છે જીવન અમારું તો,

દિશા ભૂલેલ પંખી દરબદર જઈ નિત્ય ભટકે છે.' ('પ્રવેશ' પૃ.૧૫)

'બાબર' બંબુસરીના તો સંગ્રહનું નામ જ 'વતનપ્રેમ' છે. આ કવિનો વતનપ્રેમ જરાય ગોપનીય નથી. કવિ બાપોકાર કહે છે અને ગર્વ લે છે.

'વતનની મુહુબ્બત છે તેથી અમે તો,

વતન કાજે કેવી સખાવત કરી છે.

અમે એજ બુલબુલ છે જેમણે તો હંમેશાં,

આ ચમનની હિફાઝત કરી છે.' ('વતનપ્રેમ', પૃ.૭૩)

દેશમાં, ભારતમાં, વતનમાં જે કોમવાદી હિંસાચાર થાય છે, તેનાથી કવિ વ્યથિત થઈને આર્તનાદ કરી ઊઠે છે.

'કોમવાદી રાક્ષસોના હાથમાં છે દેશ તો....

તેથી જ 'બાબર' પ્રાણપ્યારું વતન વતન નથી રહ્યું.' ('વતનપ્રેમ', પૃ ૫૯)

"મૂળસોતા ઉખડી ગયેલા કે ઉખાડી મૂકાયેલા લોકોને પોતાના મૂળની યાદ જિંદગીભર સતાવતી રહેતી હોય છે...રોજીરોટીની શોધમાં વતન છોડી જનારાની ત્રીજી-ચોથી પેઢી પણ બાપદાદા ન જઈ શક્યા હોય અને પોતે વતનમાં જઈ ચડે તો વતનની માટી તેમને ક્યારેય પરાઈ નથી લાગતી....મનોવિજ્ઞાનમાં આને 'એન્સેસ્ટર સિન્ડ્રોમ' કહે છે." જ વતન પ્રત્યેનો વંશાનુગત ઝુરાપો જો આટલો તીવ્ર હોઈ શકે, તો આ કવિઓ તો વતનમાં જ જન્મ્યા છે અને વિદેશોમાં સ્થાયી થયા છે. અત્યંત સંવેદનશીલ આ કવિઓએ વતન સાથે સંકળાયેલ વિવિધ વ્યક્તિઓ, વસ્તુઓ અને સ્થળોનું સ્મરણ કરી માર્મિકતાથી ગઝલાભિવ્યક્તિ કરી છે.

૬.૨ ભાષા-ઝૂરાપો

વતન-ઝૂરાપો હોય ત્યાં ભાષા-ઝૂરાપો પણ હોય જ. વિદેશસ્થિત સર્જક પોતાના વતનથી દૂર હોય છે, વતનનાં ગામ, ગલી, સીમ, ખેતર, વગડો, વૃક્ષો, વ્યક્તિઓથી દૂર હોય છે, તો પોતાની માતૃભાષા, પોતાની બોલીથી પણ દૂર હોય છે. ઈંગ્લેન્ડમાં બેઠેલા આ ગઝલકારોને ગુજરાતી ભાષા સાથે નાતો જાળવી રાખવા રીતસરનો શ્રમ કરવો પડે છે. લંડનની 'ગુજરાતી સાહિત્ય અકાદમી'નું સૂત્ર છે. 'ગુજરાતી સાંભળીએ, ગુજરાતી વાંચીએ, ગુજરાતી લખીએ, ગુજરાતી બોલીએ, ગુજરાતી જીવીએ' ત્યાંના ગુજરાતી ભાષાપ્રેમીઓએ આવી ચળવળ ચલાવવી પડે છે. ચારેબાજુ અંગ્રેજી ભાષાનું જ સામ્રાજ્ય હોય ત્યારે ભારતની એક પ્રાદેશિક ભાષાને ઈંગ્લેન્ડમાં જીવાડવા ત્યાંના ગુજરાતી સાહિત્યકારોએ એડીચોટીની મહેનત કરી છે. વાસ્તવમાં, આ ડાયસ્પોરા સાહિત્ય વતનઝૂરાપા કે ભાષા-ઝૂરાપામાંથી જ નીપજી આવ્યું છે. ઈંગ્લેન્ડના વિપરિત વાતાવરણમાં વસીને-બેસીને ગુજરાતી ભાષામાં લખવું એ ગુજરાતી ભાષા પ્રત્યેના અનહદ લગાવનું, પ્રેમનું, નિસબતનું અને ભાષાવિરહથી સંતપ્ત મનોદશાનું જ પરિણામ છે. જો કે, ગઝલોમાં વતન-ઝૂરાપાની જેટલી અભિવ્યક્તિ થઈ છે, એટલી ભાષા-ઝૂરાપાની નથી થઈ. કદાચ આ બંને બાબત એકબીજામાં ઓતપ્રોત થઈ ગઈ લાગે છે.

અદમ ટંકારવીની ગઝલોમાં ભાષા-ઝૂરાપો એકદમ સ્પષ્ટતાથી અને ઘેરા રંગે દેખાય છે. લંડનની 'ગુજરાતી સાહિત્ય અકાદમી' અને તેના મુખપત્ર 'ઓપિનિયન'નું સૂત્ર વાંચીને અદમે જે ગઝલ રચી છે, તેના બે-ત્રણ શેઅર જુઓ :

'તું ગુજરાતીમાં જો 'આવો' કહે છે,

તો મારા કાને એક ટૌકો પડે છે.

તું ગુજરાતીમાં જો વાતો કરે છે,
તો તારા હોઠથી ફૂલો ઝરે છે.
મને તો એય લાગે અર્થગર્ભિત,
તું ગુજરાતીમાં જે લવરી કરે છે.' ૫

બ્રિટનમાં વસતા મોટાભાગના ગુજરાતીઓ અંગ્રેજી મિશ્રિત ગુજરાતી બોલે છે, અથવા પ્રાથમિક કક્ષાનું કહી શકાય એવું ગુજરાતી બોલે છે. વિદેશમાં ગુજરાતી ભાષાની જે દશા થઈ છે તેની રાડો પાડ્યા વિના અદમ સાવ હળવી શૈલીમાં વ્યથા વ્યક્ત કરે છે :

'વાસીકુસી થઈ ગઈ બારાખડી,
ફીજમાં એ સાચવે છે ગુર્જરી.
'એ બ્રિટનમાં આવી 'બ્રિજરાતી' થઈ
અવનવા રંગો ધરે છે ગુર્જરી.'

વિશેષતઃ યોર્કશાયરમાં વસેલા સુરતીઓને પણ અદમ બાકાત રાખતા નથી. ગઝલમાં સુરતી બોલીને પણ આ રીતે ગૂંથી લે છે :

'હાળું અંઈ હુરતના જેવું ની મલે
'બેટલી'માં ગાળ દે છે ગુર્જરી.'

આ ગઝલના મકતામાં અદમનો સ્વભાષા ગુજરાતી પ્રત્યેનો પ્રેમ જુઓ. બંને વચ્ચેની અભિન્નતા જુઓ :

'જીવ પેઠે સાચવે એને અદમ,
ને અદમને સાચવે છે ગુર્જરી' ૬

'ગુર્જરી' એટલે ગુજરાતી સ્ત્રી. એ રીતે પણ આ ગઝલને માણી શકાય. ગુજરાતમાં પણ અંગ્રેજી ભાષાનું વર્ચસ્વ વધતું જાય છે. અંગ્રેજી માધ્યમની 'ઈન્ટરનેશનલ' સ્કૂલો ખૂલતી જાય છે. બોલાતી ગુજરાતીમાં અંગ્રેજી શબ્દોનું પ્રમાણ વધતું જાય છે. તો ઈંગ્લેન્ડમાં ગુજરાતી ભાષક શોધવા એ કેટલું કપરું કામ છે! અદમ વ્યથિત થઈને બોલી ઊઠે છે :

'ગુર્જરી વ્યવહાર શોધું છું,
ઘાણીફૂટ બોલનાર શોધું છું.
લખી છે ગુજરાતીમાં એક ગઝલ,
ને હવે વાંચનાર શોધું છું.'

'દીપક' બારડોલીકર પણ પોતાને ગુજરાતી કવિ તરીકે ઓળખાવવામાં ગૌરવ મહેસૂસ કરે છે. એઓ ભલે વિદેશના માણસ થઈ ગયા, ભલે એક દેશના માણસ નથી રહ્યા, પણ કવિ તરીકે તો એઓ ગુજરાતી જ રહ્યા છે. એમની લોકપ્રિય ગઝલના નીચેના બે શેઅર જુઓ :

'છાંચડાની તલાશ દોરી ગઈ

થે ગયો છું વિદેશનો માણસ,

ગુર્જરીનો કવિ છું હું 'દીપક'

હું નથી એક દેશનો માણસ.' ('કુલિયાતે દીપક', પૃ.૭૭)

એમ કહેવું યોગ્ય જણાય છે કે સમસ્ત ગુજરાતી ડાયસ્પોરા ગઝલ સાહિત્ય ગુજરાતી ભાષા પ્રત્યેની લગન, લગાવ, મહોબ્બત, મમત અને ઝૂરાપામાંથી જ નીપજી આવ્યું છે.

૬.૩ ગુજલિશ કે બ્રિજરાતી ગઝલો

દાયકાઓથી ઈંગ્લેન્ડમાં વસતા હોવાથી આ ગુજરાતી મુસ્લિમ કવિઓ પર અંગ્રેજી ભાષાનો પ્રભાવ નિઃશંકપણે પડ્યો છે. કોઈ સંસ્કૃતપ્રેમી સાહિત્યકાર પોતાના લખાણોમાં શુદ્ધ સંસ્કૃત તત્સમ શબ્દો પ્રયોજે, તેમ આ NRI ગુજરાતી ગઝલકારો પોતાની ગઝલોમાં ઈંગ્લીશ શબ્દો પ્રયોજતા થયા છે. આવા પ્રયોગ સૌ પ્રથમ પીઠ ગઝલકાર 'અદમ' ટંકારવીએ કર્યા છે. આધુનિક ગુજરાતી ગઝલકારોમાં અદમનું સ્થાન અગ્રિમ હરોળમાં છે, તે એમની આવી પ્રયોગશીલ ગઝલોને લીધે પણ. તેમના એક સંગ્રહનું નામ જ 'ગુજલિશ ગઝલો' છે. આ સંગ્રહની પ્રસ્તાવનામાં ભગવતીકુમાર શર્માએ લખ્યું છે : "વર્ષોથી બ્રિટનમાં વસવાટ, જન+વનનો પ્રત્યક્ષ ઘનિષ્ઠ પરિચય, અંગ્રેજી ભાષા સાથેનો બહુવિધ ઘરોબો, આ સર્વને લીધે તેઓ ગુજલિશ ગઝલો ભણી પ્રબળપણે ખેંચાયા છે." ૭

'અદમ' ટંકારવીની ગઝલોમાં અંગ્રેજી શબ્દો અમસ્તા નથી આવ્યા, એમાં પૂર્વ અને પશ્ચિમની સંસ્કૃતિ, સભ્યતા, સંબંધો, ભાવો, વિચારો સરળ શબ્દોમાં, પરંતુ વેધક રીતે તુલનાત્મક અભિવ્યક્તિ પામ્યા છે. આવા કેટલાક અશઆર જુઓ :

'તું મને પાલવનું ઈંગ્લીશ પૂછ મા,

અહીંયાં આંસુ ટિસ્યુથી લૂછાય છે!

'જ્યારે જ્યારે તું Honey ખીજાય છે,

ત્યારે Global Warming થઈ જાય છે.'

'લાગણી litter ના જેવી છે Rubbish,

Dustbin માં એ હવે ફેંકાય છે.'

ઈંગ્લેન્ડમાં વસ્યા પછી ગુજરાતી મહિલા પણ બદલાઈ ગઈ છે. ખાસ તો એના પહેરવેશમાં પરિવર્તન આવ્યું છે. છતાં એની સ્વભાવગત, પ્રકૃતિગત લાક્ષણિકતા તો જેમની તેમ છે. અદમની ગુજલિશ ગઝલોમાં ગુજરાતણ જુઓ : બર્ફીલી સડકો પર ચાલતાં લડખડાતી અને દુકાનમાં ખરીદી વેળા ભાવતાલ કરતી ગુજરાતણ જુઓ:

'વેમ્બલીમાં લડખડે છે ગુર્જરી

Jeans પહેરીને ફરે છે ગુર્જરી

'લેસ્ટરમાં સ્હેજ ઊંચા સાદથી

Shop માં રકઝક કરે છે ગુર્જરી'

મુખ્ય પ્રવાહની ગઝલો અને ગીતોમાં પણ કોમ્પ્યુટરના શબ્દો આવતા થયા છે. તો ઈંગ્લેન્ડમાં વસતા અને ગુજLISH ગઝલોના પ્રવર્તક ગણાતા અદમમાં કોમ્પ્યુટર કેમ ન આવે? કોમ્પ્યુટર, તેના વિવિધ ભાગ, તેના ઉપયોગને માનવજીવન, ભાવ—વિચાર—લાગણી સાથે સાંકળીને અદમ કોમ્પ્યુટર —ગઝલ લઈ આવે છે.

'બાગમાં ક્યાં હવે ફરે છે સનમ,

Website ઉપર મળે છે સનમ.'

Memory માંય હું સચવાયો નહીં,

તું મને Save ક્યાં કરે છે સનમ.'

'આ હથેળીના Wankboard ઉપર,

સ્પર્શની Key જ ક્યાં મળે છે સનમ.'

ક્યાં છે રોમાંચ તારા અક્ષરનો,

ફકત E-mail મોકલે છે સનમ.

આંખ મારી આ થઈ ગઈ માઉસ

કિન્તુ Window તો ક્યાં ખૂલે છે સનમ ?

અદમ પછી પ્રયોગવાદી વલણ અહમદ 'ગુલ'માં વધુ દેખાય છે. કદાચ એ અદમનો પ્રભાવ પણ હોય શકે. 'ગુલ' પ્રચલિત અંગ્રેજી શબ્દો ગુંથીને ગુજલિશ ગઝલની સરસ માવજત કરી શક્યા છે. એમની એવી જાણીતી ગઝલના ચાર શેઅર જુઓ :

'શબ્દના કંદોઈ તારી શોપ ખુલ્લી રાખજે,

લોક કડવાં થઈ ગયાં છે, સ્વીટ થોડી લાવજે

થઈ ગયો છે કોલ્ડ આ સંબંધ તેથી તો હવે,

લાગણીનાં તાપણાંની હીટ એને આપજે
જિન્દગીની કોઈ યાદીના કદી લખ્યા હતા,
જે અમે શબ્દો, તે ચ્યુઈગ—ગમ ગણીને યાવજે
પેન, પેપર, ચેર—ટેબલથી ગઝલ 'ગુલ' થાય ના
એમાં ઈમોશન્સનો ઈન્ગ્રીડિઅન્ટ પણ નાંખજે' ('અરોમા', પૃ.૫૦)

ગઝલ માત્ર લેખનસામગ્રીથી લખાતી નથી, એમાં Emotion (ભાવ, લાગણી)નો Ingredient (ભાગ) પણ ઉમેરવો પડે છે. ગઝલ રચના માટે ભાવસભર હૃદયનું હોવું જરૂરી છે એ વાત આ ગુજલિશ શેઅરમાં ગુલે સારી રીતે રજૂ કરી છે.

'અરોમા' માટે 'ગુલ'ની આ ગઝલનો અનુવાદ કરતી વેળા અદમ ટંકારવીએ એનું શીર્ષક 'GUJLISH' રાખ્યું છે, એ હકીકત પણ ધ્યાન પર લેવા જેવી છે.

રિવાયતના પાબંદ ગણાયેલા 'દીપક' બારડોલીકર પણ ગુજલિશ ગઝલોથી અળગા રહી શક્યા નથી. એક શેઅરમાં તેઓ કહે છે :

'મજનૂ માફક જૂરવાની શી જરૂર
ઈશકની છે 'કેશ એન્ડ કેરી' ઘણી' ('કુલિયાતે દીપક', પૃ.૨૩૦)

પશ્ચિમના દેશોમાં પ્રેમ પણ 'ચૂકવો અને લો' જેવો થઈ ગયો છે. મજનૂ જેવા જૂરાપાની હવે જરૂર નથી. કવિએ કેવો ભારે વ્યંગ કર્યો છે! ઈંગ્લેન્ડમાં 'કેશ એન્ડ કેરી' નામનો ડિપાર્ટમેન્ટ સ્ટોર પણ છે. એ શબ્દોનો કવિએ શેઅરમાં કેવો સુચારુ વિનિયોગ કર્યો છે!

નેટ—ચેટનો ઉપયોગ કરીને દીપક બદલાતા જતા માનવસંબંધો અને ભાવોને આ પ્રમાણે શબ્દબદ્ધ કરે છે :

'નિત્ય ઈન્ટરનેટ પર હાજર હતાં,
પણ હૃદયની હદથી એ બાહર હતાં
ઊંઘ પણ છણકો કરી ચાલી ગઈ,
કોમ્પ્યુટરમાં 'ચેટ'ના ચકકર હતાં.' ('કુલિયાતે દીપક', પૃ.૧૪૪)

'મહેક' ટંકારવી એકંદરે ગુજલિશ કે ઓજરાતી ગઝલોથી મુક્ત રહ્યા છે. ક્યારેક કોઈ એકલદોકલ એવા શેઅર મળી આવે તો ઠીક. એક શેઅરમાં એમણે ઈચ્છાઓને શેમ્પેઈનની બોટલ કહી છે. યાદ રહે કે અંગ્રેજો પ્રસંગોની ઊજવણીમાં શેમ્પેઈનનો અચૂક ઉપયોગ કરે છે :

'ખ્વાહિશો શેમ્પેઈનની છે બાટલી
સળવળી ઊઠે તો ના દાબી શકું' ('પ્યાસથી પરબ સુધી....', પૃ.૩૪)

એલ્લા ત્રણ દાયકામાં ગુજરાતી ગઝલ ક્ષેત્રે જે નવપ્રસ્થાનો થયાં છે, તેમાં ગુજલિશ કે બ્રિજરાતી ગઝલોનું પણ સ્થાન છે. આ માર્ગે 'અદમ' ટંકારવીએ સૌથી વધુ નોંધપાત્ર કાર્ય કર્યું છે. શ્રી હરીશ મીનાશ્રુ અને સાથી સંપાદકોએ આધુનિક ગુજરાતી ગઝલોની ચર્ચા કરતાં નોંધ્યું છે : "અદમ ટંકારવી ગુજલિશ ગઝલો રચતી વખતે 'tragicomic' અભિવ્યક્તિ માટે સંકર ભાષા નીપજાવી લે છે '૮ જેઓ ઈંગ્લેન્ડમાં જ વસવાટ કરે છે એવા ગુજરાતી ગઝલકારો માટે ગુજલિશ કે બ્રિજરાતી (બ્રિટિશ-ગુજરાતી) ગઝલોની રચના માટે સંકર ભાષા યોજવાનું પ્રયોગ કરતાં પણ પ્રત્યાયન માટે કદાચ વધુ આવશ્યક હતું.

૬.૪ આધ્યાત્મિક રંગ

ઈંગ્લેન્ડનિવાસી આ ગઝલકારોની ગઝલોમાં અધ્યાત્મરંગ અત્રત્ર પ્રસરેલો જોવા મળે છે. આ ગઝલોમાં પ્રભુપ્રેમ, પ્રેમલક્ષણાભક્તિ, અલ્લાહની બંદગી, હઝરત મુહમ્મદ (સ.અ.વ.)નું જીવન અને તેમની બોધવાણી (હદીસ), કુર્આન, ઈસ્લામ ધર્મના પવિત્ર ગણાતાં સ્થળોનું દર્શન આદિનું નિરૂપણ ગઝલકારોએ જાણે હૃદયની કલમે કર્યું છે.

દીપક બારડોલીકર અલ્લાહની મહત્તા અને સર્વોપરિતા વર્ણવે છે. અલ્લાહના ગુણગાન કરી પોતાની તુચ્છતાનો સ્વીકાર કરે છે.

'તું રબ્બે—ઝલજલાલ છે, હું કાંઈ પણ નથી.

બેશક તું બેમિસાલ છે, હું કાંઈ પણ નથી.'

(નેકી, તારાં નવલખ રૂપ', પૃ.૧૨)^૯

કવિ પોતાનું સમગ્ર એક અલ્લાહને સમર્પિત કરે છે. પોતાની પાસે જે કંઈ છે તે બધું જ —કલમકિતાબ સુદ્ધાં અલ્લાહના ચરણની ધૂળ છે. કવિ પોતાનું મસ્તક અલ્લાહના ચરણમાં મૂકી દે છે — સજદો કરે છે :

'મારું તો કાંઈપણ નથી, કિત્તો કે ના કિતાબ,

આ બોલ, ધ્વનિ, ધૂન સૌ તારું છે સાંઈયા.

ગૌરવ, ગુમાન, ગર્વ સૌ તારાં ચરણની ધૂળ

તારા ચરણમાં આપણું માથું છે સાંઈયા'

(નેકી, તારાં નવલખ રૂપ', પૃ.૭૫)

આ હમ્દ (અલ્લાહનું પ્રશંસાગાન) પછી કવિ નાઅત (પયગમ્બર હઝરત મુહમ્મદ સ.અ.વ.નું પ્રશંસાગાન) ની રચના કરે છે. સઉદી અરેબિયામાં આવેલાં બે શહેરો મક્કા અને મદીના ઈસ્લામ ધર્મીઓના પવિત્ર તીર્થધામો છે. આ બંને શહેરો સાથે હઝરત મુહમ્મદ સ.અ.વ.નું પવિત્ર જીવન સંકળાયેલું રહ્યું હતું. દીપકની મદીના શહેર પ્રત્યેની મહોબ્બત એટલી તીવ્ર છે કે તેઓ ત્યાં જ કાયમી વસવાટ કરવાની ઝંખના સેવે છે. મદીનાલક્ષી બે રચના દીપક પાસેથી મળે છે. પ્રથમ ગઝલનો એક શેઅર જુઓ :

'આ મિલકતો શું ફૂંકી મારું જિંદગી આખી

મળે જો થોડી ઘણીયે જગા મદીનાની'

આજ ગઝલનો મકતાનો શેઅર છે:

'કહે છે હમ્દ અને ના'ત આપનો ' દીપક'

નથી એ અન્ય કાંઈ, છે અતા મદીનાની.'

('નેકી, તારાં નવલખ રૂપ', પૃ. ૧૦૭)

મદીનામાં જગ્યા પામવા માટે પોતાનું જીવન ન્યોછાવર કરી દેવાની તત્પરતા દાખવતો અને પોતાની રચનાઓ એ મદીનાની જ દેન છે એમ સ્વીકારતો આ કવિ બીજી રચનામાં કહે છે :

'દીપક' મદીને જાઉં, પાછો નહીં જ આવું,

ગુમ શેરીઓમાં થાઉં, પાછો નહીં જ આવું,'

મદની ઈશ્કના આ સમંદરમાં ડૂબીને કવિ પાર થઈ જવા યાહે છે:

'મદની મહોબતોનો ઊછળે છે એક દરિયો,

ડૂબું ને પાર થાઉં, પાછો નહીં જ આવું.'

('નેકી, તારાં નવલખ રૂપ; પૃ. ૧૩૯)

કવિ પોતાને ફકીર તરીકે ઓળખાવે છે. અલ્લાહ જેની સાથે છે, અલ્લાહમાં જે શ્રદ્ધા ધરાવે છે, જે સતત દુઆનો આશ્રય લે છે, એવા ફકીરને કદી કોઈ ભય—કોઈનો ભય હોતો નથી. કવિની શ્રદ્ધાવાણી જુઓ :

'સ્નેહદીપની સંગત, આસ્થાનો સધિયારો,

અમ ફકીર લોકોને છે દુઆનો સધિયારો,'

આજ ગઝલમાં કવિ કહે છે:

'સંકટોનો ભય કેવો, બેઘડક હું ચાલું છું,
હર દિશામાં હંમેશા છે ખુદાનો સઘિયારો.'

('નેકી, તારાં નવલખરૂપ; પૃ. ૧૫૮)

'અદમ' ટંકારવીની ગઝલોમાં આધ્યાત્મિક રંગ વધુ સૂક્ષ્મ અને ગૂઢ બન્યો છે. તેઓ પોતાની કેફિયત વર્ણવતાં લખે છે : "તસવ્વુફ તરફનું વલણ તો કદાચ જન્મજાત હશે. ચૌદ વર્ષની ઉંમરે પ્રથમ ગઝલ લખી તેમાં એક શેર અનાયાસે આવેલો,

કદમ પણ થઈ ગયા ભારે, હૃદય પણ જોરથી ઘબકયું,

જરા કોઈ બતાવી દે મને આ કઈ જગા આવી ?

....ઓઝલમાં છે તેના પરથી પડદા હટાવવાની તાલાવેલીમાંથી જ કદાચ પ્રથમ ગઝલ જન્મી,

હવે પડદો ઊઠાવીને ઝલક એક પણ બતાવી દે,

મને ડર છે કે, આ દુનિયા તને ભૂલી જવા આવી" ^{૧૦}

માણસ જે કંઈ પ્રવૃત્તિ કરે છે, તેમાં માત્ર અલ્લાહની ઈચ્છા કામ કરતી હોય છે. તે જ દરેક જીવને નિદ્રાઘીન કરે છે ને તેજ પુનઃ જગાડે છે. આંખ, સ્વપ્ન, નિદ્રા, જાગૃતિ બધું તેનું જ છે :

'આંખ ને સ્વપ્ન બધું એકાકાર,

ઊંઘ તારી ને જાગરણ તારું.'

('નેકી, તારાં નવલખ રૂપ; પૃ. ૪૮)

પરમતત્વનો પાર કોઈ પામી શક્યું નથી. માણસના વિચાર કે મનનને એક સીમા હોય છે. પરમતત્વ એ સીમાની પાર છે. કવિ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહે છે કે તારી બધી જ જંજાળ-જફા એને સોંપી દે, કારણ કે એજ એક માત્ર ને અંતિમ આધાર છે :

'તું મનન કર કે કર વિચાર ભગત,

કોણ પામી શક્યું છે પાર ભગત.

સોંપ એને બધી જંજાળ જફા,

એજ આપણો આધાર ભગત.'

('નેકી, તારાં નવલખ રૂપ; પૃ. ૧૫૧)

ઈ.સ. ૨૦૦૨માં ગુજરાતમાં અતિભયંકર કોમી તોફાનો થયા હતા. એ દંગાઓથી વ્યથિત અદમ ટંકારવી એક આખો કાવ્યસંગ્રહ આપે છે. ને છેવટે આપત્તિઓમાંથી ઊગરવાનો તથા ન્યાય પામવાનો આધાર અલ્લાહ પર જ રાખે છે :

'હાકેમ છોને આંખો મીંચે,

ઉપરવાળો બધું જુએ છે. ' ('ઓથાર ૨૦૦૨', પૃ.૬૫)

શ્રી 'મસ્ત' મંગેરાએ યોગ્ય જ નોંધ્યું છે : "પૂરા ધાર્મિક, ઓછી જરૂરિયાતો, ઓછી પળોજણમાં માનનારા ઓલિયા ફકીર પૂરા તાત્વિક અને ચિંતનના જીવ સુફીવાદની વિચારસરણી ધરાવનાર સાદી સરળ અને સહજ સફાઈદાર અભિવ્યક્તિમાં માનનારા આ ગઝલકારની ગઝલોનું ઊંડાણ અને સંકુલ અર્થજગત અચરજ પમાડે તેવું છે" ^{૧૧}

'મહેક' ટંકારવી તો પ્રેમભક્તિના, પ્રેમલક્ષણાભક્તિના ગઝલકાર તરીકે જ હવે તો સુખ્યાત છે. એમની બહુતાયત ગઝલોમાં ભક્તિરસની, પ્રભુમિલનની, હરિઝંખનાની ગહનગંભીર વાતો છે. જીવની શિવ તરફની ગતિને કવિ આમ વ્યક્ત કરે છે :

'જ્યાંથી આવ્યું' તું ત્યાંજ પાછું હવે,

આખરે જઈ રહ્યું છે અજવાળું' ('ખ્યાસથી પરબ સુધી...' પૃ.૨૬)

નીચેની પંક્તિઓમાં મીરાંબાઈ જેવો ઉત્કટ પ્રભુપ્રેમ ન વરતાઈ તો જ નવાઈ !

'ભરી ભરી હરિરસની મેં ખ્યાલીઓ પીધી,

તું મારી પાસે હવે મયકશીની વાત ન કર.' ('ખ્યાસથી પરબ સુધી...' પૃ.૩૨)

માણસ પ્રભુને હૃદયમાં વસાવી ન શકે અને પ્રભુપ્રાપ્તિ માટે બહાર ફાંફાં મારે તે વ્યર્થ છે. મોહમાયામાં ફસાયેલા અને દુનિયાથી અંજાયેલા માણસને હૃદયમાં વસતા પ્રભુની ઓળખ કેમ થાય ?

'ઘર મહી દીવો ને દોડયા બહાર સૂરજ શોધવા,

ને પછી અંજાયા એવા કંઈ જ દેખાયું નહીં,'

('ખ્યાસથી પરબ સુધી...' પૃ.૩૮)

પ્રભુપ્રાપ્તિ માટે તો લીન થવું પડે, તલ્લીનતા જોઈએ, તરીને નહીં, ડૂબી જઈને જ ભગવાનને પામી શકાય. દ્રૈત નહીં, પણ અદ્રૈત સધાવું જોઈએ. જે એ કોટિએ પહોંચે છે, તેનો બેડો પાર થઈ જાય છે.

'છે ઘણા એવા કિનારે બેસીને જોતા રહ્યા,

જે 'મહેક' ડૂબી ગયા, ફાવી ગયા, ફાવી ગયા.'

('ખ્યાસથી પરબ સુધી...' પૃ.૪૫)

'ફાવી ગયા' શબ્દોને બેવડાવીને કવિએ પ્રભુપ્રેમમાં ડૂબી જવાની લિજ્જત અને મહત્તાને દેખાવી છે.

'મહેક' અને 'કદમ' તો 'ટવીન પોએટસ' જેવા છે. 'મહેક'માં હોય તે 'કદમ'ની ગઝલોમાં ના હોય એવું ભાગ્યે જ બને. આત્મદર્શનની વાત 'કદમ' પણ બયાન કરે છે :

'પોતાને ઓળખી લેશે તો તેને પામવાનો છે,

બીજો અપનાવશે મારગ તો તું ભટકી જવાનો છે.' ('આવરણ', પૃ ૧૮)

જો જીવ પોતાને ઓળખી લે તો ઈશ્વરના સાકાર કે નિરાકાર સ્વરૂપને ઓળખવું, સમજવું તેને માટે સરળ બની જાય છે. 'કદમ' કહે છે:

'જો તૈ જ તને ના ઓળખ્યો તો ભેદ શું તેનો તું પામીશ ?

આકારના ભેદો ના સમજે, નિરાકારની વાતો શું જાણે ?' ('આવરણ', પૃ ૨૮)

'સેવક' અલીપુરી પણ અલ્લાહ પરનો શ્રદ્ધાભાવ આ પ્રમાણે વ્યક્ત કરે છે.

'અમારી વાત ના પૂછો,

બધું અલ્લાહ નિભાવે છે !' ('પ્રવેશ', પૃ ૦૬)

દીનની, કોમની અને સાહિત્યની નિરંતર સેવા કરવા માટે તૈયાર આ કવિ અલ્લાહ પાસે શક્તિની યાચના કરે છે :

'હું 'સેવક'હું અને ચાહું છું સેવા હું રહું કરતો,

એ માટે યા ઈલાહી, હામ અપરંપાર માંગુ છું.' ('પ્રવેશ', પૃ ૨૦)

'બેદાર' લાજપુરી પણ ઈશ્વર/અલ્લાહ પાસે જ માગણી કરે છે :

'તૈ જ આપી જિન્દગી તો તું જ સઘળું આપને ?

કોઈપણ બીજા કનેથી માંગનારો હું નથી' (એ મળે તો કહેજો.' પૃ.૫૩)

અલ્લાહ સિવાય કોઈ પાસે કદી પણ, કશું પણ માંગવું નહીં – એ ખુમારીનો ભાવ 'બેદાર'ના જીવનમાં છે, તો કથનમાં પણ વણાયો છે.

આમ આ કવિઓ ભક્તિના રંગથી, બંદગીના રંગથી, –આધ્યાત્મિક રંગથી સારી પેઠે રંગાયેલા છે. કુર્આનમાં છે. "સિબગતલ્લાહ વ મન અહસનુ મિનલ લાહિ સિબગતુલ..."^{૧૨} ('અલ્લાહનો રંગ, અને અલ્લાહના રંગથી બીજો કયો રંગ ઉત્તમ હોય શકે?')

અલ્લાહના રંગે રંગાયેલા, ઈસ્લામ ધર્મના પાયાના સિદ્ધાંતોને યુસ્તીથી માનનારા અને પાલન કરનારા આ કવિઓ ગઝલમાં પણ ગઝલનો રંગ જળવાય એ રીતે તેની અભિવ્યક્ત કરી પોતાની ગઝલકાર તરીકેની પ્રતિભાનો ઉમદા પરિચય કરાવી રહે છે. આ સૂફીવાદી તત્વ કે ઈશકે–હકીકીનું નિરૂપણ ખરેખર માણવા જેવું બન્યું છે.

૬.૫ ઈશકે—મિજાજી આલેખન

પ્રણયના વિવિધ ભાવો – વિરહ, મિલન, પ્રિયપાત્રનું રૂપ, તેની પ્રશંસા, રિસામણાં, મનામણાં, વફાઈ—બેવફાઈ, પ્રેમની મહત્તા આદિનું નિરૂપણ વિશ્વની દરેક ભાષાની કવિતામાં થતું રહ્યું છે. ગઝલમાં તો પ્રણયાભિવ્યક્તિ જ મુખ્ય વિષય ગણાય છે. ગુજરાતી ગઝલ મુખ્ય પ્રવાહની હોય કે ડાયસ્પોરા, એનું ઈશકે—મિજાજી સ્વરૂપ હંમેશાં આકર્ષક રહ્યું છે. ઈંગ્લેન્ડના બધા જ ગઝલકારોએ પ્રણયના ભાવોને વિધવિધ રીતે રમાડ્યા છે, આલેખ્યા છે.

'દીપક' બારડોલીકર પ્રિયતમાના ગાલ પરના તલનું સૌન્દર્ય આમ નિરૂપે છે:

'થાશે વારંવાર મરવાની તલબ

તું જરા જો તો ખરો તલનો પ્રદેશ.' ('કુલ્લિયાતે દીપક', પૃ.૩૪)

એક ઈશકી બાદશાહે પ્રિયતમાના ગાલ પરના તલ પર સમરકંદ બુખારા ઓવારવાની વાત કરી હતી, તેનું અહીં સહજ સ્મરણ થશે.

દીપક શૃંગારરસનું નિરૂપણ રસળતી કલમે કરી શક્યા છે.

'જોવા જેવું તો ઘણું યે જોયું,

પણ નહીં એમના કમખા જેવું.' (ગુજલિશ ગઝલો, પૃ.૧૧)

કવિ પ્રિયતમાને ઓઢણી વિશે કહે છે :

'અમને ખામુખા એ વળગી જાય છે.

રાખ અંકુશમાં આ તારી ઓઢણી.' ('કુલ્લિયાતે દીપક', પૃ.૨૦૦)

કવિની વાણી વક્ર છે. ઓઢણી નિમિત્તે એ પ્રિયતમાને કંઈક જુદું કહી રહ્યા છે.

આ પ્રિયતમાનો પ્રભાવ કેવો છે ?

'એણે કહ્યું કે, આવજો 'દીપક' અમારે ઘેર

ને વેરીઓય આપણા તો યાર થૈ ગયા.' ('કુલ્લિયાતે દીપક' પૃ ૨૧૮)

પ્રેમસંબંધ બધી સરહદોને ફલાંગી જાય છે. રાજકારણ પણ પ્રેમીઓને અટકાવી શકતું નથી. દીપક વર્ષો સુધી પાકિસ્તાનમાં રહ્યા છે. ભારત—પાકિસ્તાનના કટુતા ભર્યા રાજકીય સંબંધોની પરવા કર્યા વિના બંને દેશની પ્રજામાં હજારો એવા હશે કે જેઓ પરસ્પરને પ્રેમ કરતા હોય, ઝંખતા હોય. કવિ કહે છે.

'ઢોલ વાગે ભલે સિયાસતનાં

દિલને પરસે છે ગીત ચાહતનાં' ('કુલ્લિયાતે દીપક', પૃ.૧૯૯)

'અદમ' ટંકારવીએ પ્રણયવિષયક અશ્આરમાં પણ એમની પ્રયોગશીલતા ટકાવી રાખી છે. પ્રિયજનનું સ્મરણ આવું છે :

'સ્મરણ લીલું કપૂરી પાન જેવું.'

હવામાં ચોતરફ લોભાન જેવું.'

આજ ગઝલનો બીજો શેઅર જુઓ. એક છોકરીનું હાસ્ય કેવી દશા કરે છે!

'ઉડાડી છેક દરિયાપાર લઈ ગઈ

હસી એક છોકરી વિમાન જેવું.'

('અદમ ટંકારવીની ગઝલોની ચોપડી', પૃ.૮૧)

જો પ્રિયજનનો સંગાથ ન હોય તો – 'અદમ' કહે છે :

'એને રેતીથી શી લેવા દેવા

તું ન હો એવી હર જગા રણ છે.'

(' અદમ ટંકારવીની ગઝલોની ચોપડી', પૃ.૭૮)

દીપકે પ્રિયતમાને ઓઢણી અંકુશમાં રાખવા કહ્યું. જ્યારે અદમની પ્રિયતમાની ઓઢણીએ તો ચમત્કાર સર્જી દીધો. પ્રેમતત્ત્વ જ આવો ચમત્કાર સર્જી શકે છે !

જ્યાં સુકાવા નાંખી એણે ઓઢણી

લીમડાની ડાળ મીઠી થઈ ગઈ.'

('અદમ ટંકારવીની ગઝલોની ચોપડી પૃ.૧૧)

પ્રિયતમાને કઈ રીતે મનાવવી, ખુશ કરવી એ ગઝલનાયક જાણતો નથી. ઉચ્ચ શિક્ષણ હોવું અને પ્રેમપત્ર લખવો બંને અલગ બાબત છે. સાવ ઘરેલું શબ્દોમાં કવિ કહે છે :

'તું રીઝે એવી એક ચબરખી લખું,

એટલું ક્યાં અમારું ભણતર છે.'

('અદમ ટંકારવીની ગઝલોની ચોપડીસ પૃ.૮૮)

આધુનિક ગઝલમાં, ખાસ કરીને ગુજલિશ ગઝલમાં 'અદમ' ટંકારવીનું મહત્વનું પ્રદાન રહ્યું છે. સ્વપ્ન અને સ્મૃતિને તેઓ આ પ્રમાણે નિરૂપે છે :

'યાદોનાં પરફ્યુમ્સ ઊડે છે,

ડનલોપી સપનાં આવે છે.'

પછી તો અદમ કમ્પ્યુટરગઝલ પણ લખે છે. અને પોતાને ભૂલી ચૂકેલી પ્રિયતમાને ઉદેશીને કહે છે :

'મેમરીમાંય હું સચવાયો નહિ,

તું મને સેવ કયાં કરે છે સનમ.' ('ગુજલિશ ગઝલો.' પૃ.૦૨)

'ગુલ' પ્રથમ ગઝલસંગ્રહમાં પ્રણય વિષયક ઘણા અશઆર આપે છે. તે પછીના સંગ્રહોમાં આવા અશઆરનું પ્રમાણ નહીવત થઈ જાય છે.

પ્રિયપાત્ર વિહોણું જીવન કેવું ? ગુલ કહે છે :

'તમે મહેફિલ તજી તો શું થયું તે પણ જણાવી દઉ,

પછી એવું થયું કે જીવન જીવન નથી રહ્યું.' ('પમરાટ', પૃ ૬૦)

પ્રણયસંબંધો સ્પષ્ટીકરણ માંગે છે:

'આ તમારી 'હા' અને 'ના'માં અમારું મોત છે.

ગુંચવો તો ના મને ઈન્કાર ને ઈકરારમાં' ('પમરાટ', પૃ.૫૪)

બે પાત્રો વચ્ચેનો વિરોધાભાસ કવિએ કેવો તો શબ્દબદ્ધ કર્યો છે :

'અમારો પ્રેમ ફૂલો પર ને એને ખારની ચાહત,

અમે શબનમ તણી – એણે કરી અંગારની વાતો' ('પમરાટ' પૃ.૫૫)

પ્રેમનો શોધક કવિ ઈચ્છા અને હકીકતને એક સાથે ગૂંથે છે :

'પ્રેમથી અણમોલ ધૂળે, આંજવી છે આંખડી,

હેતનું કાજળ બજારેથી ખરીદાતું નથી.' ('પમરાટ' પૃ.૪૮)

પરિસ્થિતિને વશ થયેલો કવિ છેવટે કહે છે :

'ભાગ્યમાં ના હતી લયબદ્ધતા !

તૂટેલા તાર લઈ જીવવું પડ્યું. ' ('પમરાટ', પૃ.૧૧)

આવી વિષાદપળે જ કવિ કહી ઊઠે છે :

આપીને મુશ્કરાહટો લીધાં છે આંસુઓ,

એવા જ રોજ ખોટના વેપાર છે અહીં. ('પમરાટ.' પૃ ૪૬)

એમની એક ગઝલ કથાકાવ્યનો અનુભવ કરાવે છે. ચાંદની રાતે પ્રિયતમા સાથે મુલાકાત ગોઠવાઈ હતી. પરંતુ પ્રિયતમા આવતી નથી. અંતે કવિ કહે છે :

'પામી ન શક્યો સાન્નિધ્ય,

'ગુલ' મુકદ્દરની વાત હતી.' ('પમરાટ', પૃ.૪૩)

'ગુલ'ની ગઝલોમાં પ્રિયજનને પામવાની તડપ, કસક, ઝંખના અને ખેવનાના ભાવોનું પ્રાબલ્ય દેખાય છે.

પ્રણય સંબંધોમાં પ્રિયજનો એકબીજાને વિવિધ રૂપે ઓળખાવતા હોય છે. દા.ત. પ્રિયતમા 'શમા' હોય તો પ્રિયતમ 'પરવાના' બને. 'બેદાર' લાજપુરી તો ગઝલમય છે. એટલે પ્રિયપાત્રને કહે છે.

'તમે પ્રાસરૂપે જો આવો ગઝલમાં

અનુપ્રાસ થઈને હું આવી શકું છું.' ('ગુજલિશ ગઝલો.' પૃ.૭૪)

ગઝલનાયકે પ્રિયતમાને આગળ રાખી છે કારણ કે તેઓ એના રૂપથી અંજાય છે. હવે નાયકની રાત્રિ કેવી વીતે છે ? જુઓ :

આંખમાં એ રૂપને આંજી દીધું છે ત્યારથી

રાત અહિયાં એક પણ સપના વગરની જાય ના.'

('ગુજલિશ ગઝલો.' પૃ.૭૬)

પ્રેમપદારથ પણ સરળતાથી પ્રાપ્ત થઈ જાય તો એમાં મજા શી ? તડપીને, સંઘર્ષ કરીને, અંતરાયો વચ્ચેથી પાર થઈને પ્રિયજન સુધી પહોંચવાની મજા જ ઓર હોય છે. તેથી 'બેદાર' કહે છે.

'સરળતાથી મને જો એ મળી જાએ તો શી કિંમત

જમાના તેથી વચ્ચે તું જરા દિવાર રહેવા દે'

('ગુજલિશ ગઝલો,' પૃ.૭૫)

'મહેક' ટંકારવી પણ અધ્યાત્મભાવોની વચ્ચે ક્યારેક પ્રણયની વાત કરી લે છે. પ્રણય-વૈફલ્યની વેદના વ્યક્ત કરતો એક શેઅર જુઓ :

'એ ન ભૂંસાય 'મહેક' લાખ કરો કોશિશ પણ,

જખમ જે દિલમાં વસી જાય છે ડાઘા થઈને.' ('ગુજલિશ ગઝલો.' પૃ.૨૪)

પ્રિય વ્યક્તિના હોવાથી કે ન હોવાથી જીવનમાં કેટલો ફર્ક પડી જાય છે તે 'બાબર' બંબુસરી આ રીતે રજૂ કરે છે :

'ભરેલી મહેફિલો ભાસે તમારા વિણ ખાલીખમ,

તમારા આગમનથી જ્યાં જુઓ ત્યાં અંજુમન લાગે' ('વતનપ્રેમ', પૃ.૫૨)

યુ.કે સ્થિત આ બધા જ ગઝલકારોએ પોતાનાં પ્રણયસંવેદનોને સંયમપૂર્ણ શૈલીથી, સરળ શબ્દોમાં અને સુગમ બાનીમાં અભિવ્યક્ત કર્યા છે. આ અશ્આરનું ભાવન કરતાં કયાંય એવી લાગણી થતી નથી કે એ યુ.કે. નિવાસી ગઝલકારોની અભિવ્યક્તિ છે. પ્રણય-સંવેદનો મુખ્ય પ્રવાહનાં હોય કે ડાયસ્પોરિક હોય, એમાં સમાનતાનું તત્વ વિશેષ રહેવાનું જ.

૬.૬ ગઝલ ખાતર ગઝલ

યુ.કે. સ્થિત આ ગઝલકારોએ 'ગઝલ' સિદ્ધ કરવા માટે રીતસરનું તપ આદર્યું હતું. ગઝલનું ઇંદશાસ્ત્ર અને કાફિયાશાસ્ત્ર શીખવા સાધના કરી હતી. ગઝલ શિબિરોમાં જઈ તાલીમ લીધી હતી અને ઉત્તમ ગઝલો નીપજી આવે એવા તમામ પ્રયાસો કર્યા હતા. સાહિત્યમાં 'કલા ખાતર કલા'ની ખૂબ ચર્ચા થઈ છે, તેમ આ ગઝલસાધકોએ 'ગઝલ ખાતર ગઝલ'ની નેમ રાખી પોતાની ગઝલોમાં ગઝલવિષયક પણ ઘણા કલાત્મક અશ્વાર આપ્યા છે. આ કવિઓએ ગઝલને અનેક રૂપે જોઈ છે.

ગઝલમાં ગઝલની વાત કરવામાં 'અદમ' ટંકારવી અગ્રેસર છે. અસ્તિત્વ સાથે ઓતપ્રોત થઈ ગયેલી ગઝલને અદમ આ રીતે નિરૂપે છે :

'સંભળાઈ રહ્યો પ્રાણઘોષ,

શ્વસનનળી જેવી ગઝલ.' ('તમા', પૃ.૪૬)

રક્ત સ્યાહી બની જાય, જખ્મ ટપકતો રહે ત્યારેગઝલ રચાતી હોય છે :

'દૂઝતો ઘાવ ગઝલનો શેર,

લોહીમાં રુશનાઈ છે.' ('તમા', પૃ.૬૯)

રક્ત સીંચીને જેને ઊછેરી એ ગઝલ—રચનાનું શ્રેય કવિ કોઈકને આપે છે :

'આ ગઝલ પણ અદમ,

એની સોગાત છે.' ('તમા.' પૃ.૫૩)

આપણે શહેરોમાં રઝળતી ગૌમાતાઓ જોઈ છે. કવિ ગઝલને એ દશામાં જુએ છે :

'રઝળે છે આ ગઝલમૈયા

એને કોઈ ન નાખે ઘાસ.' ('તમા', પૃ.૪૧)

ગઝલ આવી પણ અસર કરે છે :

'ગઝલ રસ પી ઝૂમે છે,

આ તે કવિતા છે કે ભાંગ?' ('તમા.' પૃ.૨૩)

ગઝલમાં તગઝલનું મહત્વ છે, પણ — અદમ જાણે છે :

'અદમ તગઝલ તૂટી જશે

એને આટલું ના તાણો.' ('તમા' પૃ.૨૧)

શબ્દો વિના સાહિત્યસર્જન થતું નથી. અદમ ગઝલના શબ્દોને આમ નીરખે છે.

'છાકટા શબ્દો હતા,
ભિર્મિ મરજાદી હતી.' ('તમા.' પૃ.૨૭)
'એના અજવાળે ચાલો,
શબ્દ હવે આ કંડીલ છે.' ('તમા'. પૃ.૭૩)

ગુજરાતી ગઝલ ઈંગ્લેન્ડ પહોંચીને ઘણી બધી રીતે બદલાઈ ગઈ છે. અદમે બંને
ગઝલને આ રીતે જોઈ છે.

'ગુજરાતમાં હતી આ ગઝલ ગોળ પાપડી
ઈંગ્લેન્ડમાં આવી અને ચોકલેટ થઈ ગઈ.'
(ગુજLish ગઝલો.' પૃ.૦૪)

અહમદ 'ગુલ' પણ શબ્દ, ભાષા અને ગઝલલક્ષી અશઆર આપે છે. ગઝલને જોવાની
દષ્ટિ ગુલની આવી છે :

'છે ગઝલ તો કાયઘર.
ત્યાં ખપે ના તોડફોડ' ('મૌનનું તેડું', પૃ.૧૦)

કહેવાતા પ્રયોગશીલ કવિઓ ગઝલના સ્વરૂપ સાથે જે છેડછાડ કરે છે તેમને ગુલે
સાવચેત કર્યા જણાય છે.

એક સાહિત્યકાર, એક ગઝલકાર જગતને નવું શું આપે છે ? કદાચ કશું જ નવું આપતો
નથી. ગુલ આ હકીકત જાણે છે. તેથી જ કહે છે :

'ગઝલના કાફિયા ને આ રદીફો તો
પીંજેલું રૂ ફરીથી કાંતવાનું, સાંઈ' (મૌનાલય.' પૃ.૪૭)

શબ્દોના ઓજાર સાથે કામ કરતો કવિ શબ્દની શક્તિ અને મર્યાદા સારી પેઠે જાણતો
હોવો જોઈએ. એના શબ્દો હૃદયવાણી બની રહેવા જોઈએ. ગુલ કહે છે :

'શબ્દ સાથે છલ ન કર,
અર્થની ઘાંઘલ ન કર' ('મૌનનું તેડું.' પૃ.૦૫)

શબ્દ અને અર્થની માથાકૂટમાં પડેલા કવિને ક્યારેક આવી પરિસ્થિતિઓનો સામનો
કરવો પડે છે :

શબ્દઘર ભડભડ બળે,
અર્થના રમખાણ છે.' (મૌનાલય' પૃ.૩૬)

કવિ જે શબ્દોને પ્રયોજે છે તે તો સાહિત્ય અને વ્યવહારમાં સૈકડો વખત વપરાય ચૂક્યા હોય છે. આ શબ્દોને કવિએ નવો અર્થ, નવો સંદર્ભ આપીને પુનઃ વાપરવાના હોય છે. આ કામ ખૂબ કપરું છે. નીચેના બે શેઅરમાં ગુલ આ હકીકત રજૂ કરે છે :

'મને શબ્દ મળ્યો,
છે ઝોંઠો ને વાસી.' ('મૌનાલય.' પૃ.૪૦)
'શબ્દકોશી આ ગલી
કેટલી છે સાંકડી' ('મૌનાલય.' પૃ.૪૫)

શબ્દો જ્યારે કામ કરવાનું બંધ કરી દે છે ત્યારે – માત્ર સાત શબ્દોમાં ગુલે કેટલી સરસ વાત કરી દીધી છે :

'શબ્દનો પર્યાય તો,
આંખ કરતી હોય છે.' ('મૌનાનું તેડું.' પૃ.૦૬)

'દીપક' બારડોલીકર પાસેથી ગઝલ વિશે એક મુસલસલ ગઝલ મળે છે. કવિએ ગઝલને અનેક રીતે જોઈ છે, અને ગઝલ સાથે તાદાત્મ્ય અનુભવ્યું છે. નીચેના બે શેઅર પરથી કવિજીવનમાં ગઝલની મહત્તા સમજાશે.

'ગઝલ એક સાધના પણ
કહો તો બંદગી છે.
ગઝલ 'દીપક'ની દુનિયા
ગઝલ ત્યાં રોશની છે.' ('કુલિયાતે દીપક', પૃ.૧૫૦)

આ કવિના જગતમાં ગઝલ ન હોય તો અંધારું જ થઈ જાય. તેઓ ગઝલને 'બંદગી'ની કક્ષા સુધી લઈ જાય છે.

ગુજરાતી પદ્ય-સ્વરૂપોમાં અત્યારે ગઝલ સૌથી વધુ લોકપ્રિય અને ખેડાતું સ્વરૂપ છે. ભાગ્યેજ કોઈ કવિ એવો હશે જેણે એકપણ ગઝલની રચના ન કરી હોય. સહુની લાડકી ગઝલના ઉદભવ-વિકાસની વાત 'બેદાર' લાજપુરીએ માત્ર બે પંક્તિમાં (એક શેઅરમાં)કમનીય રીતે મૂકી આપી છે :

'નવાબોના ઘરમાં એ લાડોમાં ઉછરી,
ગઝલ તેથી સૌના આ માથે ચડી છે !' (એ મળે તો કહેજો ;પૃ.૨૮)

આમ, આ ડાયસ્પોરા ગુજરાતી ગઝલકારોએ શબ્દ, અર્થ, શબ્દાર્થ, ભાષાની મહત્તાને વ્યક્ત કરી વિશેષ તો ગઝલનો મહિમા ગાયો છે. એઓ સાચા અર્થમાં ગઝલના ઉપાસકો છે.

એમણે ગઝલ ખાતર ગઝલ રચી છે. ગઝલોમાં એમણે ભલે અનેક વિષયોને વણી લીધા હોય, પણ ગઝલ સાથેની એમની નિસબત અક્ષુણ્ણ રાખી છે.

૬.૭ મૌનનો મહિમા

ગુજરાતી કાવ્ય-સાહિત્યમાં ઉમાશંકર જોશી, આદિલ મન્સૂરી વગેરેએ મૌનનું મહિમાગાન કર્યું છે. ડાયસ્પોરા ગઝલ-સાહિત્યમાં અહમદ 'ગુલ' પાસેથી સૌથી વધુ મૌનલક્ષી અશ્આર મળે છે. એમણે તો એમના સંગ્રહોનાં નામ પણ મૌનનો મહિમા વધારે એવાં જ આપ્યાં છે. 'મૌન પડઘાયા કરે', મૌનનું તેડું' અને 'મૌનાલય'માં ગુલ સાહેબ મૌન પાસેથી ધાર્યું કામ લઈ શક્યા છે. 'મૌનાલય'માં પ્રવેશીને કવિ આવા અશ્આરની જાણે એક શૃંખલા રચી આપે છે. થોડા જોઈએ.

'શબ્દનો વિસ્તાર ને નકશો અલગ

મૌનનો દીઘો અમે હિસ્સો અલગ' ('મૌનાલય', પૃ ૩૯)

'મૌનને કોણ દઈ ગયું તાળી,

શબ્દનું ગામ થઈ ગયું ખાલી.' ('મૌનાલય', પૃ ૪૩)

'મૌનના પડઘે લખેલી આ ગઝલ,

શક્ય છે એકાદ જણને પણ ગમે.' ('મૌનાલય', પૃ ૪૪)

'મૌનની ધૂનના સહારે પણ,

એક ગાવું છે ગીત મારે પણ' ('મૌનાલય', પૃ ૪૮)

શબ્દોનો ગમે તેટલો વિસ્તાર હોય પણ મૌનનું મહત્વ છે. કવિએ મૌનનો અલગ હિસ્સો રાખ્યો છે. મૌન સાથે કોઈ તાળી પાડે છે, હાથ મેળવી લે છે, ત્યારે શબ્દોનું કોઈ મહત્વ રહેતું નથી, જાણે શબ્દોનું ગામ ખાલી થઈ જાય છે. કવિ મૌનના પડઘા સાંભળે છે. કવિ મૌનની ધૂને ગીત ગાવાની ઈચ્છા વ્યક્ત કરે છે. કવિએ મૌન સાથે અદ્ભૂત તાદાત્મ્ય સાધી મૌનનો અજબ મહિમા કર્યો છે.

'અંજૂમ' વાલોડી પાસેથી મૌનનાં કલાત્મક ચિત્રો મળે છે. આ કવિએ મૌનને ચિત્રકાર તરીકે જોયું છે તો સાથે જ એમનું મૌન વાતોડિપણ પણ છે ! એક ગઝલના બે શેઅર જુઓ:

'નીરવની કોરી પાટી પર,

ચિત્ર નવાં નિત ચીતરે મૌન.'

'વાતનો એની અંત ન આવે,

જ્યારે વાતે વળગે મૌન.' ('અજંપોત્સવ', પૃ.૫૨)

શબ્દ, અર્થ અને મૌનને ઘનિષ્ઠ સંબંધ છે. શબ્દનું ઘર મૌન જ હોય છે. સુંદર અર્થ ધરાવતા શબ્દો મૌનના ઘરમાંથી જ આવતા હોય છે. 'અંજુમ' આવી વાત શેઅરમાં આ રીતે મૂકે છે:

'તે શબ્દમાંથી મ્હોરશે ગુલમ્હોર અર્થના,

જે શબ્દ માત્ર મૌનની વાયાનું ઘર હશે!' ('અજંપોત્સવ', પૃ.૪૮)

જો કે મૌનલક્ષી આવા અશઆર યુ.કે નિવાસી અન્ય ગઝલકારો પાસેથી ભાગ્યે જ મળે છે.

૬.૮ જીવન , જગત, મૃત્યુ વિષયક ચિંતન :

યુ.કે. સ્થિત મુસ્લિમ ગઝલકારોની ગઝલોમાં જીવન, જગત અને મૃત્યુ વિષયક ચિંતન સહજતાથી પ્રગટ થયું છે. આ કવિઓએ મોટેભાગે તો ધર્મના પરિપ્રેક્ષ્યમાં જીવન, જગત અને મૃત્યુ વિશે વિચાર્યું છે. 'અદમ' જેવા સિદ્ધહસ્ત ગઝલકાર પણ સરળતાથી જ કહે છે:

'અહીંની આજનો ભરોસો નથી,

ને અદમ કાલ કોણે દીઠી છે. ' ('ગઝલોની ચોપડી: પૃ. ૨૭)

અંતિમ શ્વાસ વિશે અદમે ખરેખર ચિંતનગર્ભ વાત કરી છે:

' તું ગણી લે જેને અંતિમશ્વાસ તે

જિન્દગીનાં લેખાંજોખાં નીકળે. ' ('ગઝલોની ચોપડી: પૃ. ૭૫)

સુફીવાદી ગઝલો માટે નામના પામેલા 'મહેક' જીવનને આવી ઉપમા આપે છે:

જીવવું 'પુલ સિરાત' જેવું છે.

ડગલું સમજી વિચારી ભરવાનું. ' ('પ્રેમરસ પ્યાલો: પૃ. ૫૦)

ક્યામત પછી હશ્રના મેદાનમાં દરેક જીવે પુલ સિરાત પરથી પસાર થવાનું હોય છે. એ એક બારીક પુલનું નામ છે. પુણ્યશાળીઓ એને પસાર કરી લઈ સ્વર્ગમાં પહોંચે છે, જ્યારે પાપીઓ પુલ પરથી ગબડી નર્કમાં પડે છે. કવિએ સરસ પુરાકલ્પન જીવન વિશે પ્રયોજ્યું છે.

માણસ દુનિયામાં જીવનભર ધનદૌલત એકત્ર કરવામાં રચ્યોપચ્યો રહે છે. જો સત્કર્મો કર્યા ન હોય તો એ દૌલત ધૂળ સમાન સાબિત થતી હોય છે. 'મહેક' કહે છે.

'જેને સમજો જિંદગીભરની કમાઈ

પોટલી ખોલો ને કંકર નીકળે. ' ('પ્રેમરસ પ્યાલો: પૃ.૫૨)

કવિ 'અંજુમ' એક શેઅરમાં જીવનની—ખાસ કરીને યૌવનભર્યા જીવનની સાર્થકતા કઈ રીતે છે તે વર્ણવે છે. જુઓ—

'તો જ ખરું આ જીવન, તોજ ખરો આ શબાબ

રકત નિયોડું હું જ્યાં, ખીલી ઊઠે ત્યાં ગુલાબ.' ('અજંપોત્સવ', પૃ.૦૨)

રકતનું સિંચન કરીને ગુલાબનાં ફૂલ ખીલવવામાં જ જીવન અને યૌવનની સાર્થકતા કવિએ સમજી છે. દેશનો દરેક યુવાન આવું સમજે, વિચારે તો દેશમાં સમૃદ્ધિ જ સમૃદ્ધિ હોય.

આજ કવિએ એક જ શેઅરમાં જીવન અને મૃત્યુ બંનેને રૂપકાત્મક રીતિએ જોયાં છે. કવિ કહે છે:

'ખુદા જાણે હશે એ કેવું પુસ્તક – કિંતુ લાગે છે:

મરણ પુસ્તકની છે આ જિંદગી પ્રસ્તાવના સાકી !' ('અજંપોત્સવ', પૃ. ૧૨)

મૃત્યુ એક અજ્ઞાત પુસ્તક છે અને આપણી જિંદગી એ પુસ્તકની પ્રસ્તાવના માત્ર છે. જેના વિશે આપણે જાણતા નથી એ પુસ્તકની આપણે જીવનભર પ્રસ્તાવના લખતા રહીએ છીએ અથવા સમગ્ર પુસ્તકનો નિયોડ પ્રસ્તાવનામાં આવી જાય એ રીતે એ લખાવી જોઈએ— જીવન એ રીતે જીવાવું જોઈએ: એવા ગહન અર્થો આ શેઅરમાં ભર્યા છે.

'સેવક' શ્વાસ— ઉચ્છવાસને આ રીતે જુએ છે:

'મળ્યાં છે શ્વાસ ક્ષણભંગુર આ 'સેવક'

અને ઉચ્છવાસ પણ જાણે કફન લાગે.' ('પ્રવેશ', પૃ.૩૧)

ઉચ્છવાસમાં જ કવિએ કફનની કલ્પના કરી છે. ક્ષણભંગુર શ્વાસ ગમે ત્યારે અટકી જાય, કાય જેવો માણસ ગમે ત્યારે ફુટી જાય:

' થયા કાય જેવા જ જાણે કે માણસ

જરા ઠેસ પહોંચી કે તડ દઈ તૂટે છે. ' ('પ્રવેશ', પૃ. ૨૭)

ગુલ પણ આ શ્વાસની વાત કરે જ છે. કોણ રમે છે શ્વાસની રમત? શેની છે જીવને મમત?

'શ્વાસની છેલ્લી રમત ઊભી જ છે,

હું—તુંની તીક્ષ્ણ મમત ઊભી જ છે. ' ('મૌનાલય', પૃ.૩૪)

શેઅરમાં ' તીક્ષ્ણ' શબ્દ છે એવી જ તીક્ષ્ણતા શેઅરમાં પણ છે. આ બધા કવિઓનું જીવન કેવું? ગુલ બધા કવિઓના જાણે પ્રતિનિધિ બનીને કહી દે છે:

'અમારો કંઈક કારોબાર એવો છે

જગત ઊંઘે અમારે જાગવાનું, સાંઈ.' ('મૌનાલય', પૃ. ૪૭)

જગતજનો જ્યારે નિરાંતે ઊંઘતા હોય છે ત્યારે કવિજનો ઉજાગરા વેઠીને, વ્યગ્રતા અને વલોપાતમાંથી પસાર થઈને આનંદ પમાડે એવી કવિતાઓનું સર્જન કરી જગતને અર્પણ કરે છે. 'કારોબાર' શબ્દ પણ વ્યંજક બન્યો છે.

૬.૯ પૂર્વ—પશ્ચિમ સાંસ્કૃતિક સંઘર્ષ અને સાંપ્રત યુગચેતના

ભારતીય કુળના આ કવિઓ દાયકાઓથી યુ.કે.માં નિવાસ કરી રહ્યા છે. પૂર્વની સંસ્કૃતિ અને સંસ્કાર તેમની રક્તવાહિનીઓમાં વહી રહ્યા છે. પરંતુ એકાધિક કારણોસર તેમને પશ્ચિમના આ ભૌતિકવાદી દેશમાં વસવાટ કરવો પડ્યો છે. આથી સ્વાભાવિક રીતે જ તેમને ભિન્ન સંસ્કૃતિ અને સંસ્કાર ધરાવતી પ્રજા વચ્ચે અનુકૂલન સાધીને રહેવામાં મથામણ કરવી પડી છે. આ મથામણ, મૂંઝવણ, સંઘર્ષ અને મનોવ્યથાનું પ્રતિબિંબ તેમના સર્જન પર પડ્યું છે.

માણસ અભિવ્યક્તિ ઝંખતો હોય છે. છતાં મોટાભાગનું અવ્યક્ત રહી જતું હોય છે. ઈંગ્લેન્ડમાં મોટેભાગે બર્ફીલું વાતાવરણ હોય છે. 'દીપક' આ વાતાવરણનો કેવો સર્જનાત્મક વિનિયોગ કરે છે.

'હોઠ પર જામે હરફ

ઉફ રે, આ જાલિમ બરફ.' ('કુલ્લિયાતે દીપક', પૃ. ૧૯૨)

હોઠ પર શબ્દો જામી જાય એવો બરફ છે, તો આ બર્ફીલા વાતાવરણે એક કાગડાને પણ બદલી નાખ્યો છે. દષ્ટિગમ્ય ચિત્ર જુઓ :

'બર્ફ વર્ષા થૈ છે એવી મ્હેરબાન,

દીઠો ઊજળો કાગડો પરદેશમાં.' ('કુલ્લિયાતે દીપક', પૃ. ૯૬)

('કાગડા બધે જ કાળા' એવી ગુજરાતીમાં કહેવત છે. પરંતુ પશ્ચિમનો આ કાગડો બરફકૃપાએ શ્વેત થઈ ગયો છે !)

નાઈટ કલબમાં નાચી રહેલ બ્રિટનની લલનાઓ વચ્ચે ગુજરાતી શેખજીની આવી હાલત છે : 'અદમ' કહે છે.

'ચોતરફ છે જુઓ થન્ડરથાઈઝ

વચ્ચોવચ શેખજી બિચારા છે.' ('ગુજLISH ગઝલો', પૃ. ૦૫)

ઉર્દૂ ગઝલોમાં શેખજી મયકદામાં ફસાય છે. દેશકાળ બદલાતાં, સાંસ્કૃતિક ભિન્નતા દાખવવા 'અદમ' એમને ડાન્સીંગ ફ્લોર પર લઈ ગયા.

બર્ફની વાત 'અદમ' પણ કરે છે. બરફ પર ચાલવા ન ટેવાયેલી ગુજરાતણની આવી દશા થઈ છે :

'બ્લેકબર્નમાં ખૂબ હાંફી જાય છે,
બર્ફ પર લપસી પડે છે ગુર્જરી.'

(‘બ્રિટન: આદમકદ અરીસામાં’ પુસ્તકના પ્રારંભે)

ખૂબ જલદી અને ઝડપથી લગ્નવિચ્છેદ એ યુરોપીય સમાજની એક મોટી અને ગંભીર સમસ્યા છે. આ રોગનાં ઘણાં લક્ષણો ત્યાં વસતાં ભારતીય મૂળના લોકોમાં પણ દેખાવા લાગ્યાં છે. પાઉન્ડમાં આળોટતા આ લોકો ભીતરથી અત્યંત વેદનશીલ જીવન ગુજારતા હોય છે. ‘મહેક’ ટંકારવી સમાજની આ વ્યથાને આ રીતે શબ્દબદ્ધ કરે છે :

'આજે છે શાદી આવતી કાલે તલાક છે,
છે ડારલીંગ દુઃખી ને છે ડિયર દુઃખી દુઃખી.'
'લાગે છે બ્હારથી બધું સુખમય અહીં 'મહેક',
જો ડોકિયું કરો તો છે અંદર દુઃખી દુઃખી.'

(‘ગુજLISH ગઝલો,’ પૃ.૨૧)

આજે માનવીમાં પશુતા વધી ગઈ જણાય છે. એ હિંસક જંગલી પશુ જેવો બની ગયો છે. એણે માણસનું લોહી પણ ચાખી લીધું છે. આ વાસ્તવને અહમદ ‘ગુલ’ સરળ શબ્દોમાં રજૂ કરે છે :

'હવે આ માનવી જાણે વનેચર છે,
અને એ રક્ત પણ ચાખેલ છે, બાબા.' (‘મૌનાલય’, પૃ.૨૪)

માનવે માણસજાતનું એટલું બધું લોહી વહેવડાવ્યું છે કે – ગુલનો નીચેનો શેઅર કેટલો અર્થઘન અને ભાવસભર છે ! કવિએ કશું ફોડ પાડીને કહ્યું નથી, જાણે મૌનમાં જ વાત કરી લીધી છે !

'કેટલું છે લાલ આ આકાશ જો,
આટલી ઊંચી ટશર કોની હશે ? (‘મૌનાલય’, પૃ.૩૨)

'કદમ' ટંકારવી પણ માનવની દાનવતા, પાશવતાની ચિંતા કરી માણસ—માણસ વચ્ચે વધી રહેલા વૈમન્સ્ય અંગે પોતાની વ્યથા અભિવ્યક્ત કરે છે :

એક ઘરની વાત ક્યાં આખું નગર ભડકે બળે,
વેરની જો આગ કોઈ ધગધગાવી જાય છે.'
'ઠેક ઠેકાણે દમન, અન્યાય, હિંસાનું ચલણ,
માણસાઈને હવે માણસ લજાવી જાય છે.'

(‘ગુજલિશ ગઝલો’, પૃ.૧૪૪)

આમ, આ ગઝલકારો ઓરિનની આબોહવને ઝીલે છે. ભારતીય સંસ્કૃતિના સંદર્ભે પશ્ચિમની સંસ્કૃતિનો વિરોધ પ્રગટ કરે છે. ગુજરાત કે ભારતની જ નહીં, વૈશ્વિક ઘટનાઓની પ્રશ્વાદભૂમાં યુગબોધ કે યુગચેતના પણ પ્રદર્શિત કરે છે. ગઝલિયતને નુકસાન ન થાય એ રીતે આ બધું કલામય અને ભાવમય બાનીમાં નીપજી આવ્યું છે.

૬.૧૦ તરહી મુશાયરાઓની અસર

ઈંગ્લેન્ડમાં તરહી મુશાયરાઓનું ખૂબ પ્રચલન છે. તરહી મુશાયરા એટલે પંકિત આધારિત મુશાયરા. પંદર-વીસ દિવસ અગાઉથી એક પંકિતની જાહેરાત કરી દેવામાં આવે છે. મોટે ભાગે આ પંકિત કોઈ જાણીતા ગઝલકારના શેઅરનો સાની મિસરા હોય છે. ગઝલરચના માટે ગઝલકારને પૂરતો સમય મળી રહેતો હોય છે. એકબીજાનું માર્ગદર્શન (ઈસ્લાહ) લઈને ગઝલકાર પોતાની ગઝલ મઠારી પણ શકતા હોય છે . અને એકંદરે સરળ છતાં સારી, લોકભોગ્ય ગઝલ ભાવકોને માણવા મળતી હોય છે.

ઈંગ્લેન્ડમાં યોજાયેલા કેટલાક તરહી મુશાયરાઓની વિગત નીચે મુજબ છે : ^{૧૩}

પંકિત	વર્ષ
(૧) બિછાવે કોઈ જો કાંટા તો હું ફૂલો બિછાવું છું.	૧૯૭૧
(૨) હું એવું પુષ્પ છું, મહેકી રહું જ્યાં જ્યાં પવન લાગે	૧૯૭૩
(૩) પ્રતીક્ષા ક્યાં સુધી કરવી કે સૂર્યોદય થવાનો છે	૧૯૭૫
(૪) સમજવા જે ન માંગે તેને સમજાવીને શું કરશો?	૧૯૭૭
(૫) કહીશું હમેશાં હકીકત ખરેખર	૧૯૮૦
(૬) વતન તારી, નયન સામે સદા તસ્વીર લટકે છે	૧૯૮૨
(૭) છેવટે દુનિયાને મારી વાત સમજાઈ જશે	૧૯૮૫
(૮) સમયની માંગણી છે એટલે તલવાર માંગું છું	૧૯૮૫
(૯) અવાજ જુલ્મની સામે ઉઠાવીએ, આવો	૧૯૮૭

ઈંગ્લેન્ડના મુસ્લિમ ગઝલકારો પર તરહી મુશાયરાઓની ભારે અસર જોવા મળે છે. આ પ્રવૃત્તિએ યુ.કે.માં અનેક ગઝલકારોને જન્માવી આપ્યા છે. મુશાયરાઓમાં શ્રોતાઓને દીપક, અદમ, ગુલ, મહેક જેવા જાણીતા ગઝલકારોની ગઝલો તો માણવા મળે જ છે, સાથે જ નવોદિતોને પણ તેમની ગઝલ રજૂ કરવાની તક મળી રહે છે. પ્રસિદ્ધ અને નવોદિત ગઝલકારોને એક મંચ પર એક સાથે જોવા-માણવાની અમૂલ્ય તક ડાયસ્પોરા શ્રોતાઓને પ્રાપ્ત થાય છે, તો નવોદિતને ઉત્સાહિત - પ્રોત્સાહિત કરવાનું વલણ પણ જોવા મળે છે.

ઈંગ્લેન્ડના તરહી મુશાયરાઓ તેની બધી વિશેષતાઓ અને મર્યાદાઓ એક સાથે દર્શાવે છે. એક જ પંકિત પર પંદર-વીસ ગઝલકારો પોતાની કૃતિ રજૂ કરતા હોય ત્યારે સ્વાભાવિક રીતે જ રદીફનું તો ખરું જ, પણ ઘણા કાફિયાનું પણ પુનરાવર્તન થવાનું. એક જ વિષય-વિચાર-ભાવ-લાગણી અનેક ગઝલકાર દ્વારા જુદી જુદી રીતે અભિવ્યક્ત થઈ એક અનોખું વાતાવરણ તૈયાર કરે છે, તો એજ બાબત ક્યારેક મર્યાદા પણ છતી કરે છે.

ઉદાહરણરૂપે, ઈંગ્લેન્ડમાં યોજાયેલા એક મુશાયરાની વાત કરીએ.

તા. ૧૯-૧૧-૧૯૯૪ને શનિવારના રોજ સાંજે ૬.૪૫ વાગ્યે ઈંગ્લેન્ડમાં ડ્યુઝબરીના ટાઉનહોલમાં ગુજરાતી રાઈટર્સ સર્કલ, બાટલી આયોજિત એક ભવ્ય મુશાયરો કર્કલીસ મેટ્રોપોલીટન કાઉન્સિલના સહકારથી અને ભારતથી પધારેલા જાણીતા સાહિત્યકાર ડૉ. 'વિતાન'ના અતિથિવિશેષપદે યોજાયો હતો. મુશાયરાનું સંચાલન પ્રતિષ્ઠિત કવિ 'અદમ' ટંકારવીએ કર્યું હતું. આ તરહી મુશાયરામાં ૨૧ જેટલા કવિઓએ ભાગ લીધો હતો. મુશાયરા માટે જે પંકિત આપવામાં આવી હતી, તે આ છે :

'પારકાં તેજે પ્રકાશેલો સિતારો હું નથી.'

આ પંકિત પર આધારિત જે ગઝલો રજૂ થઈ હતી, તેમાંની કેટલીક પંકિતઓ જોઈએ : પ્રથમ હરોળના ગઝલકાર 'દીપક' બારડોલીકરે રજૂ કરેલી ગઝલના બે શેઅર જુઓ :

'મહેકતી કૂંજે પરિંદા ઝંખનારો હું નથી.

હું સ્વયં ટૌકો છું, ટૌકા ઢૂંઢનારો હું નથી.

હું છું 'દીપક', ખુદ બળી ઝગમગવું મારો ધર્મ છે,

પારકાં તેજે પ્રકાશે એ સિતારો હું નથી.'

મુશાયરાના સંચાલક અને મશહૂર ગઝલકાર 'અદમ' ટંકારવીએ સરસ ગઝલ રજૂ કરી હતી. તેમાંના બે શેઅર :

'એઠાં-જૂઠાં કાફિયા પર જીવનારો હું નથી.

ગાલગાની ડાકલી પર ધૂણનારો હું નથી.

પણ કદાચિત કે પરંતુ જો તથા કિન્તુ વળી,

મારા આ ભુલાપણામાં એકધારો હું નથી.'

અહમદ 'ગુલે' તરન્નુમમાં ગઝલ રજૂ કરી શ્રોતાઓને ખુશ ખુશ કરી દીધા હતા. આ નીવડેલા શાયરે એમની ગઝલમાં ચોટદાર શેઅરો રજૂ કર્યા હતા. બે શેઅર માણીએ :

' બસ હવે આ હું પદો ની જેલમાંથી નીકળી,

એમ +વી જાઉં જાણે હું જ મારો હું નથી,

માંગવા છે જો બુલાસા, રૂબરૂ આવી મળો,
કાગળો કે કાસીદોને માનનારો હું નથી.'

ગુજરાતી ગઝલક્ષેત્રે ' મહેક ' ટંકારવીનું એક વિશિષ્ટ સ્થાન છે. તરન્નુમમાં રજૂ કરી
એમણે શ્રોતાઓને મંત્રમુગ્ધ કરી દીધા હતા. એમની ગઝલનો મત્લા અને એક શેઅર જુઓ :

' આશરો આપી ને લૂંટે એ ઉતારો હું નથી,
સાથમાં લઈને જે ડૂબે તે કિનારો હું નથી,
માર્ગ નિશ્ચિત છે ને નિશ્ચિત છે વળી મારો વિરામ,
જોઈ રસ્તામાં ઉતારા બેસનારો હું નથી.'

' કદમ ' ટંકારવી વર્તમાન પરિસ્થિતિઓને ગઝલવિષય બનાવે છે. એમના શેઅરોમાં
સાદગી સાથે ગહરાઈ હોય છે. જુઓ :

' કેમ એવું સમ+ બેઠા કે તમારો હું નથી,
વાત બીજાની શું કરવી આજ મારો હું નથી ,
આંગળી ચીંધી બીજા પ્રત્યે પછી જોયું અમે ,
તો જણાયું અન્ય કરતાં કયાંય સારો હું નથી.'

' બેદાર ' લાજપુરીની ગઝલોમાં આધુનિકતા દેખાય છે. નાની વયથી ગઝલો લખતા
આ શાયરે મુશાયરામાં પંકિત પરથી રચેલી જે ગઝલ રજૂ કરી હતી તેમાંના બે શેઅર જુઓ :

' બહારના દેખાવ પર કંઈ મોહનારો હું નથી,
કાગળોના ફૂલને પણ સૂંઘનારો હું નથી,
તે જ આપી જિંદગી તો તું જ સઘળું આપજે ,
પારકાના દ્વાર જઈને માંગનારો હું નથી.'

સર્કલના સેક્રેટરી ' સેવક ' અલીપુરીએ પ્રથમ એક મુક્તક રજૂ કરી પછી પંકિત પરની
ગઝલ પ્રસ્તુત કરી હતી. એમની ગઝલ આકર્ષક હતી. બે શેઅર માણીએ :

' છે અડગ મારો અકીદો આ અનોખા દૌરમાં,
તેથી સૌ જૂઠી કિતાબો વાંચનારો હું નથી,
આ +વનપંથ કાટવો કઠિન તો છે ઘણો,
હિંમતો છે ' સેવક ' કદી હારનારો હું નથી.'

' બાબર ' બંબુસરી લોકપ્રિય હઝલકાર છે. એમની હઝલોમાં ગંભીરતા પણ રહેલી
હોય છે. એમના વ્યક્તિત્વ ને પ્રગટ કરતો એક શેઅર જુઓ :

' આંખમાં કમળો છે જેની, એ ભલે પીળું જુએ,
હૈયું છે નિર્મળ અમારું ,ખોટું જોનારો હું નથી.'

આ મુશાયરામાં શબ્દીરભાઈ કાઝી, હાફેઝ હસન દા+, પ્રેમી દયાદરવી, ઈસ્માઈલ દા+, રાબિયા આકુડી (પ્રસ્તુતિ- હિફ્ઝુર રહેમાન પટેલ), મુલ્લાં હથુરણી, સુફી મનુબરી, ઈસ્માઈલ બાસર (' સાગર ' અલીપુરી), માસુમ કરોલીઆ, હસન ગોરા ડાભેલી, હારૂન પટેલ વગેરેએ પણ પોતાની પંક્તિ આધારિત ગઝલો પેશ કરી હતી.^{૧૪}

આ ડાયસ્પોરા ગઝલકારો પર તરહી મુશાયરાનો ખાસ્સો પ્રભાવ જોવા મળે છે. યુ.કે. માં જુદી જુદી સાહિત્યિક અને સેવાભાવી સંસ્થાઓ દ્વારા આવા મુશાયરાઓ સમયાંતરે થતા રહે છે. એ નિમિત્તે પણ ત્યાંના ગઝલકારો દ્વારા ગઝલસર્જન થતું રહે છે. અહમદ ' ગુલ ' જેવા નામાંકિત ગઝલકાર પણ આવા મુશાયરાઓનું ઋણ સ્વીકાર કરતાં કહે છે : ".... સામાજિક કાર્યપ્રવૃત્તિઓ અને વ્યવસાયિક વ્યસ્તતાને કારણે જેવું લખાવું જોઈતું હતું ,તેવું તો નહીં જ લખી શકાયું. હા, મુશાયરા પ્રવૃત્તિઓના કારણે કંઈક લખવાનું બહાનું જરૂર બન્યું છે. " ^{૧૫} ' ગુલ ' ની ઘણી ગઝલો આવા મુશાયરાની નીપજ છે. અન્ય શાયરની પંક્તિને આધારે રચાયેલી ' ગુલ ' ની આવી ગઝલનો એક શેઅર જુઓ :

' કાંઠે જ રહે છે બેસી, તે પારની વાતો શું જાણે,
જે હોય કિનારે ફરનારા ,મઝધારની વાતો શું જાણે,
('પમરાટ,' પૃ.૨૯)

ઈંગ્લેન્ડના ગઝલકારોની ગઝલોનો જ્યારે એક સાથે અભ્યાસ કરીએ છીએ. ત્યારે તરહી મુશાયરાની કેટલીક મર્યાદાઓ પણ સામે આવી જાય છે. એમના ગઝલ સંગ્રહોમાં ક્યારેક મૂળ પંક્તિ અવતરણ ચિહ્ન વિના પ્રગટ થયેલી જોવા મળે છે. દા.ત. ' બેદાર ' લાજપુરીની એક ગઝલનો આ શેઅર જુઓ :

' એ જ છે સાચી સફળતા એ જ સાર્થકતા ખરી,
હોય ના વ્યકિત ને એનું નામ બોલાયા કરે.'

(' એ મળે તો કહેજો ' પૃ.૪૬)

આ શેઅરનો સાની મિસરા ગની દહીવાલાની ગઝલનો છે, જેની પર ઈ.સ.૧૯૯૨માં તરહી મુશાયરો થયો હતો.પરંતુ ' બેદાર ' આ પંક્તિ અવતરણમાં મૂકવાનું ચુકી ગયા છે. આવું અન્ય ગઝલકારોમાં પણ દેખાયું છે.

છતાં, એક વાત તો નિર્વિવાદ છે કે ઈંગ્લેન્ડમાં ગુજરાતી ભાષા, ગુજરાતી સાહિત્ય, ગુજરાતી ગઝલના પ્રચારપ્રસારમાં આ તરહી મુશાયરાઓનો સિંહફાળો રહ્યો છે. ગુજરાતમાં

તરહી મુશાયરા લગભગ બંધ થયા છે. જ્યારે ઈંગ્લેન્ડમાં આજેય તરહી મુશાયરાની ધૂમ છે. ગુજરાતી ભાષાના પ્રેમીઓ, ગુજરાતી સાહિત્યના ચાહકો, ગુજરાતી ગઝલકારોના કદરદાનો ખૂબ મોટી સંખ્યામાં આવા મુશાયરાઓમાં ઉપસ્થિત રહે છે. ઈંગ્લેન્ડમાં મુશાયરા એટલે ગુજરાતી ભાષા સાહિત્યના ઉત્સવ, મુશાયરા એટલે ગઝલોત્સવ.

૬.૧૧ આ ડાયસ્પોરા ગઝલોમાં અલંકારો, પ્રતીકો, કલ્પનો આદિ

બ્રિટન સ્થિત મુસ્લિમ ગઝલકારો દ્વારા રચાતી ગઝલો લાંબા સમય સુધી ઉપેક્ષિત રહી છે. આ ગઝલોમાં કલાનું તત્વ પાંગળું હોય છે, ગઝલિયતની કસોટીએ એ ખરી ઉતરતી નથી, એવી એવી માન્યતાઓ વર્ષો સુધી ગુજરાતી મુખ્ય પ્રવાહના વિવેચકોમાં રહી. પછી તો 'દીપક' બારડોલીકર', 'અદમ' ટંકારવી જેવા ધૂરંધર ગઝલકારો બ્રિટનમાં સ્થાયી થયા. અહમદ 'ગુલ' પણ વિશેષ સક્રિય બન્યા. 'મહેક', 'કદમ', 'અંજુમ', 'બેદાર', 'સેવક', 'સિરાજ', 'બાબર' વગેરેએ પણ ગઝલમાં કાવ્યત્વ સિદ્ધ કરવા શ્રેષ્ઠ પ્રયાસો કર્યા. આ કવિવૃન્દના સહિયારા પ્રયત્નોએ ઈંગ્લેન્ડની ગુજરાતી ગઝલને એવી સૌન્દર્યવંતી અને તેજવંતી બનાવી છે કે મુખ્ય પ્રવાહના રૂઢિવાદી વિવેચકોની નજર પણ બ્રિટનની આ ગઝલસુંદરી પર પડ્યા વગર રહેતી નથી.

યુ.કે. ના કવિઓમાં 'દીપક' બારડોલીકર શિરમોર છે. એમની ગઝલકલાના ઉત્તમ નમૂના જેવા કેટલાક અશ્આર જુઓ:

'ત્યાં ગુલાબો થૈ ગયાં ,

ઝૂકી જ્યાં એની નિગાહ,

જ્યાં અમે બેસી ગયા,

ત્યાં અમારી ખાનકાહ.' ('કુલિયાતે દીપક' પૃ. ૪૯)

પ્રિયજનની પ્રેમભરી નજર ગુલાબનાં પુષ્પો ઊગાડી દેવા સમર્થ છે. બીજા શેઅરમાં કવિએ પોતે જ્યાં બેઠક લીધી, ત્યાં જ ખાનકાહ અર્થૂત સાધનાઘર બનાવી લીધાની વાત કરી છે. બંને શેઅરમાં ચમત્કારનું તત્વ છે. 'વાહ વાહ' નામની ગઝલના આ શેઅર છે. આ આખેઆખી ગઝલ દાદ માંગી લે તેવી છે.

'દીપક' નો ટૂંકી બહરનો નીચેનો શેઅર કેટલો અર્થગર્ભ બન્યો છે.

'ક્યાં જશે પારેવડાં ,

છે હવા ખુદ પાંજરું.' ('કુલિયાતે દીપક' પૃ. ૧૬૬)

' હવા ' સામાન્ય રીતે મુક્તતાનું પ્રતીક હોય છે. કવિએ તેને જ પાંજરામાં પલટાવી નાખી છે. ઈંગ્લેન્ડના મુક્ત વાતાવરણમાં પણ સેંકડો લોકોની દશા આવા પારેવાં જેવી જ દયનીય હોય છે. આ શેઅરમાં રૂપક છે. તો પ્રતીક પણ છે.

એમનો આવો જ ટૂંકી બહેરનો બીજો શેઅર જુઓ :

' આજ એ પણ છે ઉદાસ,

કાય પણ તૂટી ગયો.' ('કુલ્લિયાતે દીપક' પૃ.૨૦૫)

કાય જેનું પ્રતિબિંબ ઝીલી હરખાય છે એ પ્રિયતમાની ઉદાસીની અસર એવી પડી કે કાય તૂટી ગયો. મનને હરી લે એવો શેઅર છે.

નીચેનો શેઅર તો ભાવકને એ જ વાતાવરણમાં ઊંચકીને મૂકી દે છે, જે કવિને ઈપ્સિત છે :

' નીરવ રાતે એની ગલી હોય ને,

પગરખામાં થોડી ચરડ હોય તો.' ('કુલ્લિયાતે દીપક' પૃ.૧૭૧)

કેટલું સરસ શબ્દચિત્ર કવિએ ખડું કર્યું છે.

નીચેના બંને શેઅરમાં ઈન્દ્રિય વ્યત્યયનો કમાલનો ઉપયોગ ભાવકને ન્યાલ કરી દે છે :

' રેશમી પોશાક ફરફરતો હતો,

ને હવાના હાથમાં અત્તર હતા.' ('કુલ્લિયાતે દીપક' પૃ.૧૮૧)

' અદીઠી કોઈ હૂર મારી રગોમાં,

પ્રસરતું અજબ નૂર મારી રગોમાં'

(' દીપક ' બારડોલીકરની ડાયસ્પોરા કવિતા ' પૃ.૧૧૪)

પોતાની રક્તવાહિનીઓમાં સ્વર્ગની કોઈ અપ્સરાનું હોવું અને તેને લીધે રક્તવાહિનીઓમાં દિવ્ય પ્રકાશનું પ્રસરવું – આ શેઅરમાં આધ્યાત્મિક અનુભૂતિ છે. અને તેની અભિવ્યક્તિમાં કવિની પ્રતિભાનો ઉન્મેષ પ્રગટી રહે છે.

આત્મદર્શન માટે દંભનો અંચળો ઊતારવાની કવિએ પ્રતીક પ્રયોગને અભિવ્યક્તિ સાધી છે :

' પંડને પણ જો જરા,

તારો આ ઝભ્ભો ઉતાર.' ('કુલ્લિયાતે દીપક' પૃ.૮૧)

' અદમ ' ટંકારવી પ્રતીક કે પુરાકલ્પન એટલા સરળ અને ઓછા શબ્દોમાં પ્રયોજે છે કે ભાવક દંગ રહી જાય છે. બાળવાર્તાઓમાંથી પણ તેઓ પુરાકલ્પન શોધી લે છે. જુઓ :

' ખભે બકરું લઈને નીકળ્યા તો ,

સૌ કહે : કૂતરું લઈ ચાલ્યા.' (' તમા ', પૃ. ૬૮)

વિદેશની ઘરા પર રહીનેય ' અદમ ' સતત પ્રયોગશીલ રહ્યા છે. ગુજરાતી નાટકોમાં એબ્સર્ડિટી આવી, તેમ અદમે ગઝલમાં પણ ક્યારેક એવા શબ્દો પ્રયોગને અર્થહીનતાવાદનું જાણે સમર્થન કર્યું જણાય છે. નીચેનો શેઅર જુઓ :

' વ્હાય ગઝલ ? એન્ડ વોટફોર ગુજલિશ,

આરણ કારણ એબ્રક ડેબ્ર ' (ગુજLISH ગઝલો 'પૃ.૦૩)

અદમ ગઝલમાં બોલચાલની ભાષા લઈ આવ્યા. સાવ વાતચીતિયા શબ્દોમાં પણ એમની રજૂઆત અસરકારક બની :

' એક તારું નામ લખતાં આવડ્યું ,

તે પછી તો સ્લેટ આ કોરી રહી.'

('અદમ ટંકારવીની ગઝલોની ચોપડી', પૃ. ૮૯)

એમણે પ્રણયલક્ષી અશ્આર આપ્યા, પણ પરંપરાગત શૈલીમાં નહીં. પ્રિયજનથી દૂર જતાં શું થાય ? ' અદમ ' કહે છે :

તારી મહેફિલથી ઊઠવા જેવું.

બે તૃતિયાંશ +વવા જેવું.'

(' અદમ ટંકારવીની ગઝલોની ચોપડી', પૃ.૨૨)

મુખ્ય પ્રવાહના સીમાચિહ્ન રૂપ આધુનિક ગઝલકારો ચિનુ મોદી, મનોજ ખંડેરિયા, મનહર મોદી, હરીશ મીનાશ્રુ વગેરેની સાથોસાથ ચાલતા અદમને કશું રૂઢિગત ખપે નહીં. દરેક અનુભૂતિને અરૂઢ અને નવીનતમ રીતે પ્રસ્તુત કરવાની એમની આગવી શૈલી છે. ગઝલને તેઓ આમ જુએ છે.

' આ ગઝલ તો માત્ર વ્હિસ્પર છે, અદમ

કિન્તુ ભીતર ચીસ પણ સંભળાય છે.' (ગુજLISH ગઝલો , પૃ.૦૬)

મૌનના કવિ અહમદ ' ગુલ ' નું મૌન વજનદાર છે અને રસદાર પણ છે. ' પમરાટ ' થી ' મૌનાલય ' સુધી આવતાં આવતાં ' ગુલ ' ની ગઝલો વધુ નકશીદાર અને રૂપવંતી બની છે. એમની ગઝલોનું સૌન્દર્ય વિશેષ નીખરી આવ્યું છે. ' ગુલ ' ના કેટલાક ઉત્તમ અશ્આર જુઓ :

' ત્વયાના +ર્ણ ઘરમાં ગુલ,

સ્વ-ને સડતા જ રહેવાનું.' (મૌનાલય ' પૃ. ૪૨)

વય વધતાં માણસ ધીમેધીમે ક્ષીણ અને કૃશ થતો જાય છે. એ સાદી વાત પણ કેટલી અસરકારક રીતે કહેવાઈ છે!

માણસ સંવેદનબધિર બન્યો છે. એ પક્ષીઓનો શિકાર કરે છે. વૃક્ષોની ડાળીઓ કાપે છે. કવિએ એક ડાળીની સંવેદના જોઈ છે. પંખીનો શિકાર થઈ જતાં ડાળીનું દર્દ જુઓ : સ+વારોપણ અલંકાર માણો :

' જ્યાં થયો તો શિકાર પંખીનો,

ત્યાં હ+ એક થરથરે ડાળી.' ('મૌનાલય' પૃ.૪૩)

રાત, પળ, ભીત, ખાંસી, ઈચ્છાઓ, અતૃપ્તિ, – શબ્દકોશના આટલા શબ્દોથી ' ગુલે ' એક આબેહૂબ ચિત્ર ખડું કરી દીધું છે.

' પળે પળ ભીત વચ્ચે ખાંસતી એ

અતૃપ્ત ઈચ્છાઓની રાતનું શું ? ('મૌનાલય' : પૃ.૪૬)

પરંપરાથી જેમનો પ્રારંભ થયો હતો એ ' ગુલ ' ક્રમશઃ આધુનિક ગઝલ પ્રતિ ગતિ કરતા રહ્યા છે. એક જ વાચન સામગ્રી સાથે દરેક વાચક પોતાની રીતે સંકળાતો હોય છે. ' ગુલ ' કારણ આપે છે :

' વાંચવાનું સહેલું ક્યાં છે એટલું ,

આંખ છે, હર આંખનો કિસ્સો અલગ .' ('મૌનાલય' પૃ.૩૯)

ગુજરાતી ગઝલમાં ઉર્દૂ રદીફ પ્રયોગ ' ગુલે ' ગઝલની નજાકતમાં વૃદ્ધિ કરી છે. સ્વપ્નોનો ભાર હોય અને ભૂલા પડીએ તો? જુઓ :

' ઊંચકી સપના જતું ' તું ઊંટ તે,

રણ મહીં અટવાય છે, આવાઝ દો.' ('મૌનાલય' : પૃ.૫૪)

કવનકાળના પ્રારંભે પણ ' ગુલે ' કેટલાક ચોટદાર શેર આપી પોતાની પ્રતિભાનો પરિચય આપ્યો જ હતો. પ્રથમ સંગ્રહનો આ શેર જુઓ :

' મળ્યું ના કદી મુકત વાતાવરણ ' ગુલ ',

મને તો મળી કેદ મારા સદનમાં .' ('પમરાટ', પૃ.૪૪)

એમની એક અત્યંત લોકપ્રિય ગઝલના બે શેર જુઓ :

' તમારો ગમ, મને આપો,

વધુ કે કમ, મને આપો,

ને યાહો તો એ ઝખ્મોની,

બધી ચમચમ, મને આપો.' ('પમરાટ', પૃ.૩૨)

સો ગળણો ગળાઈને જાણો આ શબ્દાવલી આવી છે. આમ છતાં ઉર્દૂ ગઝલોમાં જોવા મળતા સમંદર, મઝધાર, કિનારો આદિ પરંપરિત પ્રતીકો ગુલની પ્રારંભિક ગઝલોમાં પણ આવ્યા છે. નીચેના બે શેઅર જુઓ :

' મોજાંઓ છે ઘૂઘવતો છે સાગર વમળ મહી ,
મળે મને તો તણખલાંનો સહકાર લઉં.' (' પમરાટ' , પૃ.૨૦)

' ફકત એક લગન છે દિલમાં કિનારાની ,
વમળથી બચી કાંઠે હવે નાવ ડૂબે ના .' ('પમરાટ' , પૃ.૨૧)

' મહેક ' ટંકારવી પાસેથી એકાધિક કલાત્મક શેર મળી રહે છે. એક શેઅર જુઓ :

' જે +વતો હતો તે ઝરુખો મરી ગયો ,
બેસીને એમાં હુસ્ન મલકતું નથી.' ('ખ્યાસ થી પરબ સુધી' , પૃ.૩૧)

એક વ્યક્તિની ઉપસ્થિતિ કે અનુપસ્થિતિથી કેટલો ફર્ક પડી જાય છે, તે કવિએ સ+વારોપણ દ્વારા મૂર્ત કર્યું છે. ઉલા મિસરામાં કાર્ય છે – પરિણામ છે અને સાની મિસરામાં કારણ છે. સાની મિસરામાં કારણ આપી કવિએ શેઅરમાં ચમત્કૃતિ આણી છે.

' મહેક ' માં સાઘંત એક શોધનું પ્રવર્તન રહ્યું છે. એ શોધ એટલી તીવ્ર છે કે એની અભિવ્યક્તિ માટે કાગળ પણ ટૂંકો પડે. શેઅર જ માણીએ :

' કાગળની આ ક્ષિતિજને ઓળંગી જાય છે,
શબ્દો કદી કદી હવે તારી તલાશમાં.' ('ખ્યાસથી પરબ સુધી' , પૃ.૩૦)

'અંજુમ' વાલોડીની ગઝલોમાં પ્રકૃતિનાં રમ્ય ચિત્રો મળે છે. આ ચિત્રો ખડાં કરવા માટે તેઓ વિવિધ અલંકારોનો બખૂબી વિનિયોગ કરે છે.

આપણે ઉદ્યાનમાં સવારે પૂર્ણરૂપે ખીલેલું ફૂલ જોઈએ છીએ પણ એ ફૂલ પહેલાં કળી હતું. રાતભર એણે સુંદર સ્વપ્ન જોયું હતું. કવિકલ્પના જુઓ:

'રાતના સમણું સુહાણું જોઈને
ખોલશે ઘુઘટ કળી મોંસૂઝણે.' ('અજંપોત્સવ', પૃ.૫૧)

ફૂલો પર પતંગિયાં બેસતાં હોય છે. એ પતંગિયાંને પકડવાનો પ્રયત્ન કરીએ તો એની નાજુક પાંખોનો રંગ આંગળીએ રહી જતો હોય છે. પતંગિયાને કોઈ પ્રતીક કે કલ્પન તરીકે ન જોતાં માત્ર પ્રકૃતિનું એક સુંદર ચિત્ર તરીકે જોઈએ, તો પણ હૈયું પુલકિત થઈ જાય છે, જુઓ :

'આંગળીએ રંગ એનો રહી ગયો:
પણ નહીં આવ્યું પતંગિયું હાથમાં.' ('અજંપોત્સવ', પૃ. ૪૬)

'અંજુમ'ની નજરને દાદ દેવી પડે. પ્રકૃતિનાં, ગ્રામપરિવેશનાં એમણે જે શબ્દચિત્રો આપ્યાં છે, તેમાં ગુજરાતી ગઝલ નવા માહોલમાં વિહરતી જણાય છે. સામાન્યજનની નજર જ્યાં જવલ્લે જ પહોંચે, ત્યાં કવિનજર પહોંચી જાય છે અને એક વિરલ કહી શકાય તેવું ચિત્ર મળે છે, જુઓ :

'ખાલી કરી ગયા છે વસાહત કરોળિયા,

જાળાની રહી ગઈ છે ફકત હાર ભીંત પર' ('અજંપોત્સવ', પૃ. ૫૪)

'અંજુમે' ગઝલસર્જનમાં આંખ, કાન, નાક, હાથ—સર્વ ઈન્દ્રિયો પાસેથી કામ લીધું છે. એમની કર્ણોન્દ્રિયએ ચીસ સાંભળી લીધી છે. કોની ચીસ? કેવી ચીસ? આવો શેઅર પણ ભાગ્યમાં હોય તો જ સાંભળવા મળે. સાંભળો:

'પાડે સોહિણી—ચીસ હજી પણ,

ફૂટેલી ગાગરની માટી.' ('અજંપોત્સવ', પૃ. ૫૩)

આ મૂર્ધન્ય ગઝલકારે એક શેઅરમાં શ્લેષ અલંકારનો ઉપયોગ કરી આત્મલક્ષિતા અને પરલક્ષિતાનું સામંજસ્ય સાધી પોતાની વેદનાને આ રીતે ધાર કાઢી આપી છે:

' અંજુમ, બળી રહ્યું છે હજી મારું રોમ—રોમ,

નીરોના હાથમાં શું હજી પણ સિતાર છે?' ('અજંપોત્સવ', પૃ. ૬૭)

આ ડાયસ્પોરા ગઝલો ઉપમા, રૂપક, ઉત્પ્રેક્ષા, સ+વારોપણ, વ્યતિરેક, ઈન્દ્રિય વ્યત્યય વગેરે અલંકારોથી અલંકૃત છે. હૃદયને સ્પર્શી જાય એવા મનોરમ શબ્દ ચિત્રો પણ એમાં છે. પ્રતીકો, કલ્પનો અને પુરાકલ્પનોની પણ એમાં કમી નથી. પ્રણય સંવેદનોથી લઈને વૈશ્વિક ચેતના સુધીનો એમાં વિસ્તાર છે. મુખ્ય પ્રવાહ સાથેનું એમાં અદ્ભૂત અનુસંધાન જોવા મળે છે. ભાવકો અને અભ્યાસીઓને આકર્ષવા એ સમર્થ છે.

પાઠટીપ

૧. 'દીપક બારડોલીકરની ડાયસ્પોરા કવિતા' : સંપાદક - ડૉ. બળવંત જાની : પ્રથમ આવૃત્તિ, ઈ.સ. ૨૦૧૦ :પૃ.૩૧
૨. 'બ્રિટન - આદમકદ અરીસામાં' : અદમ ટંકારવી : પ્રથમ આવૃત્તિ, ૨૦૦૫ :પૃ.૦૬
૩. અહમદ 'ગુલ' ની ડાયસ્પોરા કવિતા : સંપાદક - ડૉ. બળવંત જાની : પ્રથમ આવૃત્તિ, ઈ.સ. ૨૦૧૨ :પૃ.૩૧
૪. 'ગુજરાતમિત્ર' દૈનિક : રવિપૂર્તિ : તા. ૨૬-૮-૨૦૧૨ (નરેન્દ્ર જોષી નો લેખ ' વતનનો અદશ્ય વંશાનુગત ઝુરાપો : એન્સેસ્ટર સિન્ડ્રોમ')
૫. 'બ્રિટન - આદમકદ અરીસામાં' : પૃ. ૧૫૩
૬. એજન : પુસ્તકના પ્રારંભે છપાયેલ ગઝલ.
૭. 'બ્રિટનમાં ગુજરાતીઓ' : પ્રવીણ ન. શેઠ , જગદીશ દવે. પહેલી આવૃત્તિ : ૨૦૦૭ : પૃ. ૧૬૭
૮. 'નખશિખ' : સંપાદન -હરીશ મીનાશ્રુ, રાજેન્દ્ર સિંહ જાડેજા ,અદમ ટંકારવી, જયેન્દ્ર શેખડીવાળા :પ્રથમ સંવર્ધિત આવૃત્તિ, ૨૦૧૧ : પૃ. ૧૧
૯. 'નેકી, તારાં નવલખ રૂપ' : સંપાદક - ' દીપક ' બારડોલીકર : પ્રથમ આવૃત્તિ, ૨૦૧૧ : ને આધારે પૃષ્ઠાંક આપેલા છે.
૧૦. 'શબ્દસૃષ્ટિ' માસિક : ઓક્ટોબર - નવેમ્બર (દીપોત્સવી વિશેષાંક) ૨૦૧૧ (ગઝલાષ્ટક :અદમ ટંકારવી) : પૃ. ૧૩
૧૧. 'ગુજLISH ગઝલો' : સંપાદન - ' મસ્ત' મંગેરા, 'જિગર' ટંકારવી : પ્રથમ આવૃત્તિ, ૨૦૦૦ : પૃ.૦૧
૧૨. કુર્આનશરીફ : સુરએ બકરહ -આયત -૧૩૮
૧૩. યોર્કશાયર , યુ.કે. માં ગુજરાતી ભાષા સાહિત્યનો આલેખ :અહમદ ' ગુલ ' : પ્રથમ આવૃત્તિ, ઈ.સ.૨૦૧૦ : પૃ.૦૫-૦૬ ને આધારે.
૧૪. 'મૈં જોયો અંગ્રેજોનો દેશ' : ડૉ. ' વિતાન ' : પ્રથમ આવૃત્તિ, ૧૯૯૭ : પુસ્તકના પાછલા ભાગે આપેલ પરિશિષ્ટ ' ઈંગ્લેન્ડમાં યોજાએલો ભવ્ય અને યાદગાર મુશાયરો ' : (પાના નં. ૯૫ થી ૧૦૦) માંથી ટૂંકાવીને.
૧૫. ' પમરાટ ' : અહમદ 'ગુલ' : કવિનું નિવેદન ' થોડું અંગત ' માંથી , પૃ. ૬

ઉપસંહાર

પ્રકરણ — ૭

ઉપસંહાર

અરબી — ફારસી — ઉર્દૂમાંથી આવેલી ગુજરાતી ગઝલનો પ્રારંભ પંડિત યુગમાં થયો. તે પછી એ અનેક તબક્કાઓમાંથી પસાર થઈ છે. પરંપરા અને આધુનિકતા બંનેનું નિર્વહન એમાં થયું છે. દરેક તબક્કે અને સર્વ રૂપરંગે એ એક સરખી લોકપ્રિય રહી છે. ગદ્યમાં જેમ નવલકથા સૌથી લોકપ્રિય સ્વરૂપ છે, તેમ પદ્યમાં ગઝલ આધુનિક કાળનું સૌથી લોકપ્રિય સાહિત્ય—સ્વરૂપ બની રહ્યું છે. ગુજરાતી મુખ્ય પ્રવાહમાં આજે એ ભરપૂર માત્રામાં ખેડાતું સ્વરૂપ છે. સાંપ્રત કાળમાં ગઝલથી અસ્પૃશ્ય કોઈ કવિ ગુજરાતીમાં જડે તેમ નથી.

ગઝલ એટલું લોકભોગ્ય સ્વરૂપ રહ્યું છે કે ગુજરાતી પ્રજા જગતમાં જ્યાં પણ જઈને વસી, પોતાની સાથે ગઝલ પણ લઈને ગઈ. અમેરિકા, કેનેડા, ઈંગ્લેન્ડ, પાકિસ્તાન વગેરે દેશોમાં ગુજરાતી સાહિત્ય ક્ષેત્રે સક્રિય સાહિત્યકારો છે. એમાં કદાચ મહત્તમ સાહિત્યકારો ગઝલ સાથે નિસબત ધરાવે છે. આ ડાયસ્પોરા ગઝલકારોએ ગુજરાતી ગઝલને વિદેશી ધરતી પર પણ ખૂબ લાડ લડાવ્યા છે.

ઈ.સ. ના સાતમા દાયકામાં ગુજરાતી ગઝલ મુસ્લિમ કવિઓ દ્વારા ઈંગ્લેન્ડમાં પહોંચી. ઈ.સ. ૧૯૭૦ માં 'ગુજરાતી સાહિત્ય મંડળ' સ્થપાયેલું. તે પછી તો 'ગુજરાતી રાઈટર્સ ગિલ્ડ' 'ગુજરાતી રાઈટર્સ સર્કલ' 'ગુજરાતી રાઈટર્સ ફોરમ' 'ગુજરાતી લિટરરી ગ્રુપ' ગુજરાતી રાઈટર્સ એસોસિએશન જેવા સંગઠનો સ્થપાયાં અને આ સંગઠનો થકી ગુજરાતી ગઝલના વિકાસ માટે અનેક પ્રવૃત્તિઓ હાથ ધરાઈ. ગઝલશિબિરો યોજાઈ, જેમાં નવોદિત કવિઓને તજજ્ઞો દ્વારા ગઝલના ઇંદ્રશાસ્ત્ર અને કાર્કિયાશાસ્ત્રના પાઠ શીખવવામાં આવ્યા. 'દીપક', 'અદમ' જેવા પીઠ ગઝલકારોની હાજરીથી 'ગુલ' ને ગઝલ—પ્રવૃત્તિ હાથ ધરવામાં ઘણું બળ મળ્યું છે.

ગુજરાતમાં મુશાયરા — પ્રવૃત્તિ મુસ્લિમ ગઝલકારો દ્વારા શરૂ થઈ હતી. ઈ.સ. ૧૯૪૩ માં રાંદેર (જિ. સુરત) માં 'મહાગુજરાત ગઝલ મંડળ' રચાયેલું અને તેમાં હઝલસમ્રાટ આઈ.ડી. પટેલ 'બેકાર' ની અગ્રિમ ભૂમિકા રહી હતી. એ જ 'બેકાર' સાહેબ ઈ.સ. ૧૯૬૬ માં ઈંગ્લેન્ડ ગયા અને ત્યાં તેમના અતિથિવિશેષ પદે બ્રિટનનો સૌપ્રથમ ગુજરાતી મુશાયરો યોજાયો. તે પછી તો બ્રિટનમાં લગભગ દર વર્ષે જુદી જુદી સાહિત્યિક અને સાંસ્કૃતિક સંસ્થાઓ દ્વારા મુશાયરા યોજાતા રહ્યા છે. આવા મુશાયરાઓમાં ગુજરાતથી નામાંકિત ગઝલકારોને પણ આમંત્રિત કરવામાં આવ્યા છે. અને તેમની ઉપસ્થિતિમાં આ મુશાયરાઓ અત્યંત સફળ પણ થયા છે. મુખ્ય પ્રવાહની ગઝલો સાથે સંપર્કમાં રહેવા, પ્રેરણા પામવા આ કવિઓ સદાય જાગૃત અને તત્પર રહ્યા છે.

બ્રિટનમાં ગઝલક્ષેત્રે પ્રવૃત્ત મુસ્લિમ સાહિત્યકારો બહુધા દક્ષિણ ગુજરાતના છે. ભરુચ, સુરત અને નવસારી જિલ્લાના આ મૂળ વતનીઓ આર્થિક કે કૌટુંબિક કારણોસર વતનત્યાગ કરીને બ્રિટનવાસી થયા છે. દીપક બારડોલીકર પણ પહેલાં તો આર્થિક કારણોસર જ પાકિસ્તાન ગએલા. પાછા આવ્યા તો ભારતે નાગરિકત્વ ના આપ્યું. ભારત અને પાકિસ્તાન વચ્ચે ખાસો સમય ફંગોળાતા રહ્યા અને કોઈ ગુના વિના એમને વતનવિચ્છેદની વ્યથા ભોગવવી પડી. પાકિસ્તાનમાં સ્થિર થયા અને નિર્ભીક પત્રકાર તરીકે પંકાયા તો ખરા, પણ જનરલ ઝિયા –ઉલ–હકના શાસનમાં પ્રેસ–ફ્રીડમ માટે ચળવળ ચલાવવા બદલ જેલવાસ પણ ભોગવવો પડ્યો. છેવટે એમણે પાકિસ્તાન પણ છોડ્યું અને ઈંગ્લેન્ડમાં સ્થાયી થયા છે. કોઈ પણ કારણસર તેમણે માતૃભૂમિનો ત્યાગ કર્યો હોય , પણ તેમના મન–હૃદયમાં વતનવિચ્છેદનું દર્દ અકબંધ રહ્યું છે. આ કવિઓનો જન્મ ગુજરાતમાં થયો છે, એમનું શૈશવ અહીંનાં ગામડાંની ગલીઓમાં વીત્યું છે, અહીંની શાળા– કોલેજો અને મદ્રસાઓમાં તેમણે શિક્ષણ લીધું છે. સહુ કવિઓ અહીંયા વિશાળ મિત્ર વર્તુળ ધરાવે છે. અને સહુ અત્યંત સંવેદનશીલ અને ઋજુ હૃદય ધરાવે છે. આથી તેઓ વતનવિમુખ તો નજ બની શકે. તેમની ગઝલો બહુધા આ વતનપ્રેમ અને વતનઝૂરાપામાંથી જ પ્રગટી હોવાનું વિશેષ જણાય છે. 'દીપક', 'ગુલ' અને 'બેદાર' ની ગઝલોમાં વતનપ્રીતિ તીવ્રતાથી પ્રાગટ્ય પામી છે.

માતાના ઉદરમાંથી ગુજરાતી ભાષા લઈને જન્મેલા આ ગુજજુ ગઝલકારો માટે અંગ્રે+ ભાષા અને સંસ્કૃતિના વિપરિત વાતાવરણમાં પોતાની ભાષા સાથે +વવાનું, પોતાની ભાષાને પરદેશમાં સાચવવાનું અત્યંત કપરું કાર્ય કરવાનું હતું. આ એક પડકાર હતો. ઘરની બહાર નીકળો એટલે માત્ર ને માત્ર અંગ્રે+ સાંભળવાની કે વાંચવાની મળતી હોય ત્યારે આ કવિઓએ ગુજરાતીના પ્રચાર–પ્રસાર માટે રીતસરનું અભિયાન હાથ ધર્યું. ગઝલસર્જન, મુશાયરા, મંચ પરથી અભિવ્યક્તિ, પુસ્તક– પ્રકાશન એ બધું ગુજરાતી ભાષા પ્રત્યેના અદમ્ય પ્રેમને લીધે શક્ય બન્યું, 'અદમ' તો ગુજરાતી, ગુર્જર ભાષા પ્રત્યેનો પ્રેમ ગઝલોમાં પણ વ્યક્ત કરે છે. આવી ગઝલોમાં તેઓ ઈંગ્લેન્ડમાં વસતી ગુજરાતી પ્રજાની દૈનંદિન પ્રવૃત્તિઓ અને વાણી–વ્યવહારને ઘરેલું અને તળપદા શબ્દોમાં સરસ રીતે ઉજાગર કરી શક્યા છે.

એનો અર્થ એવો થતો નથી કે આ ડાયસ્પોરા ગઝલકારોએ અંગ્રે+ ભાષા, યુરોપિયન સંસ્કૃતિ, બ્રિટીશ પ્રજા+વનનો પ્રભાવ પોતાના સર્જન પર ઝીલ્યો જ નથી. આ વિરોધી લાગતા પરિબળોને પણ ગુજરાતી ગઝલકારોએ રચનાત્મક બનાવીને પોતાની ગઝલોમાં ગૂંથ્યા છે. ' દરિયામાં રહેવું અને મગર સાથે વેર ' એવી કહેવત છે. ઈંગ્લેન્ડમાં રહીને કોઈ સામાન્યજન પણ અંગ્રે+ ભાષા અને સંસ્કૃતિથી દૂર ભાગી ન શકે.તો આ તો જન્મજાત સર્જકો છે. વિરોધી કે વિપરીત ભાષા –સંસ્કૃતિના આક્રમણ સામે ઝઝૂમી પોતાના સ્વત્વનું રક્ષણ કરે, તેનું સંવર્ધન કરે તે જ સાચો સર્જક. ડાયસ્પોરા સાહિત્ય તો આવી ભાષાકીય અને સાંસ્કૃતિક કટોકટીમાંથી જ જન્મતું હોય છે. આ કવિઓએ રોજિંદા વ્યવહારમાં ગુજરાતી

ભાષાને અક્ષુણ્ણ રાખી છે. શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષામાં પરંપરાને વફાદાર ઉત્તમ ગઝલો સર+ છે, તો ગુજLISH કે બ્રિજરાતી (બ્રિટીશ ગુજરાતી) ગઝલોને પણ જન્મ આપ્યો છે. 'અદમ' ટંકારવી ગુજરાતમાં અંગ્રે+ના અધ્યાપક રહી ચૂક્યા છે. અંગ્રે+ સાહિત્યનો એમણે ઊંડો અભ્યાસ કર્યો છે. ઈંગ્લેન્ડમાં વસવાટ કરીને તેઓ અંગ્રે+ ભાષા— સાહિત્યથી અળગા રહે તે શક્ય ન હતું. ઈંગ્લેન્ડમાં ગુજLISH ગઝલોનો આવિર્ભાવ થયો અને સ્વાભાવિક રીતે જ 'અદમ' તેના પ્રણેતા ગણાયા. પછી તો આ ગુજલિશ ગઝલોનું પારણું 'દીપક', 'ગુલ' અને અન્ય કવિઓએ પણ ઝુલાવ્યું છે. 'અદમે' તો એમાં એક શિખર સિદ્ધ કર્યું છે.

જેમના મૂળ ગુજરાતમાં / ભારતમાં છે એવા આ કવિઓએ પશ્ચિમની આબોહવામાં +વવાનું સ્વીકાર્યું, એટલે સ્વાભાવિકતયા એમના કવનમાં પૂર્વ—પશ્ચિમની સંસ્કૃતિ, તેમની વચ્ચેનું સામ્ય કે વૈષમ્ય, કવિએ એ સંદર્ભે અનુભવેલો સંઘર્ષ — આ બધું પણ પ્રતિબિંબિત થાય છે. બરફથી સફેદ થઈ ગયેલો કાગડો કે બરફ પર ચાલતા લપસી પડેલી ગુજરાતણને નિરૂપી 'દીપક' અને 'અદમ' ઈંગ્લેન્ડના વાતાવરણનો સાક્ષાત્કાર કરાવે છે. ગોરિયાઓ ફૂટબોલના મેદાનમાં સમય પસાર કરે છે, ત્યારે એશિયનો રાતદિવસ મહેનત કરી પાઉન્ડ એકત્રિત કરે છે. મૂળનિવાસી અને એશિયનો વચ્ચેનો આ નાનકડો તફાવત પણ ઘણું સૂચવી રહે છે. જોકે ઈંગ્લેન્ડની મૂળ પ્રજા અને એશિયનો વચ્ચે વર્ગવિગ્રહની ઘટના ક્યારેય ઘટી હોવાનું સ્મરણ નથી. ગુજરાતીઓ, બૃહદ્ અર્થમાં એશિયનો ત્યાં અનુકૂલન સાધી +વી રહ્યા છે. ગુજરાતી ગઝલોમાં આવા સૌહાર્દપૂર્ણ વાતાવરણની અનુભૂતિ થાય છે. અંગ્રેજોની ગુજરાતી મુશાયરાઓમાંની ઉપસ્થિતિ બંને પ્રજા વચ્ચેના સુમેળ અને મૈત્રીની ઘોતક જ ગણાય. અંગ્રેજ કવિયિત્રી જુલી બોડનના કાવ્યોનો ગુજરાતીમાં 'અહીંથી...' નામે અનુવાદ થયો છે, તો અહમદ 'ગુલ' ની ગુજરાતી ગઝલોનો 'અરોમા' નામે અંગ્રે+માં અનુવાદ થયો છે. આ હકીકત પૂરવાર કરે છે કે ડાયસ્પોરા ગુજરાતી ગઝલકારોએ સાંસ્કૃતિક અને સાહિત્યિક આદાનપ્રદાનની આવકાર્ય અને અનેરી સિદ્ધિ હાંસલ કરી છે.

જ્યાં યંત્ર — સંસ્કૃતિનો જન્મ થયો, વિજ્ઞાન અને ટેકનોલો+નો જ્યાં ડગલે ને પગલે ઉપયોગ થાય છે, કલબ કલ્ચરની જ્યાં બોલબાલા છે, ત્યાં ભારતીય અને ઈસ્લામિક સંસ્કૃતિના આદર્શો અને મૂલ્યોની રક્ષા કરવી એ મોટો પ્રશ્ન બની રહે છે. ભૌતિકતાવાદી પ્રજાની વચ્ચે રહી ભારતીયતા, ગુજરાતીતાની સાથે ઈસ્લામી સંસ્કૃતિનું પણ જતન કરવાનું ઉત્તરદાયિત્વ આ કવિઓએ નિભાવ્યું છે. એકપણ અપવાદ સિવાય આ કવિઓએ અધ્યાત્મરંગી ગઝલો કે છૂટક અશ્આર આપ્યા છે. આ કવિઓ આધુનિક +વનશૈલીની ઉપેક્ષા કરતા નથી, પરંતુ ધાર્મિક બાબતોમાં તેઓ શતપ્રતિશત પરંપરાવાદી છે. 'મહેક' ને તો અધ્યાત્મરંગના પ્રમુખ કવિ કહી શકાય, આ કવિમાં સૂફીવાદી પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ છે, તેઓ મૌલાના રૂમી કે શેખ સઅદીને સ્મરે છે. તો કૃષ્ણ, મીરાં અને રાધાનું વિસ્મરણ કરતા નથી. ધાર્મિક

સદ્ભાવ અને તાટસ્થ્ય એમનો ગુણવિશેષ છે. અખાનું તત્વદર્શન તેમણે બરાબર પચાવ્યું છે. તો અદમ અને દીપકની અધ્યાત્મવાદી ગઝલોમાં શરિયત અને શેરિયતની અદ્ભૂત સંધિ સધાઈ છે.

આ ડાયસ્પોરા ગઝલોમાં ઈશકે હકીકીનું નિરૂપણ છે, તો ઈશકે મિજા+ નું પણ ભરપૂર આલેખન છે. પ્રેમના વિવિધ ભાવોને આ રંગદર્શી ગઝલકારોએ મુક્ત કલમે ચિત્રિત કર્યા છે. 'દીપક' તો 'મરીઝ' ની કક્ષાના ગઝલકાર છે. એમની ગઝલોમાં પ્રેમની વિવિધ અવસ્થાઓ અને ભાવપરિસ્થિતિઓનું હૃદય સ્પર્શી ચિત્રણ થયું છે. 'દીપક' માં શૃંગારના ભાવો વિશેષ છે, તો 'ગુલ' માં વિરહસંતપ્ત મનોદશાનું નિરૂપણ પ્રધાનપણે થયું છે. 'અદમ' પ્રણયભાવોને પણ આધુનિક પરિવેશમાં આલેખે છે. 'સિરાજ' ગઝલોમાં પત્નીનું નામ ગૂંથી પ્રણય અને દાંપત્ય+વન વચ્ચે એકરૂપતા સાધી બતાવે છે.

ખ્રિટન સ્થિત આ ગઝલકારોએ ગઝલની ઉપાસના કરી છે. મુશાયરા માટે રજૂ થતી ગઝલોમાં પણ ગઝલપણું જળવાય એની કાળ+ લીધી છે. એમણે ગઝલ ખાતર ગઝલો રચી છે. નવાબોના મહેલો માં ઉછરેલી ગઝલને એમણે 'ગઝલાણી' કહી છે. તો 'ઘરવાળી' પણ કહી છે. 'અદમે' ગઝલ વિશે સૈકડો અશ્વાર રચ્યા છે. તો 'બેદાર' ગુજરાતભરના ગઝલકારોના ઉત્તમ શેઅરો કંઠમાં સંઘરી ગણગણતા રહ્યા છે. આ ગઝલકારોએ ખ્રિટનમાં ગઝલની મહેફિલો યો+ છે. ગઝલના ડાયરા યોજ્યા છે. અને ગઝલના વિવિધ રસનો આસ્વાદ લઈ શ્રોતાઓને પણ એમાં સહભાગી બનાવ્યા છે.

ગઝલના સૌંદર્યશાસ્ત્રનાં પ્રમાણ આ ડાયસ્પોરા ગઝલોમાં અત્રતત્ર મળી રહે છે. આ કવિઓ ખ્રિટનના પરિવેશમાંથી નવીન ઉપમા, રૂપક, ઉત્પ્રેક્ષા, સ+વારોપણ વગેરે અલંકારોની ખોજ કરે છે. તો ભાવકમાં નૂતન ચેતનાનો સંચાર કરે એવા કલ્પનો પણ શોધી લે છે. 'અદમ', 'દીપક', 'ગુલ' પ્રતીકોનો વિનિયોગ કરી ગઝલોને વ્યંજના બક્ષે છે. એક પંક્તિ કે કડીમાં એક આખું દ્રશ્ય કે શબ્દચિત્ર અંકિત થઈ જાય એવી છટા અનેકવાર આ ગઝલકારોએ દેખાડી છે. મુશાયરા માટે રચાયેલી ગઝલોમાં થોડીક મર્યાદાઓ અવશ્ય હશે. પરંતુ ગઝલોનો આટલો વિશાળ રાશિ માત્ર મુશાયરાઓને લક્ષમાં રાખીને આપ્યો નજ હોય, એ દેખીતું છે. 'બેદાર' કે 'મહેક' કે 'અંજૂમ' જેવા ગઝલકારો ગુપચુપ ગઝલની સાધના કરતા રહ્યા છે. જ્યારે 'દીપકે' તો ગઝલની ખાનકાહ જ સ્થાપી હોય એમ લાગે છે. હઝલકાર તરીકે પ્રતિષ્ઠા પામેલા 'બાબર' માં ગઝલકારના ગુણવિશેષ જ આહલાદક થઈ રહે એવી રીતે ઉજાગર થાય છે. 'સેવક' અને 'કદમ' ની ગઝલસેવા ને પણ કોઈ નજર અંદાઝ કરી શકે તેમ નથી. 'અંજૂમ' ની ગઝલોમાંના પ્રકૃતિચિત્રો કોઈ પણ વિવેચકને પ્રભાવિત કરે તેવાં છે.

પ્રયોગો મુખ્ય પ્રવાહમાં જ થાય, વળાંકો મુખ્ય માર્ગથી જ આવે, એવું નથી. સાત સમંદર પાર બેઠેલા આ ગઝલકારોએ માત્ર પરંપરામાં ગતિ કરવાનું મુનાસિબ માન્યું નથી. એમણે પ્રયોગશીલ વલણો દર્શાવ્યા છે. ગુલે મૌનની એક ઝડી વરસાવી દીધી, મૌનનાં પણ એમણે ભાવકો 'વાહ વાહ' કરી ઉઠે એવાં શબ્દચિત્રો આપ્યાં છે. તો 'અદમે' ગઝલને જુદીજુદી દેહાકૃતિમાં ઢાળી છે. એમણે અર્થહીન

શબ્દો વચ્ચે સાચી ગઝલને છુપાવવાનો અને તે શોધવાનું કામ ભાવક પર છોડવાનો લોભામણો પ્રયોગ પણ કર્યો છે. અત્યંત ટૂંકી બહેરની ગઝલો રચવાનો પડકાર પણ 'ગુલે' સફળતાપૂર્વક ઝીલ્યો છે.

ડૉ.બળવંત જાનીએ ' ડાયસ્પોરા ' સાહિત્યશ્રેણીનું સંપાદન કર્યું. તેમાં 'અદમ' ટંકારવી , ' દીપક' બારડોલીકર અને અહમદ 'ગુલ' ને સ્થાન મળ્યું છે, જે એ વાતની પ્રતીતિ કરાવે છે કે ગુજરાતી સાહિત્યના મુખ્ય પ્રવાહના સુજ્ઞ વિવેચકોની દ્રષ્ટિ હવે દરિયાપારના આ ગુજજુ સર્જકો તરફ પણ ગઈ છે. અને તેમની પ્રજ્ઞા અને સર્જકતાની કદરદાની થવા માંડી છે. આ ડાયસ્પોરા ગઝલકારોની ગઝલો અહીંના પ્રશિષ્ટ સામયિકોમાં પ્રકાશિત થતી રહે છે, એમના સંગ્રહોની અવલોકના પણ થતી રહે છે. ' અદમ ' અને ' ગુલ ' ને ગુજરાતના મુસ્લિમ સાહિત્યકારોની એકમાત્ર સંસ્થા મુસ્લિમ રાઈટર્સ એકેડેમીએ એવોર્ડ અર્પણ કરી સન્માનિત પણ કર્યા છે.

બ્રિટનમાં ' મહેક ' દ્વારા પહોંચેલી ગુજરાતી ગઝલ હાલમાં તો એના છટાદાર અવાજ અને સૌષ્ઠવપૂર્ણ મિજાજ સાથે મક્કમ પગલાં માંડી રહી છે. પરંતુ એના ભાવિ વિશે શું કહેવું ? હાલમાં સક્રિય છે એ તમામ ગઝલકારો ભારતમાં જન્મ્યા છે. ગઝલની બારાખડી અહીંથી શીખીને ગયાં છે. ગુજરાતી પ્રત્યે એમને મમત હોય ,ગઝલ પ્રત્યે એમને મહોબ્બત હોય એ સ્વાભાવિક છે. પરંતુ એમનાં સંતાનો ? તેઓ તો યુ.કે. માં જ જન્મ્યાં છે. તેમને તો જન્મજાત અંગ્રે + હવામાન મળ્યું છે. તેઓ ગુજરાતી ગઝલનો વારસો સાચવશે? આવનારો સમય જ ઉત્તર આપશે.

સંદર્ભસૂચિ

● આધાર ગ્રંથો

૧. 'અદમ' ટંકારવી : 'અમેરિકામાં હોવું એટલે...' : પ્રથમ આવૃત્તિ, ૨૦૦૧ : રન્નાદે પ્રકાશન , અમદાવાદ
૨. 'અદમ' ટંકારવી : 'તમા' : પ્રથમ આવૃત્તિ, ૨૦૦૮ : રન્નાદે પ્રકાશન , અમદાવાદ
૩. 'અદમ' ટંકારવી : 'ઓથાર ૨૦૦૨' : પ્રથમ આવૃત્તિ, ૨૦૦૮ : ગુજરાતી રાઈટર્સ ફોરમ, બાટલી, યુ.કે.
૪. 'અદમ' ટંકારવી : 'ગઝલોની ચોપડી' : પુનઃ મુદ્રણ, ૨૦૦૧ : રન્નાદે પ્રકાશન , અમદાવાદ.
૫. અહમદ 'ગુલ' : 'પમરાટ' : પ્રથમ આવૃત્તિ, ૧૯૯૫ : ગુજરાતી રાઈટર્સ સર્કલ, બાટલી યુ.કે.
૬. અહમદ 'ગુલ' : 'મૌનનું તેડું' : પ્રથમ આવૃત્તિ, ૨૦૦૨ : ધબક પ્રકાશન , વડોદરા
૭. અહમદ 'ગુલ' : 'અરોમા' : પ્રથમ આવૃત્તિ, ૨૦૦૫ : પ્રકાશક કવિ પોતે, બાટલી યુ.કે.
૮. અહમદ 'ગુલ' : 'મૌનાલય' : પ્રથમ આવૃત્તિ, ૨૦૧૦ : ગુજરાતી રાઈટર્સ ફોરમ, બાટલી યુ.કે.
૯. 'અંજુમ' વાલોડી : 'અજંપોત્સવ' : પ્રથમ આવૃત્તિ, ઈ.સ. ૨૦૦૦ : કંકાવટી પ્રકાશન, સુરત.
૧૦. ઈબ્રાહીમ રાઠોડ 'ખય્યામ' : 'જંખના' : પ્રથમ આવૃત્તિ, ઈ.સ. ૨૦૦૯.
૧૧. 'કદમ' ટંકારવી : 'આવરણ' : પ્રથમ આવૃત્તિ, ૨૦૦૩ : ફયઝાન પ્રકાશન, કરાંચી
૧૨. 'દીપક' બારડોલીકર : 'કુલ્લિયાતે દીપક' : પ્રથમ આવૃત્તિ, ૨૦૦૭ : પ્રકાશક—પોતે, માન્યેસ્ટર—યુ.કે.
૧૩. 'બાબર' બંબુસરી : 'વતનપ્રેમ' : દ્વિતીય આવૃત્તિ, ૨૦૦૮ : પ્રકાશક— આઈ.બી.પટેલ, બ્લેકબર્ન— યુ.કે.
૧૪. 'બેદાર' લાજપુરી : 'એ મળે તો કહેજો' : પ્રથમ આવૃત્તિ, ૨૦૦૧ : રાગ—સ્વર પ્રકાશન , ગોધરા (જિ. પંચમહાલ)
૧૫. 'મહેક' ટંકારવી : 'પ્યાસથી પરબ સુધી ...' પ્રથમ આવૃત્તિ, ૨૦૦૬, પ્રકાશક— કવિ પોતે, બોલ્ટન— યુ.કે.
૧૬. 'મહેક' ટંકારવી : 'પ્રેમરસ પ્યાલો' : પ્રથમ આવૃત્તિ, ૨૦૧૩ : પ્રકાશક— કવિ પોતે : વિતરક— રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ.

૧૭. સિરાજ પટેલ પગુથનવી : ' ફોમ લંડન વિથ લવ ' :પ્રથમ આવૃત્તિ, ૨૦૦૮, પ્રકાશક –શિરીન પટેલ, બોલ્ટન –યુ.કે.
૧૮. ' સેવક ' અલીપુરી : 'પ્રવેશ' : પ્રથમ આવૃત્તિ : ૨૦૦૨ : આવાઝ પ્રકાશન ,કાંગવર્ધ
- સહાયક ગ્રંથો
૧૯. અકબરઅલી સૈયદ : ' ગરવી ગુજરાતના ગૌરવવંતા મુસ્લિમો' : ભાગ-૩ : પ્રથમ આવૃત્તિ,૨૦૦૮ : પ્રકાશક– લેખક પોતે, રાજકોટ.
૨૦. ' અદમ ' ટંકારવી : ' બ્રિટન –આદમકદ અરીસામાં ' : પ્રથમ આવૃત્તિ, ૨૦૦૫ : આર. આર. શેઠની કંપની, મુંબઈ –અમદાવાદ
૨૧. આદમ ઘોડીવાલા, યાકૂબ મેન્ક : ' ભરૂચી વહોરા પટેલ ' : પ્રથમ આવૃત્તિ : ૨૦૧૧ : ગુજરાતી રાઈટર્સ ગિલ્ડ, યુ.કે.
૨૨. ' આશિત ' હૈદરાબાદી : ' ગઝલ શીખવી છે ?' પ્રથમ આવૃત્તિ : ૨૦૦૪ : આવાઝ પ્રકાશન, કાંગવર્ધ
૨૩. અહમદ ' ગુલ ' : ' યોર્કશાયર , યુ. કે. માં ગુજરાતી ભાષા–સાહિત્યનો આલેખ ' : પ્રથમ આવૃત્તિ, ૨૦૧૦ : ગુજરાતી રાઈટર્સ ફોરમ , બાટલી– યુ.કે.
૨૪. Ahmad “ Gul “ : “ A history of gujarati literature in batley west Yorkshire, U.K. : Translated by Dr. Ebrahim Dadibhai : First Edition, 2011 : Gujarati Writers Forum, Batley – U.K.
૨૫. Ahmad “ Gul “ : “ New voices “ : First Edition , 2010 : Gujarati Writers Forum , Batley –U.K.
૨૬. કેશવરામ કા.શાસ્ત્રી : બૃહદ્ ગુજરાતી કોશ' ખંડ-૧ : પ્રથમ આવૃત્તિ, ૧૯૭૬ : યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ, અમદાવાદ.
૨૭. ' દીપક ' બારડોલીકર : 'ઈતિહાસના અરીસામાં સુન્ની વહોરા સમાજ' :બી+ સંવર્ધિત આવૃત્તિ, ૨૦૧૧ : ગુડ બુક્સ, માન્ચેસ્ટર– યુ.કે.
૨૮. 'દીપક' બારડોલીકર : ' નેકી, તારાં નવલખ રૂપ ' : પ્રથમ આવૃત્તિ ,૨૦૧૧ : GOOD BOOKS, Manchester, U.K.
૨૯. ' દીપક ' બારડોલીકર : ' તલબ ' : પ્રથમ આવૃત્તિ ,૧૯૯૪: વહોરા પ્રકાશન, માન્ચેસ્ટર– યુ.કે.

૩૦. ડૉ. ઘીરુભાઈ ઠાકર : ' અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યની વિકાસરેખા ' :ભાગ-૫ : આધુનિક અને અનુઆધુનિક પ્રવાહો : ૨૦૦૬ ની આવૃત્તિ : ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ
૩૧. પ્રવીણ ન. શેઠ, જગદીશ દવે : ' બ્રિટનમાં ગુજરાતીઓ ' : પ્રથમ આવૃત્તિ : ૨૦૦૭ : ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી, ગાંધીનગર.
૩૨. ડૉ. બળવંત જાની : ' દીપક ' બારડોલીકરની ડાયસ્પોરા કવિતા ' :પહેલી આવૃત્તિ, ૨૦૧૦ : પાર્શ્વ પબ્લિકેશન, અમદાવાદ.
૩૩. ડૉ. બળવંત જાની : ' અદમ' ટંકારવીની ડાયસ્પોરા કવિતા ' : પ્રથમ આવૃત્તિ ,૨૦૧૦ : પાર્શ્વ પબ્લિકેશન, અમદાવાદ.
૩૪. ડૉ. બળવંત જાની : ' અહમદ ' ગુલ ' ની ડાયસ્પોરા કવિતા ' : પ્રથમ આવૃત્તિ ,૨૦૧૨ : પાર્શ્વ પબ્લિકેશન, અમદાવાદ.
૩૫. ' મહેક ' ટંકારવી : ' ઉપવન ' : પ્રથમ આવૃત્તિ, ૧૯૮૨ : પ્રકાશક— ઈસ્માઈલ આઈ.બી.પટેલ ,બ્લેકબર્ન— યુ.કે.
૩૬. ' મસ્ત ' મંગેરા, ' જિગર ' ટંકારવી : 'ગુજLISH ગઝલો' :પ્રથમ આવૃત્તિ, ૨૦૦૦ : આવાઝ પ્રકાશન, કાંગવઈ.
૩૭. રાધેશ્યામ શર્મા : ' સાક્ષરનો સાક્ષાત્કાર ' :ભાગ -૫ : પ્રથમ આવૃત્તિ , ૧૯૯૯ : રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ
૩૮. વિપુલ કલ્યાણી , અનિલ વ્યાસ (સંપાદકો) : 'ડાયસ્પોરિક વાર્તાઓ' : પહેલી આવૃત્તિ, ૨૦૧૧ :ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી , ગાંધીનગર.
૩૯. હરીશ મીનાશ્રુ, રાજેન્દ્રસિંહ જાડેજા, અદમ ટંકારવી, જયેન્દ્ર શેખડીવાળા (સંપાદકો) : 'નખશિખ ' : પ્રથમ સંવર્ધિત આવૃત્તિ,૨૦૧૧ : ડિવાઈન પબ્લિકેશન્સ, અમદાવાદ

● સામયિકો , વર્તમાનપત્રો વગેરે

૪૦. ' અંજુમન વોઈસ' માસિક (ભરૂચ) ઓગસ્ટ ૨૦૦૮, ફેબ્રુઆરી ૨૦૧૦, જૂન ૨૦૧૦, ઓગસ્ટ ૨૦૧૨, ઓક્ટોબર ૨૦૧૨
૪૧. ' આવાઝ ' માસિક (યુ. કે.) જૂન ૧૯૯૭
૪૨. 'ઓપિનિયન' માસિક: લંડન— યુ.કે. ૨૬ જાન્યુઆરી ૨૦૧૦
૪૩. કવિ (ત્રૈમાસિક) લુણાવાડા ઓગષ્ટ ૧૯૮૬
૪૪. ' ગુજરાતમિત્ર ' દૈનિક (સુરત) ૨૬-૮-૨૦૧૨
૪૫. ' ટાઈમ્સ ઓફ ઈન્ડિયા ' — ગુજરાતી ,૨૯-૧-૧૯૯૦
૪૬. ' ધબક ' ત્રૈમાસિક (વડોદરા) જૂન ૨૦૦૬

૪૭. ' પયગામ ' માસિક (યુ. કે.) જાન્યુઆરી ૧૯૯૫
૪૮. ' વહોરા વેલફેર ' માસિક (સુરત) ડિસેમ્બર ૧૯૯૦, જાન્યુઆરી ૧૯૯૫
૪૯. ' શબ્દસૃષ્ટિ ' માસિક (ગાંધીનગર) ઓક્ટોબર-નવેમ્બર-૨૦૧૧
૫૦. ' શહીદેગઝલ ' ત્રૈમાસિક : માર્ચ-એપ્રિલ - મે ૨૦૧૦
૫૧. ' સંગીત ' માસિક : ગઝલઅંક : જાન્યુઆરી ૧૯૬૭
૫૨. ' અદમ ટંકારવી સન્માન- સમારંભ ' (તા. ૧૩ નવેમ્બર ૨૦૧૧, લેસ્ટર-યુ.કે.) નિમિત્તે પ્રગટ થયેલ પેમ્ફલેટ.
૫૩. મહૂમ ઈબ્રાહીમભાઈ નાથલિયા સ્મરણિકા : સંપાદકો : 'બેદાર' લાજપુરી, દિલીપ ગજજર : પ્રથમ આવૃત્તિ, ઈ.સ. ૨૦૧૦ : ગુજરાતી લિટરરી ટ્રુપ, લેસ્ટર.